
ИСТОРИЈА 20. ВЕКА, 2005, 1

ИЗДАВАЧ

Институт за савремену историју, Београд
Institute of Contemporary History, Belgrade
L'Institut de l'Histoire contemporaine, Belgrade
Институт по современной истории, Белград

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

Бојан Б. Димићријевић

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

*Љубодраг Димић, Бојан Б. Димићријевић (секретар),
Ђорђе Микић (Бањалука), Јан Пеликан (Праг),
Радослав Раскојковић (Подгорица),
Андреј Шемјакин (Москва), Нобухиро Шива (Токио),
Новица Вељановски (Скопље), Горан Милорадовић,
Миладин Милошевић, Михаило Војводић, Никола Жујић*

ГРАФИЧКИ УРЕДНИК

Младен Аиковић

ЛЕКТОР

Бранка Косановић

РЕЗИМЕА ПРЕВЕЛА

Јелена Милошевић

Излазе два броја годишње

Класификација по УДК урађена
у Народној библиотеци Србије, Београд

ИСТОРИЈА 20. ВЕКА

ЧАСОПИС ИНСТИТУТА ЗА САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ

THE HISTORY OF THE 20TH CENTURY

THE JOURNAL OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY

L'HISTOIRE DU 20. SIÈCLE

REVUE DE L'INSTITUT POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА

ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

Година XXIII

2005. Београд

Број 1

САДРЖАЈ
РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Константин Никифоров ПАРЛАМЕНТАРИЗМ В СЕРБИИ В XX ВЕКЕ.....	9
Љубомир Петровић ЕЛЕМЕНТИ РЕПРЕСИВНЕ ПРАКСЕ У КРАЉЕВИНИ СХС 1918–1929.....	27
Никола Жутић ИВАН МЕРЗ – СВЕТИТЕЉ ХРВАТСТВА.....	45
Бојан Б. Димитријевић РАТ ИЛИ ПАКТ? ДИЛЕМА СА НАЈКРАЂЕ ИСТОРИЈСКЕ ДИСТАНЦЕ.....	63
Предраг Пејчић ЈУГОСЛОВЕНСКИ КРАЉЕВСКИ ПИЛОТИ У ДОБРОВОЉАЧКОЈ РЕЗЕРВИ РАФ.....	77
Драган Цветковић ПРЕГЛЕД СТРАДАЊА СТАНОВНИШТВА ВОЈВОДИНЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ.....	91
Владимир Петровић „НАСТАНАК“ ЈУГОСЛОВЕНСКО-ЕГИПАТСКИХ ОДНОСА... 111	
Драган Богетић ЕКОНОМСКА САРАДЊА ЈУГОСЛАВИЈЕ И САД У ВРЕМЕ ДРУГОГ ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКОГ СУКОБА 1958–1959....	131
Драгомир Бонцић НАСТАНАК ИСТОРИОГРАФИЈЕ О БЕОГРАДСКОМ УНИВЕРЗИТЕТУ (1945–1980).....	153

ОСВРТИ

Миле С. Бјелајац, ГЕНЕРАЛИ И АДМИРАЛИ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (Бојан Б. Димитријевић).....	169
Милица Миленковић, Тома Миленковић, ЗАПОШЉАВАЊЕ У СРБИЈИ ОД ЗАЧЕТКА ДО ОСЛОБОЂЕЊА ЗЕМЉЕ 1944, књига I;	
Момчило Павловић, ЗАПОШЉАВАЊЕ У СРБИЈИ ОД ЈАВНЕ БЕРЗЕ РАДА ДО ТРЖИШТА РАДА 1945–2000, књига II (Смиљана Ђуровић).....	175

ПРИКАЗИ

- ГЕНОЦИД У 20. ВЕКУ НА ПРОСТОРИМА ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ЗЕМАЉА, Зборник радова (Милан Кољанин)..... 181
- Ранка Гашић, БЕОГРАД У ХОДУ КА ЕВРОПИ. КУЛТУРНИ УТИЦАЈИ БРИТАНИЈЕ И НЕМАЧКЕ НА БЕОГРАДСКУ ЕЛИТУ 1918–1941 (Љубомир Петровић)..... 183
- Слободан Селинић, БЕОГРАД 1960–1970: СНАБДЕВАЊЕ И ИСХРАНА (Драгомир Бонџић)..... 187
- Момчило Исић, ОСНОВНО ШКОЛСТВО У СРБИЈИ 1918–1941 (Бојан Симић)..... 190
- Josef Wolf, ENTWICKLUNG DER ETHNISCHEN STRUKTUR DES BANATS 1890–1992 (Зоран Јањетовић)..... 193
- Тома Миленковић, ШКОЛОВАЊЕ ДЕЦЕ ЕМИГРАНАТА ИЗ РУСИЈЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1919–1941 (Сања Петровић Тодосијевић).... 195
- Бранислав Божовић, СТРАДАЊЕ ЈЕВРЕЈА У ОКУПИРАНОМ БЕОГРАДУ 1941–1944 (Милан Кољанин)..... 197
- Војо Ступар, СЈЕЋАЊА И СВЈЕДОЧЕЊА О НОБ У СРЕДЊОЈ БОСНИ И ПОДГРМЕЧУ 1941–1945 (Ивана Добривојевић)... 199
- Alan H. R. Baker, GEOGRAPHY AND HISTORY, BRIDGING THE DIVIDE (Љубомир Петровић)..... 200

ИНФОРМАЦИЈЕ

- Међународни научни скуп: THE INTERNATIONAL HISTORY OF THE BANDUNG CONFERENCE AND ORIGINS OF THE NON-ALIGNED MOVEMENT (Драгомир Бонџић)..... 203
- Међународни научни скуп: СРБИЈА (ЈУГОСЛАВИЈА) 1945–2005 – ИДЕОЛОГИЈЕ, ПОКРЕТИ, ИСКУСТВА (Горан Антонић)..... 207
- Група приређивача, СКРИВАНА ИСТОРИЈА 1–10 (Бојан Б. Димитријевић, Коста Николић)..... 211

IN MEMORIAM

- СЛАВОЉУБ ЦВЕТКОВИЋ (Смиљана Ђуровић)..... 213

CONTENTS
DEBATES AND ARTICLES

Konstantin Nikiforov PARLAMENTARISM IN SERBIA IN THE 20 TH CENTURY.....	9
Ljubomir Petrovic ELEMENTS OF THE REPRESSION PRACTICE IN THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES 1918–1929.....	27
Nikola Zutic IVAN MERZ – THE SAINT OF CROATIANISM.....	45
Bojan B. Dimitrijevic WAR OR PACT? DILEMMA FROM THE SHORTEST HISTORICAL DISTANCE.....	63
Predrag Pejcic THE PILOTS OF THE YUGOSLAV ROYAL AIR FORCE AS THE MEMBERS OF THE VOLUNTARY RESERVE OF THE RAF.....	77
Dragan Cvetkovic THE ANALYSIS OF SUFFERINGS OF THE VOJVODINA RESIDENTS IN WORLD WAR II.....	91
Vladimir Petrovic THE „NAISSANCE“ OF THE YUGOSLAV-EGYPTIAN RELATIONS.....	111
Dragan Bogetic ECONOMIC COOPERATION OF YUGOSLAVIA AND THE USA DURING THE SECOND YUGOSLAV-SOVIET CONFLICT (1958–1959)	131
Dragomir Bondzic HISTORIOGRAPHY ON BELGRADE UNIVERSITY.....	153

RETROSPECTION

Mile S. Bjelajac, GENERALS AND ADMIRALS OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA (Bojan B. Dimitrijevic).....	169
Milica Milenkovic, Toma Milenkovic, EMPLOYMENT IN SERBIA SINCE THE CREATION TO THE LIBERATION, Volume I;	
Momcilo Pavlovic EMPLOYMENT IN SERBIA SINCE THE CREATION OF THE PUBLIC STOCK EXCHANGE TO THE WORK MARKET 1945–2000, Volume II (Smiljana Djurovic).....	175

REVIEWS

GENOCIDE IN 20 TH CENTURY IN YUGOSLAV LANDS, collection of works (Milan Koljanin).....	181
Ranka Gasic, BELGRAD WALK INTO THE EUROPE, THE BRITISH AND THE GERMAN CULTURAL INFLUENCE IN THE BELGRADE ELITE 1918–1941 (Ljubomir Petrovic).....	183
Slobodan Selinic, BELGRADE 1960–1970, SUPPLYING AND NUT-RITION (Dragomir Bondzic).....	187
Momcilo Isic, ELEMENTRARY SCHOOLS IN SERBIA 1918–1941 (Bojan Simic).....	190
Josef Wolf, ENTWICKLUNG DER ETHNISCHEN STRUKTUR DES BANATS 1890–1992 (Zoran Janjetovic).....	193
Toma Milenkovic, EDUCATION OF THE EMIGRANT CHILDREN FROM RUSSIA 1919–1941 (Sanja Petrovic Todosijevic).....	195
Branislav Bozovic, EXPULSION OF THE JEWS IN THE OCCUPIED BELGRADE 1941-1944 (Milan Koljanin).....	197
Vojo Stupar, MEMOIRS AND TESTIMONIES ABOUT THE NATIONAL LIBERATION STRUGGLE IN THE MIDDLE BOSNIA AND PODGRMECH REGION (Ivana Dobrivojevic).....	199
Alan H.R. Barker, GEOGRAPHY AND HISTORY, BRIDGING THE DIVIDE (Ljubomir Petrovic).....	200

INFORMATION

International scientific conference: THE INTERNATIONAL HISTORY OF THE BANDUNG CONFERENCE AND ORIGINS OF THE NONALIGNED MOVEMENT (Dragomir Bondzic).....	203
International scientific conference: SERBIA (YUGOSLAVIA) 1945–2005 – IDEOLOGIES, MOVEMENTS, EXPERIENCE (Goran Antonic).....	207
Group of editors, HIDDEN HISTORY 1–10 (Bojan B. Dimitrijevic, Kosta Nikolic).....	211

IN MEMORIAM

SLAVOLJUB CVETKOVIC (Smiljana Djurovic).....	213
---	-----

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

КОНСТАНТИН НИКИФОРОВ
Институт славяноведения
Москва

УДК 342.53 (497.11) „19“
328 (497.11) „19“

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ В СЕРБИИ В XX ВЕКЕ

АПСТРАКТ: Парламентаризм в Сербии в XX веке, как основ теории политической модернизации, существовал менее 40 лет. Но даже в эти годы он функционировал преимущественно как обрамление для своего рода полупарламентарийной политической системы.

Вплоть до нового времени Запад и Восток развивались достаточно изолировано друг от друга. Однако постепенное возвышение Запада и открытие им (а иногда и насильственное „взламывание“) других цивилизаций полностью изменило характер всех мировых процессов. Начался технологический отрыв Запада от Востока, который к началу XX в приобрел уже абсолютные формы. В результате Запад перестал выглядеть просто как одна из цивилизаций наряду с другими - незападными. Он стал трактоваться многими исследователями как особая „центральная“, „всемирная“ цивилизация, превосходящая все другие общества, а мировой исторический процесс стал представляться простым расширением западной цивилизации, поглощающей все окраинные. Это и стало фактически основой возникновения теории политической модернизации. И в этом смысле между модернизацией и „вестернизацией“ (европеизацией) можно поставить знак равенства.¹

Пример такой „догоняющей“ модернизации в XX в. дает Сербия. Причем традиционное сербское общество обладало всем „классическим“ набором препятствий, которые, как считается, мешают модернизации. Они определяются как отсутствие социальной мобильности, ориентация на конечные и вечные ценности в противовес повседневным, практическим; неспособность к постоянному, каждодневному упорному труду; фатализм; этноцентризм; чувство гордости и достоинства; консервативные нормы скромности; привязанность к „своей“ земле; „своему“ языку; опора на обычаи и традиции; высокие

¹ См.: Ерасов Б. С. Цивилизации. Универсалии и самобытность. М., 2002. С. 362–370.

моральные ориентации и пренебрежение реальными условиям существования и т. п.²

Принято даже считать, что жизнь в традиционном обществе вообще не знает политики в современном смысле этого слова. Однако в дополнение к этим общим факторам, препятствующим модернизации, Сербия обладала и своими индивидуальными. В частности, это – неполная социальная структура сербского общества, отсутствие потомственной элиты и феномен сербского крестьянства. Известно, что после изгнания турок Сербия превратилась в страну лично свободных мелких земельных собственников. Консервативная крестьянская сила, возможно, придавала Сербии, несмотря на все политические катаклизмы, большую устойчивость, но, сохраняя традиционный уклад жизни, она естественно, мешала более быстрой модернизации страны.

Именно на этом фоне в Сербии все-таки начинает развиваться парламентаризм, нормальное функционирование которого является одним из показателей успешности процесса модернизации страны. Поэтому интересно на конкретно-историческом материале проследить, как институт парламентаризма функционировал в сербском обществе, как он влиял на это общество, а оно – на него.

Наконец, упомянутые „классические“ препятствия модернизации сформулированы западными творцами этой теории. Но то, что на Западе выглядит минусом, на Востоке может быть „плюсом“. Ведь можно только приветствовать любовь к родной земле и языку, скромность, чувство достоинства и т. п.

*

Начало XX в. Сербское королевство встретило и без конституции, и без парламента. Оппозиция была также разогнана. Правда, вскоре король Александр Обренович перешел к заигрыванию с оппозицией. Это выразилось в разработке новой конституции, для чего король настоял на совместной работе двух непримиримых соперников - Радикальной и Напредняцкой партий. Соглашение между ними, получившее позже название „фузия“ (объединение, слияние – *К. Н.*), вылилось в новую конституцию, которая была октроирована указом Александра Обреновича в апреле 1901 г. Эта так называемая Апрельская конституция впервые вводила в Сербии двухпалатный парламент, который состоял из скупщины и сената. Только 1/3 сената избиралась, причем пожизненно. Из членов сената король формировал Государственный совет, функции которого расширились.³

Система власти по Апрельской конституции продолжала оставаться автократической, и о возврате к парламентаризму говорить

² Там же. С. 367–368.

³ См.: Љушић Р. *Историја српске државности*. Књ. 2. Србија и Црна Гора. Нови Сад. 2001. С.213–214.

фактически было трудно. А главное - по этой конституции сербский парламент просто не успел поработать. Через два года, в марте 1903 г., он был вновь распущен на один час. А уже в мае 1903 г. Александр Обренович был убит офицерами-заговорщиками.

Считается, что майский переворот „был одним из редких путчей, которые вместо военной диктатуры отдают власть демократически избранным представителям народа“⁴. Уже на следующее утро после переворота было сформировано временное правительство, которое сразу же созвало распущенную скупщину, а она в свою очередь с небольшими изменениями восстановила либеральную конституцию 1888 г.

Конституция 1903 г. оказалась последней конституцией Сербии до образования югославского государства. Согласно этой конституции, Сербское королевство объявлялось наследственной конституционной монархией с народным представительством. Парламент (скупщина) получил право законодательной инициативы и контроля над государственным бюджетом. Конституция восстанавливала права и свободы граждан. Выборы в скупщину были прямыми и тайными.

Скупщина призвала на сербский престол внука основателя нового Сербского государства, 60-летнего Петра Карагеоргиевича (1903–1921). Он присягал уже на новой конституции 1903 г. Таким образом, после дворцового переворота 1903 г. в Сербии установился режим конституционной парламентской монархии.

Конституция обеспечивала достаточно широкий круг политических свобод, а Петр I Карагеоргиевич старался править строго по конституции, став одним из самых либеральных и популярных сербских монархов. Десятилетие после его прихода к власти вошло в историю Сербии под необычным для этой страны названием – „золотая пора“ или даже „эра Перикла“⁵. Конечно, в преданиях о любом „золотом веке“ всегда есть большая доля преувеличения. Сербский случай – не исключение. Парламентская форма и ее реальное содержание расходились очень значительно. Но, если принять во внимание дальнейшую сербскую историю XX в., такую оценку можно, если не принять, то вполне понять.

Главной политической силой в стране была Радикальная партия, расколовшаяся в тот период на два течения. „Старорадикалы“ имели в скупщине доминирующее положение, второе место в ней занимали „младорадикалы“, которые в 1904 г. образовали собственную Самостоятельную радикальную партию. Эти два радикальных течения поочередно и возглавляли правительства, в том числе и в коалиции друг с другом. По существу в стране сложилась своего рода по-

⁴ Батаковић Д., Протић М. Ст., Самарцић Н., Фотић А. *Нова историја српског народа*. Београд, 2002. С. 186.

⁵ Батаковић Д., Протић М. Ст., Самарцић Н., Фотић А. Указ. соч. С. 187.

луторопартийная политическая система: „старорадикалы“ и „самостальцы“ вместе всегда имели голосов намного больше, чем все их соперники вместе взятые. В социально однородном и политически не структурированном сербском обществе избирательная процедура „не только не обеспечивала торжество плюрализма, но напротив - закрепляла политическую монополию одной-единственной партии, выражавшей интересы большинства населения“⁶.

С 1912 г. Сербия входит в шестилетний период войн, когда о реальном парламентаризме можно было забыть. Хотя скупщина номинально существовала и в годы первой мировой войны: во время знаменитого отступления сербских войск зимой 1915/1916 г., и даже в изгнании на греческом острове Корфу.

Мирная история для сербов возобновилась только 1 декабря 1918 г., когда принц-регент Александр Карагеоргиевич от имени короля Петра провозгласил в Белграде создание Королевства сербов, хорватов и словенцев (Королевства СХС). В эту новую историю для сербов и других югославян „сербский народ вводили старые, усталые и опустошенные политики, образ мышления и политические взгляды которых принадлежали XIX в.“⁷

Еще два с половиной года до Учредительной скупщины и принятия первой конституции нового государства длился так называемый переходный или временный (по-сербски – „провизорный“) период. Попытки в этот период распространить на новые земли действие сербской конституции 1903 г. не увенчались успехом. Действие этой конституции распространилось только на Вардарскую Македонию, Косово и Метохию⁸, которые после Первой балканской войны существовали фактически вне рамок правового поля. Формально в этот период временный парламент – Временное народное представительство - все-таки существовал. Однако он не был избран, а явился результатом соглашения между различными партиями.

Фактически уже в переходный период обнаружилось главное противоречие Королевства СХС – проблема его государственного устройства. Большинство сербов, исходя из своего старого опыта, выступали за централизованное государство, похожее скорее на расширенную довоенную Сербию. Хорваты, исходя из другого опыта, были в основном приверженцами федералистских или даже конфедералистских идей. В то же время среди сербской элиты (и в значительно меньшей мере - хорватской) была распространена и концепция так

⁶ Шемякин А. Л. *Сербское общество на рубеже XIX-XX вв.: традиционализм и модернизация. Взгляд изнутри / Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX века.* СПб., 2002. С. 41, 45.

⁷ Димић Љ. *Историја српске државности.* Књ.3. Србија у Југославији. Нови Сад. 2001. С. 34.

⁸ Сумарокова М. М. Часть I. Глава 6. Югославия. // *Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 1917–1929 гг.* М., 1988. С. 226–228.

называемого „интегрального югославизма“. Она исходила из представления о том, что сербы, хорваты и словенцы – один народ, который только в силу разных обстоятельств оказался разделенным на три части. Главным сторонником и пропагандистом этой концепции была Демократическая партия. Таким образом, существовали три взгляда на развитие Королевства СХС: два старых – сербский и хорватский и один новый – югославянский.⁹ Последний был, конечно, не равноудаленным от двух первых, а - в „сербском обличье“. Наконец, надо сказать и о словенской позиции. Ее суть хорошо охарактеризовал будущий главный соратник Тито Э.Кардель, словенец по национальности. Он писал, что в Словении в разных вариантах ставка делалась „на карту сербско-хорватских противоречий“, а сами словенские политики выторговывали себе многие уступки, пытаясь играть „роль стрелки на весах“¹⁰.

В ноябре 1920 г. состоялись, наконец, выборы в Учредительную скупщину. А еще через полгода, 28 июня 1921 г., в годовщину Косовской битвы в день Св. Витта после многочисленных консультаций демократам и радикалам удалось склонить Учредительную скупщину к одобрению проекта конституции. Причем конституция была принята не конституционным, как предполагалось ранее, а простым большинством голосов.

По Видовданской конституции, сербо-хорвато-словенское государство узаконивалось как парламентская наследственная монархия во главе с династией Карагеоргиевичей. О парламентаризме говорилось уже в первой статье конституции, и это было первый раз в сербской истории, так как конституция 1903 г. понятие „парламентаризм“ не упоминало. Однопалатная Народная скупщина (парламент) наравне с королем считалась верховным законодательным органом. Принятые скупщиной законы подлежали утверждению королем, который также имел право созыва и роспуска парламента.

Правительство объявлялась ответственным перед королем и скупщиной, но фактически оно больше зависело от монарха, которому принадлежало право назначения премьер-министров, отправки кабинета министров в отставку и т. п. Достаточно привести известный факт: за 10 лет видовданского режима сменилось более двадцати правительств. Причем, только два правительства были заменены по решению скупщины, остальных отправил в отставку Александр Карагеоргиевич.

Тем не менее, правительство было после монарха вторым политическим центром силы в стране. Именно за преобладание в нем шла политическая борьба. Скупщина же мало что решала. С. Прибичевич, представлявший интересы сербского населения Хорватии, говорил в

⁹ Батаковић Д., Протић М. Ст., Самарцић Н., Фотић А, *Нова историја српског народа*. С.282.

¹⁰ Сумарокова М. М. Часть II. Глава 6. Югославия. // Указ. соч. С. 488.

декабре 1925 г., что „наш парламент не имеет никакой силы, ни значения, ни авторитета, он не может ничего сделать“.¹¹

Принципиальных различий между конституциями 1903 г. и „видовданской“ относительно трактовки парламентаризма не было. Различия были в парламентской практике. В Королевстве СХС она намного чаще противоречила провозглашенным принципам, чем это было в начале века.¹² Разница была и в восприятии парламентаризма у Петра Карагеоргиевича и его сына. В годы войн и за переходный период Александр привык править единолично, привык обходиться без парламента. Привыкли к этому и политические партии, и население, среди которых парламентаризм и раньше не успел как следует укорениться.

Первым парламентом нового югославского государства стало сама Учредительная скупщина. По указу короля именно она была преобразована в Народную скупщину после того, как принятием конституции Королевства СХС Учредительная скупщина исчерпала свои полномочия.

Выборы в Учредительную скупщину определили четыре главные политические силы королевства: две правящие сербские партии - Радикальная и Демократическая и две оппозиционные - Хорватская народная крестьянская партия и Коммунистическая партия. Первые две партии ожесточенно боролись друг с другом, а оппозиция оказалась внесистемной. Коммунисты взяли курс чуть ли не на насильственное свержение существующего строя, а Хорватская народная крестьянская партия отказалась участвовать в работе Учредительной скупщины. В начале декабря 1920 г. она по предложению своего лидера С. Радича была демонстративно переименована в Хорватскую республиканскую крестьянскую партию (ХРКП). Руководство партии заявило о своем намерении добиваться созыва Хорватского сабора и провозглашения независимой Хорватской крестьянской республики. В результате обе партии были запрещены: КПЮ еще в конце 1920 г., а ХРКП – в самом начале 1925 г.

В отличие от ХКРП, сумевшей сплотить вокруг себя все хорватское население, сербские партии враждовали между собой и действовали в основном только на территории Сербии. „Пречанские“ (то есть проживавшие за реками Дунай, Сава и Дрина) сербы фактически были ими забыты.

Только в 1925 г. после ареста С. Радича руководство ХРКП заявило, наконец, о признании Видовданской конституции и династии Карагеоргиевичей. Из названия партии было исключено слово „ре-

¹¹ Димић Љ. Указ. соч. С. 93.

¹² См., например: Силкин А. А. Создание коалиции Н. Пашича и С. Радича и крах «видовданской политики» Белграда // Югославянская история в новое и новейшее время. М., 2002. С. 208.

спубликанская“, и она была переименована в Хорватскую крестьянскую партию (ХКП). На основе этого заявления и последовавших соглашений было создано коалиционное правительство из представителей Радикальной партии и ХКП, а сам Радич выпущен на свободу. После нар он попал сразу в кабинет министров.

Таким образом, можно сказать, что переходный период длился в Хорватии фактически до 1925 г. В течение этого времени ведущая хорватская партия саботировала центральную власть, в Хорватии сохранялась старая административная система и не применялись многие законы.¹³ Не лучше было и в других исторических областях страны. Фактически все еще существовало шесть различных правовых систем со своим законодательством и судопроизводством. В итоге за одно и то же преступление в разных областях наказывали по-разному. Многочисленные правовые пустоты заполняло нормотворчество самого Александра Карагеоргиевича.¹⁴ В этом смысле можно сказать, что переходный период длился даже и до 1929 г.

Относительное сотрудничество ХКП и радикалов продолжалось всего около двух лет. (И даже в течение этого времени Радич, хотя и вошел в состав правительства, продолжал его критиковать). В конце 1927 г. ХКП и выделившаяся из Демократической партии Независимая демократическая партия С. Прибичевича, выступавшего до этого с позиций убежденного монархиста и централиста, договорились о создании Крестьянско-демократической коалиции. Образовывался единый фронт всех ведущих „пречанских“ политических сил против центральной власти. В определенной степени „Пречанский фронт“ был обновлением Хорватско-сербской коалиции начала века.¹⁵ Одновременно общесербский политический фронт был окончательно раздроблен.

Между Крестьянско-демократической коалицией и правительственным большинством в скупшине разгорелась ожесточенная борьба, усугубившаяся хронический политический кризис, в том числе кризис парламентаризма. В стенах скупщины раздавались взаимные оскорбления и угрозы, часто доходило и до выяснения отношений на кулаках. В июне 1928 г. во время дебатов в скупшине депутат от Радикальной партии П. Раич из пистолета убил двух хорватских депутатов и смертельно ранил С. Радича. „Видовданский“ парламентаризм запомнился именно этим трагическим эпизодом.

По некоторым данным, и за союзом радикалов с ХКП, и за созданием Крестьянско-демократической оппозиции стоял король Александр.¹⁶ Его целью было недопущение единого политического фронта

¹³ Димић Љ. Указ. соч. С. 95–96.

¹⁴ Батаковић Д., Протић М. Ст., Самарцић Н., Фотић А. Нова историја српског народа. С.288.

¹⁵ См.: Силкин А. А. Указ. соч. С. 209.

¹⁶ Димић Љ. Указ. соч. С. 160.

сербских сил, ослабление Радикальной партии и парламента путем постоянной внутрипартийной борьбы, которую разжигал Радич. Сам король мог выступать в этой ситуации в роли арбитра и готовить почву для захвата всей полноты власти. По сути, скупщина была не особенно нужна ни основным партиям, которые договаривались друг с другом вне парламентских процедур, ни, тем более, Александру Карагеоргиевичу. Сам С. Радич требовал от него решительных действий.

Шестого января 1929 г., через 10 лет после образования Королевства СХС, король, следуя примеру своего тезки из династии Обреновичей, совершил государственный переворот. Видовданская конституция была отменена, парламент распущен, все политические партии запрещены. Парламентаризм в Королевстве СХС через восемь с половиной лет функционирования пришел к своему печальному концу и был заменен монархическим режимом, опиравшимся на армию.

Александр Карагеоргиевич посчитал, что 10 лет достаточно, чтобы приступить к формированию действительно интегрированного югославянского государства. 3 октября 1929 г. Королевство СХС было переименовано в Королевство Югославию. Новое название должно было символизировать государственное и национальное единство населения страны. Вслед за этим была проведена административная реформа, по которой страна была разделена на 9 бановин и один столичный округ. Этой реформой централистские тенденции в устройстве югославского государства были доведены до своего логического завершения. В стране, наконец, с помощью Верховного законодательного совета была произведена унификация законодательства.

В первой половине XX в. в Сербии и Югославии периоды личной власти были, однако, недолгими. Через два года, в 1931 г., Александр, вновь повторив своего тезку, „даровал“ народу новую конституцию. Правда, в ней говорилось уже о „народном представительстве“, а не о „парламентаризме“. Парламент становился двухпалатным, состоявшим не только из скупщины, но и из сената. Причем половину членов сената король назначал собственноручно. Правительство также назначалось королем и было на этот раз ответственно только перед ним. Фактически октроированная конституция сохранила за Александром всю полноту власти. Была создана своего рода смешанная система – личная власть с элементами парламентаризма. Если Видовданская конституция была шагом назад (по крайней мере, в практике применения) по сравнению с конституцией 1903 г., то конституция 1931 г. с точки зрения парламентаризма делала еще один шаг назад.

По октроированной конституции 1931 г. страна жила следующие десять лет. Хотя партии еще были запрещены, конституция привела к некоторой их активизации. И если новому лидеру Хорватской крестьянской партии В. Мачеку в целом удалось сохранить влияние своей партии в хорватских землях, то сербские партии оставались неконсолидированными. Более того, они были реоргани-

зованы и дезориентированы созданием так называемой партии „правящего режима“. Вначале таковой пыталась стать Югославская радикально-крестьянская демократия, позднее - Югославская национальная партия.

Ситуация в принципе не изменилась и в период наместничества, который наступил после убийства Александра Карагеоргиевича в октябре 1934 г. в Марселе. После парламентских выборов в 1935 г. формирование нового правительства было поручено крупнейшему белградскому банкиру М. Стоядиновичу, который отмежевался и от своего членства в Радикальной партии, и от связи с Югославской национальной партией. Он отказался также от идеологии „интегрального югославизма“ и пропагандировал так называемое „реальное югославянство“, при котором национальные особенности не выпячивались, но уже и не отрицались.¹⁷

В результате сложных переговоров в коалиционный кабинет Стоядиновича вошли частично члены Радикальной и Югославской национальной партий, словенские клерикалы А. Корошеца и мусульманская партия М. Спахо. Они образовали новую правящую партию - Югославский радикальный союз. Партия позиционировалась как единственная общегославская, но в реальности таковой так и не стала. В целом можно сказать, что, кроме неполной выборности парламента, искусственное создание сверху „партий власти“ было еще одним показателем болезни югославского парламентаризма.

На выборах в декабре 1938 г. блок Стоядиновича одержал лишь незначительную победу над объединенной оппозицией во главе с Мачеком. Фактически выборы означали триумф оппозиции, в которую входили не только пречанские, но и сербские партии - Радикальная, Демократическая, Союз земледельцев. Выборы показали полный раскол сербских политических сил, часть которых входило в правящий блок, а часть - в оппозицию. В результате уже в феврале 1939 г. Стоядинович был вынужден уйти в отставку, передав руководство правительством лидеру Югославского радикального союза Д. Цветковичу - министру социальной политики в его кабинете.

Переговоры последнего с Мачеком привели к созданию в августе 1939 г. автономной Хорватской бановины. В связи с этими преобразованиями Мачек вошел в правительство в качестве вице-премьера. Правда, в тот же день скупщина была распущена, а новая уже не созвана. Даже к такой важной реформе, означавшей, по сути, кардинальное изменение государственного устройства (то есть, можно сказать, еще один государственный переворот), парламент не имел никакого отношения.

Сербские партии спохватились очень поздно. Задним числом они начали говорить о забытом прежде сербском вопросе. Однако за двад-

¹⁷ Там же. С. 197.

цать лет существования югославского государства ими ничего не было сделано для экономической, культурной, национальной и духовной интеграции всех сербов.¹⁸

Времени осуществить дальнейшие федеративные преобразования по созданию Сербской и Словенской бановин уже не оставалось. В Югославии успел состояться только еще один государственный переворот, когда вместо наместничества престол занял провозглашенный совершеннолетним король Петр II. Правительство возглавил генерал Д. Симович. В его правительстве были представлены почти все партии: от правящего блока - Хорватская крестьянская партия (Мачек остался вице-премьером), словенские клерикалы, боснийско-герцеговинские мусульмане; от объединенной оппозиции – демократы, радикалы, земледельцы. Были в правительстве представители Независимой демократической партии и Югославской национальной партии. Симович (по аналогии с 1903 г.) пытался представить себя не как некоего нового диктатора, а как человека, положившего конец диктатуре. Но его кабинету довелось править всего 10 дней.

После нападения на Югославию гитлеровской Германии никакого парламентаризма в стране, естественно, не было. Сама Югославия фактически перестала существовать, о ней напоминало только эмигрантское правительство в Лондоне. Подавляющее большинство югославских политических партий после оккупации страны фактически прекратили свою деятельность, а многие партийные лидеры быстро нашли общий язык с фашистскими властями. Например, с заявлением о поддержке новой власти выступил В. Мачек.

В ноябре 1942 г. в Бихаче на освобожденной территории коммунисты создали Учредительную скупщину, где были представлены левые антифашистские группы и организации. Делегаты провозгласили создание нового политического представительного органа – Антифашистского веча народного освобождения Югославии (АВНОЮ). Через год, в ноябре 1943 г., состоялась II сессия АВНОЮ в Яйце, которая приняла декларацию, определившую основы нового государства. АВНОЮ было провозглашено временным верховным законодательным и исполнительным органом власти. Функции правительства должен был выполнять Национальный комитет освобождения Югославии (НКОЮ). Деятельность эмигрантского правительства была осуждена, а королю Петру II запрещено возвращаться в страну до окончания войны.

¹⁸ М. Джилас вспоминал, что договориться с эмигрантским королевским правительством югославским коммунистам особенно советовали советские лидеры. Когда он в марте 1944 г. первый раз посетил Москву, Сталин ему прямо сказал: «А не сумели бы мы как-нибудь надуть англичан, чтобы они признали Тито – единственного, кто фактически борется против немцев?» (Джилас М. Беседы со Сталиным // Лицо тоталитаризма. М., 1992. С. 50).

Эмигрантское правительство и западные комментаторы оценили решения II сессии АВНОЮ как государственный переворот. Советский Союз, естественно, наоборот воспринял эти решения положительно, направив в начале 1944 г. к партизанам свою военную миссию.

Окончательно эмигрантское правительство прекратило свое существование 7 марта 1945 г., когда было создано объединенное правительство Тито-Шубашича. Теперь существовало только одно югославское правительство. Представители эмиграции получили в нем только три места (из почти 30). АВНОЮ также было решено расширить за счет депутатов довоенного югославского парламента, не запятнавших себя сотрудничеством с фашистами. Министром иностранных дел стал И. Шубашич (довоенный бан Хорватии и последний глава эмигрантского правительства). Пойдя на незначительный компромисс, Тито получил международное признание новой власти.¹⁹ Впрочем, даже компромиссом это было трудно назвать. Коммунистическая партия Югославии по-прежнему руководила всеми центральными и местными органами власти, армией, судом, прокуратурой, экономикой, культурной жизнью.

Летом 1945 г. в Югославии обсуждался проект закона о выборах в Учредительную скупщину, которая должна была принять новую конституцию. Руководителями компартии в закон были специально внесены такие пункты, которые не только затрудняли, но и делали фактически невозможным участие в выборах оппозиции. Коммунисты, в частности, получили возможность лишать гражданских прав за сотрудничество с оккупантами и даже за „сотрудничество с сотрудниками оккупантов“. Таким образом, понятие „контрреволюционеры“ у коммунистов очень быстро распространилось вообще на всех несогласных и недовольных новым строем. Военные методы были перенесены и на мирное время. Как и во время войны, „все, кто не с нами, были против нас“.

Лидер Демократической партии М. Грол, один из немногих эмигрантских политиков, вернувшихся в послевоенную Югославию и включенный в правительство, уже через несколько месяцев, в августе 1945 г., подал в отставку. В своем письме Тито он обвинил коммунистов в „самоуправствах, трюках, доктринерстве“. По воспоминаниям М. Джиласа, в узком титовском окружении письмо произвело впечатление не столько логикой и содержанием, сколько культурой и достоинством формы. „Наше сознание, - писал он, - наши образцы, наши силы и наши структуры уже давно были... заскорузло однопартийны. Демократическая альтернатива уже тогда была не только упущена, но и уничтожена... Мы, коммунисты, не желали вообще никакой оппозиции – мы хотели сохранить для себя абсолютно всю власть...“.²⁰ Еще один

¹⁹ Джилас М. Тито, мой друг и мой враг (Дружба с Тито). Париж, 1982. С. 207–208.

²⁰ О так называемых несамостоятельных идеологиях в югославском обществе того времени см.: Кузнецовский В. Д. Эволюция югославской концепции социализма. М., 1990. С. 140–156.

вернувшийся в страну эмигрант – заместитель председателя главного комитета Радикальной партии М. Трифунович в 1946 г. был осужден на 8 лет тюрьмы, где и умер.

Одинадцатого ноября 1945 г. в Югославии состоялись выборы в Учредительную скупщину и плебисцит по поводу государственного устройства. И первое, и второе проходили под полным контролем КПЮ. Нормальным представительным органом Учредительную скупщину называть было никак нельзя. За объединенных кандидатов возглавляемого коммунистами Народного фронта было отдано 90% голосов. Подавляющее число избирателей проголосовало также за республиканскую форму правления. Наконец, 29 ноября Учредительная скупщина провозгласила создание Федеративной Народной Республики Югославии (ФНРЮ). Еще через два месяца, 31 января 1946 г. Учредительная скупщина приняла Конституцию ФНРЮ. Высшим органом власти в стране становилась Народная скупщина, состоявшая из двух палат – Союзного веча и Веча национальностей. Начался период социалистического эксперимента.

После 1945 г. Югославия вновь стояла перед задачей „догоняющей“ модернизации, но уже не „имитирующей“ по западному образцу, а „альтернативной“, которая имитировала другой – советский опыт. В 1945–1947 годах новая власть под руководством КПЮ провела коренные политические и социально-экономические реформы. В частности, была окончательно упразднена многопартийность.

Таким образом, после войны в парламентской истории был сделан еще один и очень заметный шаг назад. Более того, нормально функционирующего парламента в стране уже фактически не было. Вернее, существовал квазипарламент советского образца, который, по сути, не был ни представительным, ни законодательным, ни контролирующим органом. А был лишь органом, штампующим решения руководства компартии. И даже резкий поворот к самоуправлению после 1948 г. не принес в этом смысле особых перемен. На теоретическом уровне курс был взят на начало процесса отмирания государства, на замену представительных органов непосредственной демократией и самоуправлением.

Эксперименты с самоуправлением продолжались до второй половины 70-х годов. После этого преобразования в Югославии в основном закончились. Самоуправление превратилось в некий „фетиш“, догму, которую нельзя было критиковать. Вернее критика допускалась только в рамках так называемой самоуправленческой идеологии, все другие – считались враждебными. Одновременно в стране нарастали кризисные явления.

При жизни Тито югославским руководителям еще как-то удавалось их сдерживать. Однако уже с начала 80-х годов Югославия стала неумолимо втягиваться в глубокий системный кризис. Одновременно в стране резко усилились позиции национальных бюрократий («этнократий»). Республики начали вводить специальные меры для защиты своих предприятий от конкуренции с другими югославскими предприятиями. Хрупкий общеюгославский рынок стал на глазах

распадаться на шесть республиканских и два краевых. Ситуация еще более осложнилась из-за нового обострения обстановки в автономном крае Косово. Началась „цепная и неуправляемая реакция нарастания национальных противоречий“.²¹

Одновременно в конце 1989 г. под давлением событий в Восточной Европе и своего собственного кризиса югославские власти разрешили, наконец, выборы на многопартийной основе. Еще в период подготовки к последнему съезду СКЮ сначала в Словении, а затем и в других республиках начали образовываться новые партии, которым после полувековой коммунистической монополии предстояло участвовать в свободных выборах.

В подавляющем большинстве эти партии образовывались исключительно на национальной основе, многие из них считали себя преемницами партий, существовавших в период между двумя мировыми войнами и даже раньше. Так, в Сербии возникли Демократическая партия и Сербская радикальная партия, а после объединения республиканского Союза коммунистов с Социалистическим союзом трудового народа (организация выросшая из послевоенного Народного фронта и олицетворявшая „нерушимый блок коммунистов и беспартийных“) была образована Социалистическая партия. Причем общесербских партий вновь не возникло. В Республике Сербская Краина в Хорватии и Республике Сербской в Боснии сербские партии имели лишь либо свои своего рода филиалы (Социалистическая и Радикальная партии), либо просто одноименные образования (Демократическая партия).

Первые многопартийные выборы в Югославии проходили с весны по осень 1990 г. В Сербии победу одержала Социалистическая партия Сербии (СПС) во главе с С. Милошевичем, получившая три четверти мест в парламенте. Антикоммунистические и демократические силы не смогли составить ей сильную конкуренцию. В сербской истории наступило десятилетие личного режима Милошевича. Он занимал вначале пост президента Сербии, затем - президента Югославии. Однако степень его диктаторских полномочий в литературе часто преувеличивается. Именно при нем в Сербию после полувекового перерыва вернулся парламентаризм, хотя это и было, возможно, его вынужденной уступкой. Кроме того, этот парламентаризм был во многом ущербным. В совершенно иной обстановке как будто возродились многие пороки режима, созданного октроированной конституцией 1931 г.: личная власть в сочетании с урезанным парламентаризмом. Добавились и новые пороки, унаследованные от коммунистического прошлого. Ни власть, ни народ никакого парламентского опыта уже не имели.

²¹ Волков В. К. Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы». М., 2000. С. 229, 231.

После развала Социалистической Федеративной Республики Югославии и начала череды войн на ее бывшем пространстве, в конце апреля 1992 г. была образована „третья“, сербско-черногорская Югославия. 27 апреля скупщины Сербии и Черногории приняли конституцию нового государства - Союзной республики Югославии (СРЮ). В соответствии с этой конституцией Югославия объявлялась плюралистическим государством, базирующимся на парламентской демократии, законах, социальной справедливости, правах человека, свободной рыночной экономике, свободе деятельности и равноправности всех ее граждан.

Согласно конституции, законодательная власть в СРЮ принадлежала Скупщине СРЮ (союзному парламенту), состоявшей из двух палат - Веча республик и Веча граждан. Первоначально в первую палату по 20 депутатов делегировали скупщины Сербии и Черногории. Эти 20 мест заполнялись пропорционально голосам, которые получали на выборах в республиканские парламенты местные партии. После поправок к конституции эти места стали заполняться в результате прямых республиканских выборов. Во вторую палату депутатов избирало все население СРЮ (по одному от каждых 35 тысяч избирателей).

В политической жизни Сербии в 90-х годах были в основном представлены три политических течения с различными переходными формами: социалистическое (социал-демократическое), либерально-демократическое и националистическое. В то же время большинство голосов в союзной скупщине в течение всего десятилетия неизменно имела Социалистическая партия Сербии. В борьбе за власть она иногда блокировалась с другими политическими силами, представлявшими все оттенки политического спектра – от Радикальной партии В. Шешеля и Новой демократии Д. Михайловича до Югославских левых, которых возглавляла жена С. Милошевича – М. Маркович. Такая система фактически также была полупартийной – по аналогии с ситуацией, сложившейся в Сербии в начале века.

Монополия социалистической партии рухнула 5 октября 2000 г., когда Милошевич пытался оспорить фактически проигранные президентские выборы, но был лишен власти вышедшим из повиновения населением. Президентом Югославии стал В. Коштуница. Места поменялись. К власти пришла Демократическая оппозиция Сербии (ДОС) – блок небольших партий преимущественно демократической направленности, а в новой оппозиции оказались социалисты и радикальные националисты. Однако нельзя сказать, что парламентаризм в Сербии наконец-то приобрел нормальный вид.

Очень скоро пути Коштуницы, возглавлявшего Демократическую партию Сербии (ДПС) и остальной ДОС во главе с премьер-министром Сербии З. Джинджичем разошлись. Члены ДПС были отстранены от власти, в частности, ее представители лишились мандатов в парламенте страны. Это происходило при многочисленных на-

рушениях законов и конституции страны. То есть демократы, беря пример с социалистов, также попытались наделить самих себя монопольной властью. Сам В. Коштуница лишился своего поста в начале 2003 г. после преобразования Югославии в новое государственное сообщество Сербия и Черногория. Согласно конституционной хартии нового гособразования, республиканские парламенты делегировали своих представителей в совместный однопалатный парламент (скупщину). Парламент избрал нового президента, которым стал черногорец С. Марович.

*

Если вычесть все войны и годы диктатур (включая и самую длительную – коммунистическую), то получится, что парламентаризм в Сербии в XX в. существовал менее 40 лет. Но даже в эти годы он функционировал преимущественно как обрамление для своего рода полупарламентарной политической системы. И если при однопартийной системе парламентаризм в принципе невозможен, то и при полупарламентарной – он функционирует далеко не самым лучшим образом. Право меньшинства в Сербии и Югославии, как правило, не учитывались. Парламентаризм также часто понимался лишь как неограниченная власть большинства. Национальная идеология – будь то местный национализм, „интегральный югославизм“ или „самоуправление“ – сразу же превращалась в догму и насаждалась силовыми методами вплоть до диктатуры. Мало что изменилось и после прихода к власти демократов.

Вся сербская история, и XX в. – не исключение, состоит из удивительных повторов. В частности, принятие новых конституций в Сербии и в первой, и во второй половине XX в. всегда обуславливалось закреплением монополии той или иной партии, находившейся у власти. Как точно подметил В. Коштуница, говоря о последнем десятилетии истории своей страны: „Республиканская конституция 1990 г. была конституцией Соцпартии Сербии, федеральная конституция 1992 г. была конституцией Соцпартии Сербии и Демократической партии социалистов Черногории. Новая республиканская конституция (которая сейчас разрабатывается в Сербии. – К. Н.) грозит стать конституцией ДОСа“.²² По словам того же Коштуницы, Внутри ДОСа „все подчинено интересам одной Демократической партии, а сам ДОС – современный вариант Народного фронта, в котором подобным же образом доминировала КПЮ“.²³

В целом задачи политической модернизации, в том числе и создание полноценного института парламентаризма по-прежнему стоят

²² Петровская Ю. Интервью с В. Коштуницей: «Влияние России на Балканах ослабевает» // «Независимая газета», 2003, 22 апреля.

²³ Власт замаглује атентат // «Вечерње новости», 2003, 17 мая.

перед Сербией. Выполнить эту задачу до конца мешали отсутствие преемственности в развитии сербского общества и более того - неоднократные разрывы сербской государственности. В одном только XX в. это произошло несколько раз: в 1918 г., когда сербская государственность была растворена в государственности югославской; в 1943 г., когда коммунисты, проведя II сессию АВНОЮ, осуществили, по сути, государственный переворот; в 1992 г., когда распалась „титовская Югославия“, и наконец, в 2003 г., когда вместо оставшейся „малой“ Югославии было образовано государственное сообщество Сербия и Черногория.

Отсюда проистекает и тот факт, что попытки модернизации в Сербии осуществлялись неоднократно. По крайней мере, три раза - в первое десятилетие XX в., после второй мировой войны и в настоящее время. В начале века это была модернизация „догоняющая“ и „имитационная“. После 1945 г. - вновь „догоняющая“, но уже не имитирующая западный образец, а „альтернативная“. Последняя попытка модернизации частично началась еще при Милошевиче и усилилась после 5 октября 2000 г. Причем, эту модернизацию вновь можно определить как „догоняющую“ и „имитационную“.

У такой политики в Сербии есть оппоненты, прежде всего на левом и национальном сегментах политического спектра, в армии и спецслужбах. По-прежнему инертной массой остается сербское крестьянство. Впрочем, и в науке у теории политической модернизации есть влиятельные оппоненты, которые не рассматривают исторический процесс столь однолинейно - через призму „вестернизации“ всех государств. Они считают, что незападные общества могут пройти этапы трансформации, не ломая свой „генетический код“, не отказываясь в политическом плане от суверенитета, а в культурном - от самобытности или, как сейчас принято говорить, идентичности.²⁴ Более того, попытки прямого внедрения западных политических стандартов в незападных обществах не дают эффекта, но могут спровоцировать многие негативные явления - рост бюрократизации и коррупции, резкое расслоение общества и т. п.

Эти явления не избежала и Сербия. Как и во всех странах с „догоняющей“ модернизацией, причину невысокой эффективности различных формальных, в том числе и представительных, институтов следует искать в отсутствии нормальной рыночной экономики и гражданского общества. Именно из них постепенно вырастали представительные институты в странах так называемой „первичной“ модернизации. В странах же „вторичной“, „догоняющей“ модернизации телега была поставлена впереди лошади.

Наконец, представленный Западом либерально-демократический, рационально-материальный вариант развития сегодня сам нахо-

²⁴ См., например: Ерасов Б. С. Указ. соч. С. 370-376.

дится в глубоком ценностном кризисе. Приверженцы модернизационного подхода выдвинули уже концепцию следующей стадии развития для стран, осуществивших „первичную“ модернизацию, стадии политического постмодерна, когда теряют эффективность и размываются такие классические политические институты, как бюрократическое государство, парламентаризм, массовые партии и т. п. Причем процесс размывания затрагивает и само национальное государство, суверенитет которого все больше ставится под сомнение со стороны так называемого мирового сообщества. В этих условиях предстоит ответить на вопросы, как эти процессы будут влиять на страны, осуществляющие „вторичную“ модернизацию, и что предстоит делать самим этим странам, чтобы навсегда не отстать в цивилизационном развитии и не стать „новыми колониями“ развитых стран?

Константин Никифоров

ПАРЛАМЕНТАРИЗАМ У СРБИЈИ У XX ВЕКУ

Резиме

Успорена политичка модернизација Србије у 20. веку може се пратити и преко функционисања парламентаризма. Почетак 20. века затекао је Србију у позицији фиктивног парламентаризма у коме је систем власти и даље остао ауторитаран. После мајског преврата 1903. године Скупштина је изгласала либерални Устав који је са малим разликама био готово копија оног из 1888. године. Од тог времена Краљевина Србија постала је уставна парламентарна монархија. У стварности постојала је велика разлика између парламентарне форме и њене стварне садржине. Радикална странка и Самостални радикали имали су монопол над својим политичким противницима који је одговарао политички још недовољно структуисаном српском друштву али је истовремено отсликавао интересе највећег дела становништва.

После Првог светског рата, главни проблем Краљевине СХС постало је питање државног уређења између централизма, федерализма и конфедерације. Видовдански Устав из 1921. године говори у првом члану о парламентаризму док у српском Уставу 1903. године ова реч није ни постојала. Разлика између теорије и праксе довела је до тога да је Скупштина играла малу улогу у политичком животу за разлику од круне и краткотрајних влада. После смрти краља Александра, када је експеримент са диктатуром југословенства коначно пропао, Други светски рат није допустио да се поред Бановине Хрватске, створе српска и словеначка територијална јединица.

Током рата југословенски комунисти створили су АВНОЈ као врховно законодавно и извршно тело. Избори за Уставотворну скупштину 1945. године и референдум о питању државног уређења били су под контролом комуниста и тако је почео период социјалистичког експеримента у коме је парламентаризам у Србији био уназађен у поређењу са искуством пре Другог светског рата. Парламент је био тело које је доносило оне одлуке које су биле договорене у комунистичком руковођству. На теоријском нивоу почело је да се говори о процесу одумирања државе и замени представничких органа са непосредном демократијом и самоуправљањем. После Титове смрти требало је да прође девет година да би се југословенске власти одлучиле на расписивање вишестраначких избора. Нове партије формирале су се на националној основи и многе од њих сматрале су себе наследницима партија које су постојале у периоду између два светска рата па чак и у ранијем раздобљу. Владавина Слободана Милошевића остаће запамћена и по томе што је у Србију после пола века враћен парламентаризам као нужни уступак. Његов одлазак са политичке сцене није значио и прекид са злоупотребама парламентарног система тако да се може рећи да је Србија у историји имала проблем са малом ефикасношћу представничких институција заједно са непостојањем нормалне тржишне економије и развијеног грађанског друштва.

ЉУБОМИР ПЕТРОВИЋ, истраживач-сарадник

Институт за савремену историју

Београд, Трг Николе Пашића 11 УДК 321.6:316.48 (497.1) „1918/1929“

323.28 (497.1) „1918/1929“

321.022:342 (491.1) „1918/1929“

ЕЛЕМЕНТИ РЕПРЕСИВНЕ ПРАКСЕ У КРАЉЕВИНИ СХС 1918–1929

АПСТРАКТ: У југословенској држави постојао је раскорак између теорије и праксе у функционисању државног репресивног система. Тај понов између прокламованог и стварног стања је мултидисциплинарним прописивањем на основу литературе из историографије, правних наука, социологије и архивске грађе.

У свакој државној заједници, па и оној која почива на демократским принципима, постоји изванредан степен репресије. Репресија је сложена последица узајамности различитих фактора као што су: законодавство, степен достигнуте друштвене одговорности грађана, ниво постојеће правне свести државних и друштвених институција, култура друштвено пожељног понашања, идеологија државне заједнице, па и личних схватања носилаца заштитних система, а то су полиција, војска, судство и тужилаштво, о природи свог посла. Иза сваке државне репресије стоје формални идеолошки разлози. Идеолошка оправдања могу се свести на сакросанктне државне разлоге као што су национални циљеви или опстанак државе и убеђење о неопходности стварања идеалног типа „новог човека“, а то обично подразумева и стварање пожељне представе о бољем поданику у поређењу са претходним раздобљима. Управо то је био случај са југословенском државом. Спровођење репресије у Краљевини СХС имало је три циља: 1) функционални, да штити правни, политички и друштвени поредак; 2) корективни, да починиоце инкриминисаних дела „приведе правди“ и санкционише повреде законских норми; 3) превентивно деловање, у смислу одвраћања како лица над којим се врши репресија тако и евентуалних будућих починилаца од непожељних „антидржавних“ аката.

Рад је написан у оквиру пројекта *Историја српских (југословенских) државних институција и знаменитих личности у 20. веку (1194)*, који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије, Београд.

Друшћивене околности

Физичка принуда оправдавала се неопходношћу непосредног дејства физичке силе државе, а деловала је и психолошки као вид претње. До средине 20. века међу правним експертима није постојала сагласност о томе да ли је репресија главно средство за дефинисање права или је то била организација која начелно није морала да располаже средствима за вршење принуде. Потенцијална и стварна улога репресије у правном животу државе постаје очигледна када се зна да су правни карактер имали само они прописи који су садржавали санкције.¹ Искуство друштвених група са репресијом није се сводило искључиво на кажњавање због учињених деликата. Сам чин преступа, злочина или противправног акта, уз незаобилазно дејство јавног надзора, чинио је само део сложене пирамиде односа државе према појединцу и појединца према држави. Држава је имала право да надзире, хапси и кажњава појединце који су били под сумњом или су деловали мимо закона, али је и сама имала склоности да прекорачује задате правне оквири који нису пружали адекватан одговор на сложене политичке и социјалне прилике.

Цивилизацијске, културне, социјалне и верске разлике нису омогућиле да се у периоду формалне демократије и вишепартијског система створи поредак без претераних социјалних и економских неједнакости. У таквом друштву криминално понашање није било искључиво покушај антисоцијалног карактера већ је садржавало елементе политичког и националног незадовољства новим државно-политичким оквирима. У тој држави није било онога што се дефинише као растућа могућност избора друштвеног контекста, а извршни органи власти једва да су успевали да са мањком самоуверености и свеобухватности примењују своју власт на специфичне групе и њихове проблеме. Улога државе и њених институција у борби против свих облика криминала, кривичних дела и девијантног понашања била је репресивна. Негативан друштвени однос снага у репресивном систему огледао се у неспособности актера у разним подсистемима заштите да размишљају о сврсисходној компатибилности и да узимају у обзир и друге елементе државне заштите. На примеру прве деценије постојања југословенске државе може се видети да су политичка употребна вредност и материјални значај демократских права грађанства потиснути формалним организационим структурама и бирократизованим поступцима. У искуство грађана Краљевине СХС уграђена је слика о неефикасности државног

¹ Борђе Тасић, *Проблем оправдања државе*, Београд 1995, 171, 173–174.

поретка и управљачких механизма. Постојао је сталан процеп између потреба за управљањем и способности да се управља, између неефикасне сложености структуре и недосегнуте сложености контроле путем иновација у институцијама система.²

Држава није успела да помири парцијалне рационалности економско-техничке ефикасности и бирократско државних безбедносних мера са осетљивошћу друштва на психофизичке последице отпора држави из страха да не негира релативан значај безбедности и њену практичну неопходност. Били су неуспешни покушаји да се преко државне администрације и правним регулисањем омогући стабилан друштвени и државни живот.³

Упркос деценијским напорима, југословенска држава није успела да заживи као модерна политичка заједница. Застала је на првом кораку политичке институционализације који је подразумевао прелаз од фиктивне националне државе, преко конституционалне државне форме, ка демократској државној заједници као предуслову за државу благостања (welfare state).⁴ Главни проблем, у периоду од 1918. па све до 1991. године, био је неспремност монархистичких и комунистичких идеолога да створе модерну правну државу, без притисака службених митова и структура моћи. Само десет година укупног демократског искуства југословенске заједнице 1918–1928. и неуспех суочавања државе са различитим цивилизацијским, економским, социјалним, политичким и верским наслеђем становништва, уз ауторитарне личности на врховима система управљања, одредили су понекад претерану и негативно схваћену улогу репресије у системима државне заштите. Стварно искуство са репресијом показивало је палету употреба, али и злоупотреба институција и организација у репресивне сврхе.

Искусїво злоуїоїребе їравної їорейїка

Шта су константе које су одредиле суму југословенског искуства са репресијом у демократском систему који је био на снази читаву деценију, од 1918. до краја 1928. године? Два основна проблема била су одсуство међусобног познавања конститутивних народа и константна злоупотреба функционисања управљачких, законодавних и извршних институција система. Да ли је држава имала простора, у ранијем законодавству баштињеном из сасвим других унутрашњих и спољнополитичких прилика, да себе брани легалним и легитимним средствима?

² Klaus Ofe, *Modernost i država, Istok, Zapad*, Beograd 1999, 22–44.

³ *Isto*.

⁴ О условима под којима се нека држава може сматрати модерном видети више: К. Офе, *н. г.*, 20–21.

Чак и ако су репресивни закони већином били плод негативног искуства остаје питање зашто се, у одбрани угрожених државних интереса, посезало за нелегалном и нелегитимном праксом, а тиме суштински и нехотице додатно угрожавао нестабилан поредак? Да ли је коришћење таквих средстава објективно одговарало југословенској држави као новонасталој правној и политичкој заједници? Било је и других проблема који нису могли бити превазиђени претходним радом српских државних институција. Неизвесност око питања како ће се Први светски рат завршити и у којој мери ће бити остварени српски ратни циљеви били су основни разлози који нису допуштали да се контуре новог правног поретка уобличи у емиграцији.⁵

Стицајем неумитних историјских и цивилизацијских околности, југословенска држава у процесу свог настајања пружала је слику изразито конфликтног друштва у формирању са истакнутим локалним особеностима делова нове државне творевине. Радило се о простору на коме су се сусретале, али и сукобљавале, идеологије, религије, цивилизације, културе, друштвене норме, обичаји и веровања. Примат политике одредио је модалитете уједињења. О њему се размишљало изван контекста економских и културних фактора који су много успешније могли представљати „везивно ткиво“ у стварању идентитета нове заједнице од прокламоване политичке идеологије.⁶

Да би се јасније сагледале карактеристике територијалних делова административно и политички раздробљеног простора, на коме су дотле постојале две мале краљевине (Србија и Црна Гора) и две велике империје (отоманска и хабзбуршка), неопходно је нагласити да су, пред стварање државе, разнородне целине, од феудалне Босне и Херцеговине, преко сиромашне Далмације, заостале и ратним дејствима изложене Македоније, окупираних крајева Србије и целе Црне Горе, до индустријски знатно развијенијих делова Хрватске и Словеније, имале нагомилане проблеме. Питања безбедности, исхране становништва, страха и наде локалних носилаца политичких збивања од окупације и њених политичко-економских последица, била су једини заједнички именовани турбулентне ситуације пред и у току урушавања власти ослабљених бугарских, немачких и аустроугарских система влада-

⁵ Више о ратним циљевима Краљевине Србије у Првом светском рату видети у: Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, 94–100; Милорад Екмечић, *Рајини шљиви Србије 1914–1918*, Београд 1992, 27–54, 174–223; Ђорђе Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Београд 1984, 47–55; Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914–1915*, Београд 1973, 33–121; Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1987, 27–32.

⁶ О томе више у књизи: Љубодраг Димић, *Срби и Југославија, Просјор, друштво, политика, (Поглед с краја века)*, Београд 1998, 37–38.

вине. Делови будуће државе имали су нагомилане и сопствене проблеме функционисања. Средишњи одбор Народног вијећа СХС био је присиљен да организује српске и хрватске соколе под оружјем да би успоставили елементарни ред и спречили бољшевичку акцију. Територија коју су наизглед контролисали била је угрожена и од могуће неконтролисане акције мађарских трупа.

У Славонском Броду било је преко 15.000 мађарских војника који су одбијали да слушају заповести још увек постојеће Врховне команде аустроугарске војске. У покушају да смире превратну анархију чланови Народног вијећа узалуд су прогласом молили зелени кадар и непослушне војнике да не руше насеља, не пале зграде и не убијају људе. Оружани окршаји разбојника и представника реда и закона постајали су свакодневни и распрострањени, а цео неред трајао је више недеља. Било је и аустроугарских официра верних старом поретку који су без успеха покушавали да спрече распад монархије и представници Вијећа морали су да их превентивно ухапсе. Ни у Словенији није било мирно. Немачке трупе су, у децембру 1918. године, нападале српску војску код Целовца и продрле на територију за коју се у Београду мислило да ће припасти југословенској држави. Заштитни ефективи значајно су се формирали када је свима било јасно да је непосредна опасност прошла. Одсеци за Народну одбрану, подређени Народној управи за Банат, Бачку и Барању, нацрт о формирању жандармерије поднели су тек 11. децембра 1918. године када су нереди претежно већ били угушени. То ипак није био крај процеса угрожавања безбедности државе и грађана.

Све до 1929. године разбојништво из политичких и криминалних побуда на југословенском тлу није било могуће искоренити. Током 1921. године педантни британски извештаји сведочили су о постојању „хајдучије“ и „разбојништва“ на простору од Скопља до Херцеговине. Писали су да је, само у јужној Србији, деловало преко 4.000 албанских одметника и да се само половина њих одазвала на општу амнестију коју су им понудиле државне власти. Власти Краљевине СХС говориле су о политичким мотивима разбојништва и тамо где они нису били битни, посебно у Рашкој области где су постојале велике разбојничке чете Хусеина Бошковића и Јусуфа Меховића. Одсуство координације између тек формиране жандармерије и војске утицало је на дуг опстанак великих разбојничких дружина. Вође сличних банди у Црној Гори, Звицер и Поповић, ликвидирани су тек крајем 1923. године што је, са обрачунима унутар ВМРО, довело до смиревања ситуације.⁷ У таквој

⁷ Dragoslav Janković, Bogdan Krizman, *Грађа о стварању југословенске државе* (1–20. децембар 1918), том II, Beograd 1964, 391, 400, 402, 430–431, 434–436, 628–629, 665–666, 679–682, 690–691, 711; Живко Аврамовски, *Бриџанци о Краљевини Југославији*, књ. I, Вео-

ситуацији, војни и полицијски ефективни бивше српске државе били су елемент пожељне и неопходне социјалне и политичке сигурности. То се не може тврдити и за наслеђе српске управе.

Упућени савременици наглашавали су, сасвим тачно, да српска политичка елита, упркос интернационалном искуству стеченом током школовања у разним земљама Европе, није у довољној мери познавала прилике и токове политичке свести у српским, хрватским и словеначким крајевима Аустроугарске. Политичари српске националности који су живели у Краљевини Србији били су заробљеници националног и државотворног искуства Европе 19. века и нису имали довољно времена да се, пре Првог светског рата, упознају и сроде са функционисањем мултиетничке државе каква је постала Србија после балканских ратова 1912–1913. године. У свом патријархалном хабитусу, изједначавали су националну и породичну заједницу. Покушавали су да централизам национално хомогене српске средине, позивајући се на објективно непостојећу етничку јединственост „троплеменог народа“, пренесу на сложенију ситуацију у којој се нова држава формирала. Зато се свако пледирање за облике друштвеног и државног уређења, које није потицало из српског државотворног искуства, доживљавало као израз непријатељства према Краљевини СХС, а заступници таквих идеја били су изложени репресији. Она је била више производ страха од бројних спољних и унутрашњих противника југословенске државе него резултат свесне и промишљене акције заштите државних интереса. Гласови који су упозоравали на опасност могућности да репресија подстакне дезинтеграционе процесе били су усамљени и више су служили у сврху критицизма појединих политичара који су тада били ослонци система, а посебно Светозара Прибићевића, него што су намеравали да укажу на потребу рационализовања репресије.⁸

Од свих институција предвиђених да буду носиоци новог државног уређења, владе, парламента и круне, само је регент са ослоном на српску војску био спреман да Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца одреди параметре функционисања преко којих се није могло ићи. То је било могуће зато што је Крфска декларација из 1917. године унапред одлучила о ограничавању суверености будуће уставотворне скупштине, постављајући српског монарха изнад тог тела. Са гледишта формалног права, тек је уставотворна скупштина, као највише законодав-

grad–Zagreb 1986, 49–50, 248. О држању Албанаца у првим годинама југословенске државе видети: Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Југословенска држава и Албаници*, том I–II, Београд 1988–1999, *passim*.

⁸ П. С. Талетов, *Српско питање*, Време, 2. септембар 1928, 1; Влад. Ристовић, *Некролоџ Светозару Прибићевићу*, Епоха, 10. октобар 1922, 1; Софија Божић, *Београдско јавно мњење о Светозару Прибићевићу*, Токови историје, бр. 1–4, Београд 2001, 7–20.

но тело, имала право да одлучује о државноправном уређењу земље, али је њена улога дерогирана пре него што се она уопште формирала и састала. Нормални редослед у демократским земљама, да се привремено парламентарно тело формира пре владе, није уопште био поштован. Чин мешања регента Александра Карађорђевића у преговарачки процес о саставу прве владе, односно његово одбијање да место премијера буде резервисано за једног од твораца Краљевства СХС Николу Пашића, али и индиректно учешће круне у формирању Демократске странке чиме се стварао пандан радикалима и распарчавала односно подвајала српска политичка сцена, сведоче о утицају ванпарламентарних фактора на заметке политичког живота у држави. Био је то наговештај репресивног деловања ауторитарне личности будућег владара чак и на оне институције као што су влада и парламент које су, по основним демократским начелима, требале бити ослобођене нелегалних притисака. Није постојао ни основни легитимни однос законодавне и извршне власти пошто су владе нове државе, које су се веома брзо смењивале, упркос деловању парламентарних одбора Привременог народног представништва донеле око 800 уредби са законском снагом чиме су органи извршне власти објективно преузели законодавну власт. Правни експерти узалуд су истицали да је систем уредби по својој функцији био плод ванредних ситуација настао услед ратних потреба и „сурогат“ законских норми. Разлика и преседан између српског правног искуства са уредбама и европске праксе током Првог светског рата била је што је српска влада издавала уредбе без било какве дозволе парламента док су друге владе имале посебна овлашћења од својих скупштина.

Пример спровођења аграрне реформе у новој држави, чије се законодавство искључиво базирало на уредбама влада док се доношење закона остављало неком каснијем моменту, сведочи да је злоупотреба институција узела маха већ на самом почетку њеног постојања. Тако је моћ законодавне власти дезавуисана од стране извршне власти, а у томе су имали подршку чак и већине чланова парламента. Илустративан пример дао је компликовани процес стварања пословника о раду Уставотворне скупштине. Њега је требало осмислити у Привременом народном представништву. Оно тај задатак није извршило пре распуштања, већ је тај задатак пренело влади која је уједно добила од ПНП-а право да пословник пропише обичном уредбом, а то је био даљи облик дерогирања највишег државног тела. Претила је опасност да хипертрофирана употреба уредби доведе до психозе привремености правног поретка. Од 1918. до 1921. променило се пет влада које су често користиле уредбе да би укинуле друге уредбе својих претходника. Квалитет тих уредби био је низак. Практични недостаци у њиховом функциони-

сању и „олако“ формулисање одредаба биле су основне карактеристике уредбодавне политике.⁹ Ни регент ни владе, као центри моћи, нису показивали довољно етичке далековидости и политичке мудрости да се добровољно одрекну доминантних позиција стечених током ванредних околности Првог светског рата, избеглиштва и окупације. Тако је поремећај баланса моћи, између Скупштине, влада и Двора, уграђен у југословенско државотворно искуство и директно се рефлектовао на репресивну политику.

Од управљања уредбама до њиховог коришћења у репресивне сврхе био је промишљен и нетипичан прелаз. Једна од првих репресивних уредби, осмишљена да заштити државу од бољшевичког преврата и диктатуре пролетаријата, била је Обзнана о заштити државе, од 29. децембра 1920. године, којом су укинута политичка права комуниста. Припадницима КПЈ одузета су права на окупљање и слободу штампе, а њихове оружане акције подлегале су јурисдикцији војних судова. Са правне тачке гледишта, она се разликовала од физиономије других уредби по наслову и начину објављивања. Реч „обзнана“ требало је да јој умањи објективни значај, третирајући је као обичну административну активност, чему је доприносило и то што су је потписали само чланови владе Миленка Веснића, која је била у оставци, али не регент или краљ. За разлику од других уредби, није била формално објављена у државном „Службеном гласнику“, већ је у форми плаката излепљена по улицама тако да су јој недостајали елементи правне валидности који су били поштовани код других уредби. Зато се, по Слободану Јовановићу, који се не може никако оптужити за симпатије према комунистичким циљевима, могла посматрати као псеудоуредба чија је сврха била „политичко застрашивање“, односно репресија.¹⁰ Професионалном правнику и легалисти као да је измакла лична драма морално чврстих људи, иначе убеђених демократа по политичким погледима, који су били одлучни да државу бране и нелегалним средствима. Милорад Драшковић, министар унутрашњих дела и творац Обзнане, истицао је да Веснићева влада није имала „законско овлашћење“ за такав чин, али није могла пасивно посматрати оно што је сматрала опасношћу по законитост, државне институције и будућност Краљевине СХС.¹¹

У старијој литератури о КПЈ процењивало се да је током 1920. имала око 65.000 чланова и око 250.000 синдикално организованих

⁹ Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, књ. III, Србија у Југославији, Нови Сад 2001., 38, 43–45, 50–53, 58; Слободан Јовановић, *Несјајање закона, Из историје и књижевности*, књ. I, Сабрана дела Слободана Јовановића, т. 11, Београд 1991, 399–409.

¹⁰ Слободан Јовановић, *Несјајање закона...*, 402–403.

¹¹ Милорад Драшковић, *У одбрану оштрабине*, Београд 1921, 36.

симпатизера. Био је то велики број потенцијално „антидржавних елемената“ у условима који су били далеко од стабилног поретка. Зато су владе нове државе донеле читав низ одбрамбених мера. Проглашавању Обзнане претходила је уредба о милитаризацији железница у случају штрајка од 15. децембра 1920. године. Сламање штрајка хусињских рудара у Босни, крајем 1920. године, оружаном силом жандармерије и војске био је акт репресије, али и показатељ спремности државних институција да се одупру револуционарним трендовима. Реакција прокомунистичког Централног радничког синдикалног већа Југославије, на ескалацију насиља према рударима, била је најавна општег једнодневног генералног штрајка у Краљевини. То је, према неким виђењима, био повод за увођење Обзнане као репресивног акта, карактеристичног за процес стварања заштитног система државе који није имао право на грешку, јер би она угрозила крхке темеље државне, друштвене и политичке заједнице.¹²

Политичка нестабилност утицала је на рок трајања скупштинских сазива, па су избори били веома чести и стварали су психозу привремености боравка на власти и у странкама и међу гласачком машинеријом. Посезало се и за директном репресијом над гласачима. Било је то карактеристично на парламентарним изборима, који су одржани 8. фебруара 1925. године. За изборна надметања пријавило се 45 разних партија. Самостална демократска странка и радикали Николе Пашића били су позиција дефинисана као „Национални блок“, са мањинском владом иза себе, и били су решени да политички надвладају „Опозициони блок“ у који су ушле Словенска људска странка, Југословенска муслиманска организација, Хрватска сељачка странка, а од српских политичких партија Савез земљорадника и Демократска странка. Последица поделе на позицију и опозицију била је непомирљива подела српских бирача на присталице једне или друге опције, док су Хрвати, муслимани и Словенци имали хомогено бирачко тело. Била је то оштра поларизација на присталице и противнике централистичког Видовданског устава. На противнике важећих уставних решења влада и краљ гледали су са неповерењем.

Опозиционе федералистичке концепције државе доживљаване су као прикривени сепаратизам, али воља бирачког тела није ишла у корист централизма. Позиција је добила нешто преко милион гласова, а опозиција 300.000 гласова више, али изборни услови омогућили су „Националном блоку“ превласт од 164 насупрот 151 мандату опозиционих посланика. Примена Закона о заштити државе на хрватске политичаре и агресивна пропагандна кампања радикала да је држава у на-

¹² Славољуб Цветковић, *Идејне борбе у КПЈ 1919–1928*, 89–118.

водној опасности била је позадина за злоупотребе приликом гласања, притисак на „неподобне“ кандидате и њихове гласаче, па чак и убиства политичких опонената. Парола „большевичке опасности“, коју је влада користила да у иностранству обезбеди подршку и дезавуише опозицију, била је последица приступања странке Стјепана Радића Сељачкој интернационали и пропаганде ХСС за „миротворну сељачку републику“, што је у визури власти био позив на рушење државе. Свака опозициона критика понашања владе одбачена је као рушење „ауторитета власти“. Оптужбе опозиције о терору владе требало је сузбити скупљањем података о наводном терору опозиције. Тако је и терор над бирачима постао предмет жестоких међустраничких оптужби и дневне политике.¹³ Све је то било веома далеко од уравнотеженог коришћења репресије за потребе државне заштите суверенитета и територијалног интегритета.

Државна организација, по слову Видовданског устава из 1921. године, афирмисала је начело поделе власти на законодавну, извршну и судску. Извршна и судска власт, по теорији, биле су дужне да делују искључиво у оквирима закона, али постојали су носиоци државних улога који су негативно утицали на политику креирања правног поретка, а посебно је то често чинио ауторитарни југословенски краљ Александар. Дефинисање парламентаризма у Уставу формално је присиљавало владара да министре поставља из редова скупштинске већине, али му је давало и дискреционо право да смењује владе са стабилном парламентарном већином и да поверава мандат за формирање владе скупштинској мањини. Зато ни таква врста демократије није могла обезбедити државни систем од злоупотреба Двора. Од 24 владе које су се великом брзином смењивале на политичкој сцени само су две смењене због неповерења скупштине, а на пад осталих директно су утицале дворске структуре. Привид уставне владавине омогућен је ослоном краља на парламент, зависно судство и владе и тако су институције, много пре завођења личног краљевог режима почетком 1929. године, биле у служби личне власти носиоца круне.¹⁴

Хаос у управним органима у којима су корупција, недисциплина у обављању радних обавеза, склоности ка непотизму, недозвољена уплатања политичара у рад институција, били су део живота до те мере да су их британске дипломате приписивали вековном заостајању у цивили-

¹³ Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, књ. III, Србија у Југославији, 127–129; Бранислав Глигоријевић, *Демократска странка и политички односи у Краљевини Срба, Хрватиа и Словенаца*, Београд 1970, 440–453; Босилка Јањатовић, *Политички штерор у Хрватској 1918–1935*, Загреб 2002, 231–238.

¹⁴ Слободан Јовановић, *Уставно право Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*, Београд 1995, 57–59; Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, књ. III, Србија у Југославији, 93, 102, 104.

лизацијском и културном погледу, односно инерцији традиције отоманске владавине и специфичностима балканских менталитета.¹⁵

Због неопходности јединствене борбе државних установа против свих облика криминала Нацрт о кривичном судском поступку у Краљевини СХС створио је институцију државног тужиоца. Без његовог предлога није се могао покренути кривични процес. Право прогона кривичних дела стекло је државно тужилаштво као установа јавне власти. Истражни судија није био самосталан у доношењу одлуке о истрази кривичних дела по службеној дужности, пошто га је одмах морао пријавити тужилаштву и сачекати даље налоге. Државни тужилац могао је да и у случајевима приватних тужби, уколико оцени да му то налаже јавни интерес, преузме гоњење оптуженог и заступање оптужнице. Имао је дискреционо право, на основу процена опортуности суђења и повреде јавног интереса, да обустави гоњење малолетних преступника када су у питању била „незнатна“ кривична дела. Била је то тзв. акузаторска власт којом је слободно уверење тужиоца долазило до изражаја. Његова дужност била је да одредбе правних норми прилагоди друштвеним приликама. Основни циљ државног тужиоца био је утврђивање истине о почињеном кривичном делу. Одлуке државног тужиоца имале су обавезујући карактер за истражне органе у свим фазама истражног поступка на основу кога се касније подизала оптужница. У случајевима када државни тужилац није сам могао да спроведе истрагу, већ да предложи надлежном суду да се она поведе, тужилац се старао да истражне судије утврде да ли је кривично дело уопште било извршено. Постојале су две могућности после завршених истражних радњи: подизање оптужнице или обустава кривичног поступка.¹⁶

Државни тужилац није смео да подиже оптужбе само због ефекта статистичких бројева о учесталости оптужница. Старао се да суду достави све врсте података без обзира на то да ли они сведоче на штету или иду у прилог оптуженим лицима. Подразумевало се да оптужнице морају бити солидно образложене да их Апелациони суд не би, трајно или привремено, одбацио као неосноване. Обустава кривичног поступка такође је спадала у дужности тужиоца који је тако добио елементе судске власти, али без надзора. Бити осумњичени за неко кривично дело није увек доносило негативне последице. У Словенији је јаз између основаних сумњи и подизања оптужница био велики. Током 1919. године само је 19,3% осумњичених изведено пред судове нове државе. У 1920. тај број повећао се на 21,7%, а 1921. године оптужнице су подигнуте за 20,9% осумњичених. Кривични поступак обустављен је

¹⁵ Живко Аврамовски, *Бриџанци о Краљевини Југославији*, књ. I, 308, 311, 328.

¹⁶ Андраш Јеглић, *Државни Тужилац*, Архив за правне и друштвене науке, год. XII, књ. V, св. 5, Београд 1922, 213–224.

током 1919. године за 34,2% окривљених, у 1920. повећао се број обуштава на 35,6%, да би се 1921. вратио на 34,2% односно свео на мање од трећине свих поступака. Дужности тужиоца биле су да спречава одуговлачење судског процеса, предлаже пуштање из истражног затвора, штити закон од могуће злоупотребе судија, учествује у доношењу одлуке о одгађању казне и о евентуалном протеривању осуђених странаца из Краљевине СХС. Рехабилитација, помиловање и аболиција нису се могли вршити без улоге државних тужилаца. Виши државни тужилац контролисао је рад државних тужилаца и налазио се у саставу Апелационог суда где се одлучивало о правној валидности пресуда. Прави задатак и функција виших државних тужилаца била је заштита закона. У кривичним случајевима пред првостепеним судом виши државни тужилац преузимао је улогу државних тужилаца. Нису све дужности виших државних тужилаца биле повезане са судством. До доношења јединственог кривичног законодавства за целу државу 1929. године, виши државни тужилац у Словенији вршио је надзор над управом и особљем два затвора.¹⁷

Битно је да се, када је реч о репресији, размотри улога судова. До 1925. године, независност судства претежно се поштовала. Прекретницу у том погледу донело је хапшење људи око Стјепана Радића јер су их загребачки окружни и апелациони судови пустили на слободу, али их је загребачка полиција поново ухапсила за исто дело мотивишући га као угрожавање реда и мира у јавности и тиме поништила дејство судских одлука. Није случајно то што је касније те године у закон о буџетским дванаестинама уграђено право министра правде да отпусти судије, а није постојала ни материјална подлога која би спречавала корупцију судова.¹⁸ Судска пракса, поред законодавства, остаје важно средство за проучавање политичког деликта. Прихваћено је мишљење да управо сама политика утиче на постојање разлике између права у законима и начина на који се то право схвата у судници.¹⁹ Теорија права слаже се са идејом да је независно судство камен темељац легалне и легитимне употребе правног поретка и репресије. Компликована управљачка политика није могла да се не одрази на судску праксу. Са правне тачке гледишта југословенски судови дошли су у ситуацију да прихвате политику управљања уредбама, а тиме погазе основно начело да су уредбе меродавне за судове само уколико су предвиђене законима и тиме потврде да су уредбе влада надређене законима државе, или да уредбама оспоре правну важност и тако свесно дискредитују чи-

¹⁷ *Исцо*, 215–219.

¹⁸ Живко Аврамовски, *Бриџаници о Краљевини Југославији*, књ. I, 311, 329.

¹⁹ Ljubo Bavcon i dr., *Kaznenopravna zaštita države i wenog društvenog uređewa, Politički delikti*, Zagreb 1988, 234.

таву законодавну активност владе као институције система. Покушаји да се дилема разреши компромисним решењем, којим би судови *de facto* признали право влади да се по потреби служи уредбама, били су далеко од суштине проблема: питања независности судства у односу на власт. Судови, који би евентуално признали владама право на дерогирање закона у корист уредби, лишили би себе практичне самосталности у раду.²⁰ Ситуацију је додатно отежавало и то што све до 1928. године држава није донела закон о судијама редовних судова.²¹

Можда је одговор на питање зашто се посезало за толиким противречностима у развоју државне репресије лежао у схватању припадника Демократске странке да је на делу у новој држави била „револуција“ недовршеног типа, а чланови парламента описивали су се као политички отписане и застареле снаге које је било могуће пренебрегавати у процесу доношења битних одлука. Кршење закона и Устава било је чак и само уједињење пошто је чин уједињења био у супротности са уставним актом Краљевине Србије. Нове власти примењивале су Устав Краљевине Србије иако није било предвиђено да он буде на снази на целој територији, а постојали су прописи и уредбе које су биле директно супротне Уставу. Владало се без уставног ограничења.²² Била је то злоупотреба власти на највишем нивоу државе коју су диктирали регент Александар и владе.

У неизбежне противречности југословенске државе спадала је и несклоност државних институција и појединаца на власти да прихвате и одобре злоупотребу власти на локалном нивоу функционисања. Начелници округа преузели су нимало лаку одговорност да се обрачунају са самовољом сеоских кметова. То се искључиво односило на локалне функционере (кметове) чији су се незаконите радње већ налазиле у процесу покретања судског поступка. Начелници округа упозорили су надлежне институције да морају бити опрезне приликом смењивања кметова да не би услед честих и неоправданих жалби претежно српских војника нове власти остале без општинских и сеоских функционера. Упозорење посредно указује на местимичне појаве сукоба цивилних и војних ауторитета у неким локалним срединама. Злоупотребе и превирања нису биле карактеристичне само за сеоске средине. У градовима су се дешавала локална политичка престројавања при чему су старе и личне размирице играле велику улогу. Питање проширења

²⁰ Слободан Јовановић, *Несћајање закона...*, 404–406.

²¹ Драган Суботић, *Прилози за националну историју државе и права у 19. и 20. веку, Одабрана поглавља из наше правно-политичке књижевности*, књ. II, Београд 1996, 188.

²² Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, књ. III, Србија у Југославији, 63–64; Бранислав Глигоријевић, *Сћајање Србије са Југославијом*, зборник радова Србија на крају Првог светског рата, Београд 1990, 127–128.

чланова градског одбора односно Сената у Сомбору претворило се у проблем који су морали заједнички да реше градоначелник тог места и Министарство унутрашњих дела. Мађарски статут о устројству градова, који је још увек био на снази, предвидео је да градски одбор има 100 чланова од којих се половина бирала на основу изборних листа, а друга половина делегирала се од постојећег броја квалификованих особа по образовању које су имале обавезу да плаћају одређену висину пореза. Када је Сомбор припао Краљевини СХС 21. новембра 1918. године дотадашњи одбор био је разрешен дужности, а именован привремени са тридесетак чланова. Привремено тело донело је одлуку да се у току 1919. прошири на преко 100 особа. Партијска подељеност одбора довела је до жалби оних који нису били изабрани и оних који су се противили проширењу броја одборника желећи да цифре из претходних законских решења остану на снази. Локални сукоб демократа и радикала у који су се морале умешати државне власти довољно говори о склоности чак и просвећенијих средина да се са ослонцем на нечији ауторитет обрачунају са неистомишљеницима чак и онда када тај обрачун није одговарао интересима локалне заједнице. Постојао је и још један вид злоупотребе репресије. Политичке структуре које су опстајале на власти, упркос испољеним антидржавним ставовима, имале су склоност да неосновано оптужују надређене власти за вршење репресије по политичкој линији. Министарству унутрашњих дела долазиле су жалбе појединих председника општина да их среске власти и војска малтретирају позивајући општинске служитеље на војне вежбе упркос мишљењима локалних функционера да без њих општинска служба не може да функционише. Иза оваквих жалби из хрватских средина скривао се отпор извршавању грађанских и војних обавеза према новој држави. Путем политичке мимикрије то се претварало у жалбу локалних моћника против наводних злоупотреба надзорних власти оптужених да су покушавали да казне општинску управу и бираче тобоже зато што нису припадали истој политичкој опцији. И док су Хрвати своје оптужбе делимично измишљали иста ситуација, само овога пута на нивоу стварности, дешавала се у Дебру. Тамо су среске власти поступале мимо закона и мимо уобичајеног функционисања институција тако да је начелник среза био присиљен да обећа Министарству унутрашњих дела да оваквих случајева више неће бити.²³

²³ АСЦГ, ф. Министарства унутр. дела 14–4–13. Извештај начелника Нишког округа о смењивању кметова, упућен министру унутр. дела од 2. децембра 1919; АСЦГ, ф. Министарства унутр. дела 14–4–13. Извештај градоначелника Сомбора о сукобима око градског Сената, упућена министру унутр. дела, од 25. септембра 1920; АСЦГ, ф. Министарства унутр. дела 14–4–13. Извештај инспектора Министарства унутр. дела Н. Јовановића о страначким споровима у Сомбору, упућен министру унутр. дела од 26. јула 1920; АСЦГ, ф. Министарства унутр. дела 14–5–18. Жалба председника општине Слунь

Српски сељаци имали су нереално осећање да је обраћање државним институцијама у сличном или истом рангу као кад се обраћају својим локалним властима. Власт им је изгледала као глава патријархалне породице, а министри као особе које је могуће волети и мрзети, обраћати им се у поверењу па чак их и упозоравати када би урадили нешто што се у сеоској средини сматрало за непожељан поступак. Локалне власти су вршиле акте репресије често незаконите природе и једне према другој када није постојао извештан степен поверења у сарадњи. Такви случајеви претварали су се у хотимичну употребу репресије са циљем да се подређене власти извргну руглу, али и са намером да се очува ауторитет у међусобним односима и комуникацијама.

До виших институција често су долазиле искривљене информације са погрешним акцентом па је тако до начелника округа Пожаревац стигла информација да председник општине Жабари у његовом округу неаргументовано хапси социјалисте из друге општине, а провером информације установљено је да се радило о обичном лопову који се није одазвао на судски позив. Тако се догодило да је за начелника округа прича о политички мотивисаном терору у очима општинског суда била смицалица криминалца спремног да избегне казну помоћу сукоба институција надлежних за вршење правде. Опозициони медији као да су се међусобно такмичили у неоправданом кућењу локалних власти. Лист *Република* оптуживао је челнике општине Призрен да су увели трошарину и кулук за коларе, а супротстављање кулуку наводно се кажњавало батинама. Када је шеф кабинета министра унутрашњих дела, који је директно прозван у том чланку, јер се у држави живело као у „централној Африци“, распитао код начелника призренског округа добио је одговор да је у том чланку била тачна само вест о увођењу трошарине, а да су информације о батинама и кулуку биле лажне.²⁴

Дуковића о притиску надзорних власти, упућена министру унутр. дела од 28. октобра 1920; АСЦГ, ф. Министарства унутр. дела 14–5–18. Извештај начелника Дебарског среза о незаконитим поступцима војске и полиције у Дебру из октобра 1920.

²⁴ АСЦГ, ф. Министарства унутрашњих дела 14–4–13. Жалба сељака из општине Младеновац на премештај начелника среза Вујића, упућена министру унутр. послова од 8. септембра 1927; АСЦГ, ф. Министарства унутр. дела 14–4–16. Жалба на законитост судске пресуде кмету Радојку Стојановићу, упућена министру унутр. дела од 12. јуна 1920; АСЦГ, ф. Министарства унутр. дела 14–25–63. Допис начелника округа Пожаревац о прогону социјалиста из других општина у општини Жабаре, упућен суду општине Жабаре од 23. јуна 1920; АСЦГ, ф. Министарства унутр. дела 14–25–63. Одговор суда на начелников допис, од 23. јуна 1920; АСЦГ, ф. Министарства унутр. дела 14–25–64. Допис шефа кабинета министра унутр. дела о писању листа *Република* од 11. јула 1920, упућен начелнику Призренског округа; АСЦГ, ф. Министарства унутр. дела 14–25–64. Одговор начелника Призренског округа, од 24. јуна 1920.

Одговор репресије на разна прекорачења друштвених, законских и моралних оквира никада не би био потпун да осим институција у систему надзора, престапа и казне није било простора за мале појединце и њихово схватање правде, праведности, државног и друштвеног морала. Систем достава подразумевао је постојање индивидуа спремних да искористе институције репресије за обрачун са личним опонентима. Кроз писане дојаве могуће је детектовати систем размишљања који показује цивилизацијски ниво појединца у сусрету са државним органима, али говори и о напору да се репресивни систем замишљен као одговор на угрожавање државе злоупотреби у приватне сврхе. Доставе су биле мешавина нетрпељивости, предрасуда и пристрасних анализа понашања особа које су биле на мети достављача. Карактеристично је да су доставе долазиле од једва писмених људи. Овде није било битно да ли је постојала правна свест о функционисању државних институција у функцији репресије већ се ради о спремности појединаца да тај систем злоупотребе у личне сврхе. Власти је било јасно да се свакој таквој достави не може веровати на реч, а поготово не у национално мешовитим срединама па је поглаварство тајне полиције често било присиљено да се трагом достава распитује код локалних општинских и црквених власти о држању и политичким погледима пријављених особа. Често се радило о прикривеном националном трвењу. Детективи државне тајне полиције у тим случајевима имали су незахвалан посао да сакупе податке, „строго поверљиво“ у врло кратком року (често само два дана), о држању осумњичених лица на послу, о њиховом моралном владању па чак и о „политичкој поверљивости“.

Доба политичке подобности изнедрило је „савршен портрет“ идеалног члана друштва. Он није смео бити алкохоличар и коцкар, верске и националне дужности морао је савесно обављати а оданост држави била је морална категорија која се тражила и већином налазила код таквих особа. Пошто је дужност тајне полиције била да у кратком року проверава доставе, репресивни систем није могао да се одржи без привремене и добровољне сарадње грађана неког места у процесу информисања агента тајне службе. Безначајне тривијалности и јавна слика неке личности стапале су се у често живописне али полицији мало корисне информације о животу и веровањима јавних особа. Проповедање „мађарских иредентистичких тежњи“ на јавном месту аутоматски је повлачило надзор тајне полиције посебно ако се радило о људима који нису по рођењу припадали државотворним југословенским племенима. Државни детективи су уз пријаву прекршаја достављали и списак сведока „инкриминисаних недеља“, а препоручивали су да таквим особама не треба дозволити вршење јавних функција. Размере тога могу се видети из жалбе Управе града Београда упућене По-

главарству државне тајне полиције у Суботици да полиција из целе земље сваку политички сумњиву особу упућује на надлежност Управи града. Радило се о огромном броју људи чија се кривица није могла утврдити или о странцима који нису ништа учинили осим што им у већини случајева визе нису биле уредне. По пуштању на слободу остајали су у Београду, а странци су обраћајући се конзулатима и амбасадама за интервенцију стварали огроман додатни посао не само Управи града него и министарствима спољних и унутрашњих послова. Представници градских власти нису скривали неугодну чињеницу да страна представништва, због таквог понашања полиције, стичу утисак да се у Краљевини СХС прогањају страни држављани. Молили су тајну полицију да се Управа града обавештава и да се осумњичени шаљу само онда када су у питању биле непријатељске групе које су деловале према држави и њеном унутрашњем поретку. За остале осумњичене тражили су да се о њима брину искључиво локални полицијски органи у оквиру својих утврђених надлежности. Чак су се и министри појединих ресора бавили сликом политичке подобности службеника својих министарстава у службеним дописима извештавајући једни друге да ли треба поклонити пажњу њиховим захтевима за пријем у разне државне службе. Кулминација достава могла се осетити из чињенице да је било довољно поседовати заставе Турске и Аустроугарске у општинским канцеларијама па доћи под директан надзор одељења државне тајне полиције. Припадници државне тајне полиције били су посебно и са правом неповерљиви према политичким ставовима Немаца у Војводини и према активностима Културбунда.²⁵ Агенти тајне полиције, упр-

²⁵ АСЦГ, ф. Министарства унутр. дела 14–103–398. Достава против свештеника Јефте Петровића из Старе Кањиже, упућена шефу државне тајне полиције у Суботици, од 11. јуна 1925; АСЦГ, ф. Министарства унутр. дела 14–103–398. Жалба против свештеника Јефте Петровића из Старе Кањиже, зато што је био против уласка досељених Срба из других крајева у општински црквени сабор, упућена шефу државне тајне полиције у Суботици, од 10. марта 1924; АСЦГ, ф. Министарства унутр. дела 14–103–398. Наредба шефа државне тајне полиције за Банат, Бачку и Барању тајном агенту Ракићу за извршење задатка провере држања Јефте Петровића у року од 2 дана, од 16. јуна 1925; АСЦГ, ф. Министарства унутр. дела 14–103–398. Извештај агента Гавре Ракића, упућен шефу државне тајне полиције, од 3. јула 1925; АСЦГ, ф. Министарства унутр. дела 14–252–873. Извештај тајног агента Кедамачког о држању општинског бележника Ота Милера из села Свети Ђурађ, упућен вођи одељења државне тајне полиције у Великом Бечкереку, од 23. децембра 1922; АСЦГ, ф. Министарства унутр. дела 14–252–873. Препис дописа Министарства унутр. дела, упућен поглавару државне тајне полиције о поступку према сумњивим лицима, од 10. маја 1922; АСЦГ, ф. Министарства унутр. дела 14–251–871. Обавештење министра пољопривреде и вода, о држању бившег службеника Министарства народне привреде Краљевине Србије Лазара Обичног, упућен министру унутр. дела, од 24. јануара 1920; АСЦГ, ф. Министарства унутр. дела 14–27–71. Извештај полицијског агента Велимира Порошког о председнику општине Гаково Стевану Војтеху због држања турских и аустроугарских застав у општинској канцеларији, упућен вођи одељења државне тајне полиције у Сомбору, од 9.

кос озбиљности задатака који су им били додељивани, често нису говорили језике националних мањина, па су неки извештаји били мешавина предрасуда и нагађања о томе шта се говорило на састанцима локалних политичких моћника.

Слика о репресији у Краљевини СХС показивала је огромну разлику између идеалистичке теорије одбране државе и злоупотребе права и институција које су биле раширене на свим нивоима власти. спремност на њихову злоупотребу у личне, властољубиве или страначке сврхе постајала је део менталитета раширеног у свим друштвеним слојевима. Упркос злоупотребама, репресивни државни апарат обавио је своју основну функцију: спречио је, за извесно време, распад државе и обуздао државне непријатеље до таквог нивоа да се уништавање државе није могло извршити без помоћи из иностранства, што су обавиле трупе сила Осовине у краткотрајном Априлском рату 1941. године.

LJUBOMIR PETROVIC

ELEMENTS OF REPRESSION PRACTICE IN THE KINGDOM OF SERBS,
CROATS AND SLOVENES 1918–1929.

Summary

The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes failed to combine partial rationalities of economical and technical efficiency and the security measures with the societal sensibility, which resulted in psychophysical consequences of the resistance to the state. It happened due to the fear that the acknowledgement of the societal sensibility could negate the relative importance of the security and its need in practice. The attempt of the government to diminish this pattern on a local level was in contradiction with the practice of distortion of legal system, which was frequently supported from the center of state and political power. Local authorities from time to time used repressive methods even one against the other in the cases of the lack of trust and cooperation. Local authorities risked their reputation in an attempt to maintain their superior authority.

For the people repression was embodied in persons in power, ranging from the local administrator or municipality leader to state ministers and the ruler. The government resembled a patriarchal community that was even to be warned about the consequences of the acts improper in the rural context. Consequently, all of the social strata and groups had their own perception of repression, which led to the lack of accordance on the general view on the purpose of repressive measures and the ways of their implementation.

децембра 1924; АСЦГ, ф. Министарства унутр. дела 14–27–71. Извештај полицијског агента Велимира Порошког о политичким активностима Културбунда у Гакову, упућен вођи одељења државне тајне полиције у Сомбору, од 9. децембра 1924.

ИВАН МЕРЗ – СВЕТИТЕЉ ХРВАТСТВА

АПСТРАКТ: У раду се анализира актуелни процес проглашења блаженим и светим личности из „хрватског живота“ које имају велики значај за провођење римокатоличке политичке националног уздицања хрватства. У првом плану је национално-вјерска активност Ивана Мерца која иде у правцу антилиберализма, ушемељења организација Католичке акције и ширења националне идеје хрватства у епохи Краљевине Срба, Хрватина и Словенаца.

Беатификација у служби мисионарског хрватства

Процеси беатификације и санктификације личности у Римокатоличкој цркви и даље имају изузетан значај код спровођења националне хомогенизације и ширења хрватства на некадашњим српским етничким просторима. У загребачкој катедрали на истакнутом мјесту се налазе уклесана имена тзв. хрватских светитеља, од којих су већина били Срби римокатоличке вјере или страног поријекла. Илустративан и индикативан је примјер проглашења блаженом Озани Которске (покатоличене Српкиње из Црне Горе) одлуком Пија XI 20. децембра 1927. године. Папа је Озану уврстио у ред блажених и наредио да јој се има одавати „јавно и црквено штовање“. Римокатоличка црква у бискупији которској и арцибискупији барској и примасији српској настојала је, због провођења што успјешније мисије прозелитизма и ширења хрватства, да утемељи „штовање према римокатоличкој блаженици Озани“ међу православним и римокатоличким Србима у Конавлима, Боки Которској и Црној Гори“.¹

Богдан (Леополд) Мандић из Боке Которске проглашен је блаженим 1976. а светим га је прогласио папа Павле VI 1983. године. Након проглашења неколицине Бокеља блаженим и светим великохрватска пропаганда Бококоторски залив прозвала је Заљев хрватских

¹ N. Žutić, *Rimokatolička crkva i hrvatstvo u Crnoj Gori i Boki u prvoj polovini XX vijeka*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2001, 35–38.

светаца. Бискупски процес за беатификацију надбискупа врхбосанског Јосипа Штадлера „отворен“ је 20. јуна 2001. године када је у Сарајеву, под предједавањем кардинала Винка Пуљића, одржана „прва сједница отварања информативног поступка о животу, крепостима и гласу светости првога врхбосанског надбискупа и утемељитеља дружбе сестара Служавки Малог Исуса др Јосипа Штадлера“.² Папа Иван Павле II, приликом обиласка Хрватске, Босне и Херцеговине 2003. године, прогласио је блаженом Марију пропетога Исуса Петковић са Корчуле (умрла 1976) и Ивана (Ханса) Мерза, Њемца родом из бањалучког краја.

Поводом беатификације др Ивана Мерза у српској (београдској) јавности се доста шпекулисало са идеолошко-политичком активношћу др Ивана Мерза. С једне стране, приказиван је као хуманиста и екумениста, с друге да је творац усташких клерофашистичких организација.³ Због сагледавања потпуне истине о Ивану Мерцу (Мерз) неопходно је у његовом *curriculum vitae* назначити главне инсерте из кратког живота и идеолошко-верског дјеловања новопроглашеног хрватског „блаженика“. Рођен је у Бања Луци 16. децембра 1896. године – отац бивши аустријски официр, који је вршио цивилну службу шефа жељезничке станице, мајка мађарска Јеврејка Терезија Мерш. Одрастао је у грађанској породици либералног усмјерења без нарочитог римокатоличког утицаја. У Бања Луци Иван Мерз је завршио основну и средњу школу („реалку гимназију“). Након матуре 1914. године, уписао је Војну академију у Бечком Новом Мјесту у којој је, међутим, остао свега три мјесеца. Почетком 1915. године на Бечком универзитету уписао је студиј права, али је у љето исте године добио позив за служење војног рока. Године 1916. упућен је са својом јединицом на италијански фронт на којем је остао до краја Првог свјетског рата. Како је истицао његов биограф, Божидар Наги, „боравак на ратишту, гдје је свакодневно гледао смрти у очи и био изложен страдањима сваке врсте, продубио је његову вјеру и учврстио кршћански назор на свијет“.⁴

После завршетка рата Иван Мерз је започео студиј књижевности у Бечу, па потом наставио у Паризу на Сорбони. У Паризу је студирао у Католичком институту (*Institut Catholique*). Након завршетка студија 1922. године запослио се као професор француског језика на Надбискупској гимназији у Загребу. Већ 1923. године одбранио је докторат филозофије на Филозофском факултету у Загребу са тезом „Утјецај литургије на француске књижевнике од Шатобријана до данас“. У периоду 1923–25. за својим пријатељем др Драганом Ђепулићем, под менторством др Алфиревића, приватно је студирао кршћанску филозофију и теологију „те све важније папинске и црквене документе посљедњих деценија“.

² *Glas koncila*, Zagreb, br. 26, 2002.

³ Видјети: З. Милошевић, *Ко је Ханс (Иван) Мерц*, Српске органске студије, 3, Београд 2003.

⁴ I. Merz, *Put k suncu, priredio B. Nagy*, Zagreb, 1978, 8; Z. Milošević, *Ко је Ханс (Иван) Мерц*, 448–449.

За време боравка у Загребу Иван Мерз је пуних шест година „развијао велику апостолску дјелатност“ у римокатоличким организацијама за младеж „у које уноси Христов дух“. Његов апологета В. Nagy је истицао да он шири идеје о Католичкој акцији и „буди љубав и оданост према цркви и Папи“. Са адвокатом др Ивом Протулипцем утемељио је римокатоличку „тјеловјежбену“ организацију Католичке акције – Хрватски орловски савез, у којем је вршио дужност тајника и потпредседника до краја живота. Мерз је постао највећи поборник литургијске обнове и еухаристијског живота у хрватском народу: „Сам живи узорним кршћанским животом испуњен љубављу према ближњему. Свима свијетли ненадмашивим примјером ревности за проширење Христовог Краљевства и наднаравно добро ближњих, наполе младих“. Умро је у Загребу 10. маја 1928. године од менингитиса након неуспјеле операције синуса. Сахрањен је на загребачком гробљу Мирогоју, а 16. децембра 1977. његови посмртни остаци пренесени су у базилику Срца Исусова у Загребу у коју је свакодневно долазио на св. мису и св. причест. Године 1958. покренут је информативни бискупски поступак за његово проглашење блаженим.⁵

Нама доступна архивска документација уопће не помиње личност Ивана Мерза. У архивским фондовима не налазимо податке о Ивану Мерзу, његовој вјерско-националној и политичкој дјелатности. Према архивским изворима кључну улогу код формирања организација Католичке акције, првенствено Орлова, Крижара и Хрватских јунака, одиграо је оснивач и предсједник тих организација адвокат др Иво Протулипац. Произлази да је накнадно лик Ивана Мерза, организованом римокатоличком пропагандом, уздигнут на пиједестал недодирљивог свеца. Поставља се питање зашто Римокатоличка црква постмортално издиже стваралаштво, вјерски и национални гениј младог теолога, који у свом кратком животу тешко да је могао створити списатељска дјела која му се приписују. Библиографија радова, која му се приписује у ауторство, заиста је импозантна. Објавио је десет књижевних критика, 26 радова тематски везаних за литургију, 46 радова о римокатоличким организацијама, 19 радова о Католичкој акцији, 12 радова о „Риму и папinstву“, 7 радова тематски везаних за феномен светилишта у Лурду, 15 о моралном апостолату, 6 о тјелесном одгоју, 18 радова под одредницом „Разно“. У рукопису је остало седам студија и већих дјела (једна драма) и 20 концепата чланака, нацрта предавања и аутографа.⁶ О др Ивану Мерзу као „Божјем човјеку Хрватске“ написано је десетак књига од стране др Драгутина Кнiewalda, др Ђуре Грачанина, Јосипа Врбанека, Божицара Нагиа, др Марина Шкарице и других. С друге стране, др Иво Протулипац, кључна личност за стварање и ширење организација Католичке акције, ни у приближној мјери није изазвао позорност историографа, теолога и публициста. Очигледна је дневнополитичка „употреба“ лика и дјела Ивана Мерза, од кога је стваран антилиберални мученик за римокатоличку и хрватску ствар.

⁵ Isto, 8–9.

⁶ I. Merz, *Put k suncu*, 12–20.

Иван Мерз, Католичка акција и либерализам (лаицизам) Краљевине СХС

Иван Мерз је младост проживио у времену идеолошког и политичког слабљења утицаја Ватикана и Римокатоличке цркве у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Западноевропска грађанска цивилизација вршила је снажан утицај на глобални идеолошки и државнички смјер Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Римска црква је због тога почела од 1920. године оптуживати државу да изазива, као и Бизмаркова Пруска (Немачка), „културни бој“ („kulturkampf“) са Римокатоличком црквом. Махничев Католички покрет је био недовољан да сам сузбија „погрешне“ филозофске и идеолошке основе лаицистичког либерализма. Католичка акција је почела снажно да наступа двадесетих година, поготово од времена доласка Пија XI на чело Римске цркве.⁷

У атмосфери опће лаицизације и секуларизације, Католичка акција је добила задатак да врши „социјални апостолат“ тј. да у цијело људско друштво, у породице, државе, међу појединце и све друштвене институције, унесе кршћанска начела. Папини документи „живог учитељства“ (буле, бреви, енциклике, писма, говори итд.) били су смјернице за примјену „чистих и непорочних кршћанских начела“. Папине мисли су морале бити примјењене у кршћанској култури и просвјети, али и у свјетовној сфери преко Католичке акције. Папини документи су морали имати већи значај за католике од самог Светог писма „јер Св. писмо не говори увијек језиком нашег вијека“. Католичка акција је требало да приближи папу народу и поучи народ како се сва католичка настојања морају равнати према смјерницама „тог нашег непосредног учитеља и под влашћу тог нашег непосредног заповједника“. У тој неприкосновеној хијерархији Римокатоличке цркве, мјесни бискуп је, према тумачењу Католичке акције, уносио науку божје у душе вјерника и био непосредни владар над сваком католичком дјелатношћу у својој бискупији. Идејни вођа сваког католичког покрета у „цијелој цркви“ био је Свети отац, док је мјесни бискуп био неприкосновен у својој бискупији и представљао је врховног вођу Католичке акције.

Идеолошки правац младе југословенске државе није одговарао Римској цркви. Држава створена под снажним утицајем западних либералних демократија морала је бити усмјерена ка идеологији грађанског либерализма. У Краљевини СХС био је изражен дух лаицизма и вјерског либерализма. РКЦ се осјећала угроженом због постојећег државног и политичког идеолошког правца. Римокатолички вјерски ексклузивизам није се могао довести у склад с либералном државном

⁷ О католичкој акцији видјети: V. Novak, *Magnum crimen*, Београд, 1948; Љ. Димић, Никола Жутић, *Римокатолички клерикализам у Краљевини Југославији*, Београд 1992; Н. Жутић, *Краљевина Југославија и Ватикан – однос југословенске државе и Римске цркве 1928–1935*, Београд, 1994; Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд, 1997.

вјерском политиком, која је почивала на индиферентизму, слободи савјести и на равноправности вјера. Римокатолички епископат је, с друге стране, захтијевао потпуну слободу у вјерском учењу у цркви и школи, код вршења јавног богослужења, несметану везу између вјерника и црквених поглавара, а посебно са Св. Столицом; слободу оснивања и дјеловања црквених и вјерских организација; право оснивања конфесионалних завода; вјерску обуку у свим разредима основних и средњих школа. Клерикалци су захтјевали да се школа прилагоди црквеном одгојном систему, противећи се државном монополу над одгојним установама. Било је изражено неслагање са пројектима државних школских закона и са предвиђеним васпитањем омладине.⁸

Иван Мерз и орловски њокрећ

Главно поље дјелатности Католичке акције била је просвјета, односно цјелокупна култура. Основане су бројне организације Католичке акције и нови католички савези. У раздобљу 1919–1921. у црквеним редовима је владала узнемиреност због става просвјетних власти према раду Маријиних конгрегација у школама. Маријине конгрегације биле су вјерска удружења католичких лаика, за разне узрасте, настале уз језуитски ред. Конгрегације су својим члановима давале „солидну изобразбу“ и спремале све оне који су жељели да се „ангажирају на пољу кршћанског апостолата“.⁹ Хрватски католички народни савез је дао видан подстрек обнављању католичких омладинских удружења у тзв. хрватским земљама. У његовом оквиру је основана омладинска секција, на челу са Иваном Мерзом, која је обновила низ омладинских удружења организованих у подсавез 1921. године. Омладински савез је покренуо и организацију Орлова у католичким земљама, са циљем спречавања соколског рада. Прије овог организованог рада на обнови Орлова, 19. августа 1919. основано је омладинско католичко друштво „Качић“, које је увело гимнастику у своје редове и ступило у контакт са љубљанском Орловском звезом. Друштво је прихватило орловску химну и поздрав „Бог живи“.¹⁰

D. Kniewald је дао исцрпне податке о раду и организацији омладинских католичких друштава и њиховом повезивању у савез. По њему, заступници омладинских католичких друштава основали су на првом конгресу католичких омладинских друштава у Загребу 3. децембра 1922. Хрватски католички омладински савез. Конгресу је предсједавао посвећени бискуп Ланг. На том конгресу И. Мерз је изабран за предсједника. По његовој жељи у правила Хрватског католичког

⁸ Н. Жутић, Н. Краљевина Југославија и Вајшкан – однос југословенске државе и Римске цркве 1928–1935, 297.

⁹ I. Merz, n. d., 26.

¹⁰ V. Novak, n. d., 289.

омладинског савеза уврштено је да је Савез „црквена организација која потпада под компетенцију Цркве, а представник Цркве је њезин духовни савјетник“. Ова правила је одобрио надбискупски стол у Загребу. За духовника је именован Бруно Форетић. Поводом еухаристичког конгреса, у Загребу је 18. августа 1923. одржан други конгрес Хрватског католичког омладинског савеза, на којем је Мерз поново изабран за предсједника. Као предсједник Омладинског савеза Мерз је успио, заједно с Форетићем који је био „савезни духовник“, да у врло кратком року постави темеље „вјерског одгоја хрватских католичких омладинаца“. Они су комплетан рад Омладинског савеза поставили на „врхунаравни темељ“: „Од сваког се омладинца, као минимум вјерског живота, тражила једномјесечна света причест“. Др Мерз и Форетић настојали су да бискупи у свим „хрватским бискупијама“ именују духовне савјетнике који ће водити бригу о вјерском животу омладинских друштава у њиховим бискупијама. Исто су тако настојали да свако омладинско друштво добије свога духовника.¹¹

Улогу главног мобилизатора на одгојном пољу од Католичке акције добила је тјелесно-одгојна организација Орлова. Они су крајем 1923. године били повезани у новоосновани Хрватски орловски савез (ХОС), који је постао матична организација католичке омладине. ХОС је преузео задатак Хрватског католичког омладинског савеза. Мерз и чланови одбора Омладинског савеза прешли су у Хрватски орловски савез. Мерз је постао потпредсједник (Протулипац предсједник), а касније и тајник. Како истиче Kniewald, „Све је то након многих расправа одлучио Сениорат, а у живот је проведено на првој главној скупштини ХОС-а 16. децембра 1923. у Загребу“.¹²

Према римокатоличким апологетима, пионирске послове ширења Католичке акције обављао је „првоборац Католичке акције“ Иван Мерз. Он није оснивао посебне организације Католичке акције, већ је новоосновани Хрватски орловски савез потпуно усмјерио у том правцу. Слична усмјерења је вршио и код других културних католичких организација. У организовању Католичке акције Иван Мерз је наилазио на неразумјевање дијела римокатолика из Католичког покрета, који су сматрали да је за југословенске прилике био довољан Католички покрет. Покрет је желио сачувати своју традицију у народу и независност у односу на црквену хијерархију. У ствари, Католички покрет је, по инструкцијама тајног Сениората, у први план избацио црквени политички ангажман. Вође Католичког покрета, поготово сениор Петар Рогуља, истицали су да је сама вјерска основица недовољна, она је „тек друготне нарави“, док је „првотне нарави“ политичка, социјално-економска и општекултурна оријентација католичког дјеловања. За њих „изванстранчарство“ Католичке акције није имало смисла.¹³ Мерзу је, међутим, била

¹¹ D. Kniewald, *n. d.*, 214–215.

¹² *Isto*, 215.

¹³ D. Kniewald, *Sluga Božji dr Ivan Merz*, Zagreb 1988, 198–199.

важна жеља Цркве и папе да идеје Католичке акције унесе у цјелокупан живот хрватског народа, како би се што више католика „придружило службеном апостолату Цркве и њезиној спаситељској мисији“.¹⁴

Осјећајући да је изгубила позиције у школи и другим васпитним установама, а идући за упутама Ватикана о потреби дјеловања у свим сферама друштвеног живота, РКЦ је преко Католичке акције форсира-ла организацију Орлова, који постају, као најбројнији чланови Католичке акције, ослонац клерикализма у Краљевини СХС. Римокатоличка црква је покренула организацију Орлова („папину гарду“) због сузбијања снажног утицаја соколске либералне идеологије у школи и цјелокупном одгоју. На челу југословенског орловског савеза био је лаик (свјетовно лице) др Иво Протулипац и та чињеница довољно казује да деловање Орлова није било усмјерено само ка вјерским питањима. Конфронтирањем Орлова са либерално оријентисаним соколством, физичка култура постаје главно поприште сукобљених идеологија.¹⁵

Идеолог орловског покрета Иван Мерз најбоље је представио орловску оданост папи и Римској цркви: „Велики је задатак... управо нас Орлова да будемо у нашем народу носиоци папинске идеје. Поносимо се поругом 'Папина гарда' (коју су им изrekli либерални Соколи – Н. Ж.) којом нас заодијевају противници Цркве. Они не мрзе Папу што је Талијан, него што је Кристов замјеник. Па да је он Папа Хрват, мислиш да га не би мрзили? А зашто непријатељи Цркве толико нападају на наше бискупе? Они бар нису Талијани! Стога посвуда ширимо љубав према Св. Столици и Папи! Покажимо и протумачимо нашем народу да народи, који се не држе папине науке, морају да срђу у пропаст. А ми Орлови проучавајмо те смјернице Папе у својим друштвима, односиле се оне на наш еухаристијски или политички живот, на господарство или јавно ћудоређе, на језик у литургији или обитељски живот, на знаност или умјетност – у свему нека нам буде вођа Папа!“¹⁶

Орлови су уз „лијепу књигу“, уз учење историје црквене и народне, уз упућивање у господарство и грађански живот, нарочито развијали „тјеловјежбу“: „Орлови знају да је тијело човјечје стан неумрле, од Христа откупљене душе, стан Духа Светог. Тијело је кршћанина посвјећено сакраментима и једном ће у небу постати диоником вјечне славе. И зато Орловство гоји тјеловјежбу и ритмичку гимнастику, и свему свијету говори да католицизам не жели остати само у сакристији и црквици, већ да је то наука која је за све људе и за сва времена и која хоће да прожме цијелог човјека, његову душу и тијело његово“.¹⁷

Тјелесно вјежбање је, дакле, било највидљивија манифестација Орлова. Међутим, „тјеловјежба“ није била суштина орловског покрета, већ само, по узору на своје антиподе - либералне Соколе, најефика-

¹⁴ I. Merz, *Put k suncu*, 10–11.

¹⁵ Н. Жутић, *Краљевина Југославија и Ватикан...*, 299–300.

¹⁶ I. Merz, *n. d.*, 44–45.

¹⁷ *Isto*, 120–121.

снији начин окупљања омладине око једне клерикалне организације и клерикалне идеологије. Орлови су имали шири културно-просвјетни и „кршћанско - одгојни“ карактер са културно-бојним елементима. Иван Мерз је настојао „осмислити тјеловјежбу“ дајући јој духовну димензију, која је била неизбјежна за прави кршћански одгој. Он је хвалио ријечи Пија XI, изречене пред збором кардинала, да се код омладине посвијети пажња добрим и здравим тјелесним вјежбама. По Мерзу, Црква је увијек наглашавала дужност свих вјерника да се разборито брину за тјелесно здравље: „Она је у прошлим вјековима благосиљала витешке игре, а у данашњем вијеку у њезину крилу се родише код свих народа друштва омладине, која католичком тјелесном узгоју посвјећују особиту пажњу. У славенским земљама се ова љубав Цркве према тјелесном здрављу и узгоју омладине најбоље очитује у орловским организацијама, које су, уз велику просвјетну и опће узгојну задаћу, преузеле дужност да се брину за католички тјелесни узгој. У Орлу тјеловјежба и тјелесно узгајање није само себи сврха. Оно иде свјесно и суствано за тим да тијело постане кротко и чврсто оруђе душе, које ће бити у стању извршити све њезине заповиједи, макар како тешке биле. Тај тјелесни узгој треба сузбити лијеност и учинити тијело способним да се стави у службу Краљевства Крisticoва на земљи“.¹⁸

Хрватски Орлови су за свој узор узимали „Краљицу Хрвата – блажену дјевицу Марију“, код које је владао „савршени склад између светости душе и љепоте тијела“. Здравље и љепота тијела били су основни орловски циљ тјеловјежбе, док, с друге стране, орловска тјеловјежба није смјела постати спорт: „Орао вјежбач није мислио да постане пеливаном, који ће се знати превртати као циркусант“. Орлу је првенствено стало до умјерених вјежби, те је настојао да од себе одбаци сваку вјежбу која би га одвише напрезала, која би шкодила његовом здрављу и која би напoкон дјеловала на несразмјеран, несиметричан развој његовог тијела. Основно тјеловјежбено гесло католичког Орла било је: умјереност, здравље, складна љепота. Из тога гесла слиједило је да ће Орао настојати и у животу лијепо наступати и на тај начин показати „да у његовом здраву и лијепу тијелу станује душа урешена божанским даром милости и посвећења“. Тијело је морало бити послушан слуга душе: „Кад иде, кад стоји, када једе, када се крсти, када се моли, лијепо склопљеним рукама, када на два кољена у цркви лијепо клечи, увијек ће он то чинити достојанствено и показати ће тако да у Орлу лијености нема и да је орловска тјеловјежба узгојила потпуна човјека – човјека који је узео за узор Мајку Крisticoву“.¹⁹

„Католички социјални апостолат“ био је главни орловски циљ. Апостолат орловства морао се протезати на све гране приватног и јавног живота: „Орловство хоће да Христ закраљује у душама појединих

¹⁸ *Katolički tjednik*, br. 8, 1928.

¹⁹ *Mladost*, br. 8–9, 1924.

људи, да закраљује у нашим обитељима, да закраљује у цијелом друштвеном животу, у свим његовим појединостима. Није довољно да смо католици онда када се Богу молимо или кад се налазимо у друштвеним просторијама, већ сваки поједини чин нашега живота, па и најнезнатнији, мора на себи носити жиг апостолата. Орловство је морало зацртати пут како ће се опћенито католичка начела примјењивати на све тако разноврсне појединости нашег народног живота“. Задаћа је орловства да све појединости народног живота стави у службу Христова Краљевства. Орлови су хтјели да преко примјене католичких начела чак и плес, народно коло учине кршћанским.²⁰

Прославу „тисућгодишњице хрватског краљевства“ 1925. године РКЦ је искористила да распали народносне хрватске страсти. Пропагандом о Хрватима као „предзиђу кршћанства“ и о Хрватима као највјернијим синовима Римске цркве, РКЦ је настојала да оствари свој главни циљ: усадити идеје римокатоличког свјетоназора међу Хрвате и уништити слободно-зидарско либерално „сјеме зла“, које је хрватско грађанство у доброј мери прихватило. Током цијеле 1925. године Католичка акција је исказала велику активност. Орлови су добили кључну улогу у „ширењу апостолата“, односно римокатоличке идеолошке пропаганде. Вршена је пропаганда да је судбина хрватског народа нераскидиво спојена са судбином РКЦ, том најбољом „одгајатељицом народа“. Сваки прави Хрват је морао бити увјерен да ће најбоље користити своје народу само онда када се буде одгајао у правом кршћанском духу: „Ако желимо да хрватски народ буде и у будућности вјеран својим славним дједовима, онда ће морати да и надаље гоји љубав према светој Цркви Католичкој, да по католичким начелима живи. А јер свијет на омладини остаје, зато друштва, у којима се налази хрватска омладина, морају бити одгајана у чисто католичком духу. А имамо ли ми у Хрватској таквих друштава? Заиста их имамо расијаних по свим крајевима наше домовине, а зову се хрватска католичка орловска друштва. Катехизам је Орловима њихова Златна књига“.²¹

Хрватска омладина је, дакле, била главни предмет интересовања клерикалних Орлова. Идеолог орловског покрета Иван Мерз оставио је сљедећу поруку хрватској омладини поводом „тисуће обљетнице“ хрватског краљевства: „Католичка вјера била је вјера твојих отаца; њој сав хрватски народ има захвалити своју славну прошлост. Желиш ли да у ово судбоносно доба хрватски народ поново ојача на свим подручјима живота, то нека постави као темељ својему раду и једина истинита начела Цркве Христове, Цркве Католичке. Нека ти гесло хрватска омладино у овој јубиларној години буде: препород народа у Христу... Сваки народни рад, који се не обазире на вјечна начела Католичке Цркве и кршћанског ћудоређа, уродит ће прије или касније судбоносним посљедицама и по сав народ“.²²

²⁰ I. Merz, *n. d.*, 152.

²¹ *Isto*, 122.

²² *Isto*, 123–124.

Дана 10. маја 1925. године свечано је прослављен Дан католичке омладине у римокатоличким крајевима у организацији хрватских Орлова. Уочи прославе Мерз је саставио проглас „Католичким родитељима“ у којем је, између осталог, стајало: „Тог ће значајног дана сва хрватска орловска омладина заједнички приступити столу Господњем и сјединивши се с Богом, еухаристијски засвједочити пред својим свијетом да може хрватски народ очекивати сретну будућност једино у католичком препороду. Истог ће се дана у свим градовима и селима, гдје имаде католичких Орлова, одржати поучне академије, предавања, наступи, и одушевљена ће омладина орловска показати јавности – родитељима, пријатељима, сужупљанима – у чему се састоји њен полетни рад, и којим средствима кани препородити хрватски народ. Јест, Орлови кане препорађати и препородити свој народ... Кад старим искусним људима није успјело да зауставе вјерско, ђудоредно, друштвено, господарско и политичко пропадање народа, зар ће бити Орлови сретније руке...? А Орлови? Тек имадемо коју стотину друштава у хрватским крајевима и они већ тврде да је наука што је исповиједају кадра да с темеља препороди и обнови хрватски народ“.²³

Узрок „моралног посртања“ хрватског народа Мерз је видио у „натуралистичко – дарвинистичкој“ идеологији коју је ширило либерално соколство. У више чланака („Хрватско соколство против Католичкој цркви“, *Недјеља*, 15. студени 1925; „На адресу Хрватског сокола“, *Католички лист*, 2, 1925; „Старокатолички покрет и хрватско соколство“, *Католички лист*, 11. просинац 1924. итд.) нападао је „протувјерску“ и „незнабожачку“ соколску слободно-зидарску идеологију. Због „погубних“ антиклерикалних и лаицистичких утицаја хрватски народ се почео одметати од Бога „читајући срамотне књиге и новине“. „Јуначка чета младих хрватских Орлова“ требало је да заустави такве вјерске тенденције у римокатоличким крајевима. Падајући на кољена, хрватски су се Орлови заклињали са уздигнутом десницом: „Кунемо вам се Богом живим и његовим сином Исукрстом, прваком апостола св. Петром и св. Иваном еванђелистом, дјевичанским заштитником хрватских Орлова, да је Католичка црква једина права црква, да једино наука Цркве Католичке може да препороди и усрећи народ хрватски. А ми, хрватски Орлови, ми смо обећали да ћемо бити носиоци тог католичког препорода, ново витештво, оборужено новим сувременим оружјем. Ми ћемо свуда исповиједати послушност према родитељима и свакој законитој власти; ми ћемо ширити добру књигу и добре новине, бит ћемо правим апостолима пристојних забава, свјесни и увјерени да зграда друштва треба да се гради на темељу и стијени која је Крист“.

Национални романтизам Хрватског сокола Мерз је посматрао кроз његову либерално-националну основу: „У тешким и судбоносним приликама у којима се дан-данас налази хрватски народ, национални романтизам

²³ *Nedjelja*, br. 1–2.

Хрватског сокола није кадар учврстити и придићи тај народ. Градити треба на чврстим вјерско-ћудоредним те знанственим темељима, а надограђивати ваља на католичкој традицији хрватског народа. И Хрватски соколи нека буду увјерени да је једино Католичка црква лука истине и тврђа спаса народу хрватскоме; ако од ње не затраже помоћ, узалуд ће је тражити. То им у ово тешко доба и судбоносно вријеме довикују браћа по крви“.²⁴

Просвјетни рад Орлова имао је за циљ апостолат, односно ширење идеја Краљевства Божјег међу људе: „Кршћанство подређује сваку људску дјелатност духовном и врхунаравном циљу човјека. Исто тако се Орлички покрет не бави просвјетом само ради просвјете или само стога да Орлови добију већу наобразбу. Обиљежје је просвјетног рада у орловском друштву да је за нас просвјета предувјет и средство да узмогнемо посвуда постати правим апостолима Крстова Краљевства“. Главне смјернице за просвјетни рад Орлова давала је Црква, односно, Св. Столица и бискупи. Савремено друштво у „поганском вијеку“ нису могли спасити ни државници, ни политичари, ни учењаци, већ само „непогрешиви учитељ Истине и ћудоређа – Свети отац Папа“. Орлови су главни помоћници Цркве у њеној препородној дјелатности.²⁵

Идеолози Католичке акције, па тако и Иван Мерз, нису заборавили на женску популацију, на васпитање дјевојчица, дјевојака и жена. Свака жена, као стуб породице, због везаности за кућу, имала је пресудан одгојни утицај на дјецу. Жене су, уосталом, већи део времена посвјећивале молитвама и обилажењу цркава од мушкараца. Због тога је Католичка акција посебан значај поклањала женским културним и хуманитарним друштвима. Иван Мерз је био у сталним контактима са женском граном Орловства, са Свезом хрватских орлица. Држао им је предавања, писао чланке, давао смјернице за рад. Од његових настојања на том подручју, посебно је вриједна помена брошура „Јуначки живот св. Иване од Арка“, биографија француске светице, коју је Мерз поставио за узор хрватским орлицама. У брошури је посебан акценат ставио на друштвену улогу римокатоличке жене, посебно Орлица: „Ако, дакле, орличка организација или поједина Орлица треба да врши јавни социјални апостолат... Сви који раде у орличкој организацији мора да су у милости посвјећујућој... Орлица, затим треба да живи и осјећа с Црквом. Треба да ради према жељама и заповиједима св. Оца Папе, бискупа и службеног духовника (учитељство); треба да се у пријепорним питањима обраћа на законодавну власт Цркве (судачку и егзекутивну) и напослетку треба да се служи свим средствима која јој Црква даје за њезино посвећење (министеријум)... Орличка организација одгаја одушевљене чланице које љубе своју Цркву, љубе њезину науку и желе да своје одушевљење за католицизам и апостолат по Католичкој акцији, пренесу и на друге људе“.²⁶

²⁴ *Na adresu Hrvatskog sokola*, Katolički list, br. 2, 1925.

²⁵ I. Merz, *n. d.*, 131–132.

²⁶ *Isto*, 144–145.

Иван Мерз и римокатоличка штампа

Значај католичког „тиска“ за Ивана Мерза је био од пресудне важности у популарисању идеја Католичке акције. За Мерза, као и за римокатоличку хијерархију, штампа је имала велику моћ у злу али и у добру јер је она „помагало за кршћанску поуку и за обрану вјере и Цркве и за промицање кршћанског живота“. Књиге и новине требало је да у све већој мјери замјењују и свећеника и катехету, па је зато дужност сваког римокатолика била да подупире „добру кршћанску штампу“.²⁷ Мерз је подупирао иницијативу да се и у Хрватској почне издавати католички дневник који би окупио све римокатолике и информисао јавност о животу „дијеле Цркве“. У ту сврху отишао је у Париз да се упозна са начином издавања римокатоличких дневника. По мишљењу И. Мерза, требало је основати дневни лист који би био изван и изнад сваке политичке странке: „Из тога не слиједи да би тај дневник био протустраначки и да се католици као католици не требају бавити политиком. То би била кобна заблуда, јер католици су дужни пред Богом да љубе своју домовину и да раде боље него итко други за процват домовине... Потребно је да и католици судјелују у државној управи а то се данас постиже помоћу политичких странки“.

Због праћења политичких кретања, римокатолици су морали имати своје римокатоличке политичке дневнике. Мерз је правио разлику између римокатоличких страначко-политичких новина и римокатоличких изнадстраначких новина: „Страначке католичке новине сав свој рад темеље на начелима кршћанског морала. Показују како ће се на тим темељима саздати држава, уредити законодавство, управа и друго, тако да људи постану сретни на овој земљи. Док католички страначко-политички дневник има за ближи циљ срећу друштвене заједнице, то католички надстраначки лист има у првом реду задаћу помагати Цркви код спасавања душа. То он чини на тај начин што износи науку Свете Цркве упознавши читаоце с вјечним истинама и износећи узор и занимљиве покрете у свијету, потиче вјернике на вршење кршћанских крепости. Нема, дакле, протусловља између ових врста новина, обе су потребне, једној је битно циљ временит, а другој вјечан. Писање се једних и других складно допуњава“.²⁸

Своје погледе на начин уређивања римокатоличког дневника И. Мерз је изнео у нацрту правила за редакцију новог листа. Новом римокатоличком дневнику намјеравао је дати назив „Распело“, да би се касније одлучио за име *Кристѿов Сѿијеѧ*. Према замисли Мерза, *Кристѿов Сѿијеѧ* је основан за одбрану Цркве и за проширење „Краљевства нашег Господина Исуса Христа“: „Кристѿов Сѿијеѧ се посве и с радошћу подвргава директивама Св. Столице. Он се са страхопоштова-

²⁷ *Dan katoličke štampe*, Zagreb 1923.

²⁸ *Nove katoličke novine*, Nedjelja, br. 2–3, 1924.

њем покорава своје надлежном епископату. Његова је жеља да их што успешније подупре у њиховој апостолској мисији, радећи за спас душа у складу са свећенством, редовницима и члановима Католичког покрета“. *Кристѿов Сѿиѿеѧ* је покренут да „што хитније растури истините вијести из вјерског, парламентарног, знанственог и трговачког живота. Он неће заступати стајалиште ни једне странке, али си усваја право да брани, анализира с посве католичког стајалишта вјерска и културна начела која избију на јаву у јавном животу. Он жели привући све католике без изнимке, и зато ће свим силама настојати да се не залаже за ову или ону идеју другог реда, за ову или ону групу људи. Он хоће да буде лист за све људе, настојати ће подупријети настојања свакога и прилагодити се методи дотичнога. Разумије се, све то мора да је у складу с науком и директивама Цркве. Програм је 'Кристова Стијега' да подупире својим слабим силама узвишену мисију папинства. Он ће увијек настојати да ради по путама Св. Столице и да се служи оним методама рада које заговара Св. Отац. То особито вриједи за његово држање спрам некатолика и за његово стајалиште спрам св. Уније.“ *Кристѿов Сѿиѿеѧ* је имао, дакле, „преважни задатак“ апостолске мисије међу иновјерцима, у правцу њиховог превођења на унију, односно гркокатолицизам.²⁹

Чланови редакције новог дневника морали су да задовоље минимум вјерског живота, тј. да се непрестано сами изграђују у оној струци чији им је реферат повјерен и да енергично теже за светошћу. Од сваког редактора лаика тражено је да се обавезе „суб леви“ да ће испуњавати слиједеће: „Посветити се прес. Срцу Исусовом, причестити се на девет првих петака; причестити се барем два пута мјесечно; испитати ће си дневно савјест; дневно ће барем пола сата посветити разматрању, молитви, духовништву; дневно ће измолити један *Veni Creator*; барем ће једном дневно постити за успјех Католичког покрета; настојати ће имати сталног исповједника; барем једном ће обавити духовне вјежбе; приступити ће четири пута годишње с осталим сарадницима на заједничку св. причест која се има приказати за умрле другове, за свећенички подмладак и успјех Католичког покрета; редактор лаик ће се, у случају да чује приговоре о писању „Кристовог Стијега“, које не би било у духу Цркве, обратити за савјет свом исповједнику“.³⁰

Хрватско католичко народно ђаштво (Лига) издавало је утицајни часопис *Луч*, који је формирао генерације хрватских римокатоличких интелектуалаца. Мерз је дао своје мишљење о задацима часописа *Луч*: „За клерикалце није било толико важно колико 'Луч' вриједи са знанственог и умјетничког гледишта, него је важније колико 'Луч' вриједи за изграђивање наших идеја и наших другова, напосе млађих. Настаје питање, како ћемо тај идеални циљ 'Лучи' постићи. Наша начела најлазе на највеће тешкоће с тога што се оснивају на католицизму. У томе и једино у томе се разликује наш покрет од свих других група... Сто-

²⁹ I. Merz, n. d., 139–140.

³⁰ *Isto*.

га је главна и најважнија задаћа 'Лучи' да концентрира своје силе на стварање католичког свјетовног назора, док све остало (национални, умјетнички, књижевни одгој итд) долази тек у другом реду у обзир... Сада је опет вријеме да подигнемо оно што нам је рат уништио. Мислим у првом реду на радикализам и чистоћу наших идеја..."³¹

Наведене свете обавезе уредника имале су циљ да појачају дисциплину самих уредника и да их учине „каналима божје милости“. Редакција листа је у згради морала имати капелицу с пресв. сакраментом, за заједничко дневно причешћивање. Особље редакције је морало бити активан члан једне религиозне организације (Маријине конгрегације, Трећи ред итд.). У ревизиони одбор листа улазили су три сениора, један исусовац, један фрањевац и један свјетовни свештеник. Ревизиони одбор је имао задатак да надзире писање листа, како се у њему не би објавили чланци који би могли унети неслогу међу католике.³²

Мерз и несугласице Католичке акције (Орлова) и Католичког покрета (Сениора)

Тајни Сениорат је долазио у несугласице са орловским покретом управо због орловског неполитичког концепта рада, који је произлазио из става Католичке акције да се избаци непосредни политички рад, а који је форсиран од немачког католицизма. У „завјетници“ (заклети) стајала је одредба да се сваки новопримљени члан Сениора морао покоровати Сениорату по питању спора ХОС – Лига (Југословенска католичка ђачка лига). Тај дио из „завјетнице“ је избачен 1926. јер се ХОС није више хтио покоровати тајним одредбама Сениората због његових политичких тенденција. ХОС није хтио да буде ма какво „политички обојено друштво“, него искључиво просвјетно-гимнастичко културно друштво.

Сљедбеници сениора др Рогуље сматрали су да је Католички покрет код Словенаца и Хрвата био више него дио пасторизације. То је за њих био национални, политички и социјално економски покрет у коме „изванстранчарство“ нема смисла. Католичкој акцији, која се заснивала на вјерском темељу, „без идентичне и јаке друге основне мисли“, супротстављен је „сувремен и јаки Католички покрет, јединствен у културним, социјално-економским и политичким питањима“. Прваци „домагојског“ покрета, заговорници идеја Католичког покрета, на челу са Сениорима, истицали су да је „вјерска основица премало, она је тек друготне нарави“, док су у први план истицали политичку акцију. Организација Домагоја била је проглашена „обвезатном“ за цио Като-

³¹ Љ. Димић, Н. Жутић, *Римокатолички клерикализам у Краљевини Југославији*, 181 (цит. према: D. Kniewald, n. d., 11).

³² *Isto.*

лички покрет. По тој организацији, Католички покрет се састојао од побожних друштава те од просвјетне, социјално-економске и страначко-политичке гране, као интегралних и неједљивих јединица. Све те јединице су биле повезане у Сениорату.³³

Мерз се није слагао с начином и методама рада Сениората пошто је он био главни пропагатор идеја италијанског концепта римокатоличког клерикализма – Католичке акције. Сам Мерз је постао члан Сениората после свршених свеучилишних студија. Из „начелних разлога“ није положио сениорску заклетву али је и поред тога, све до свог искључења, сматран правим чланом Сениората. За разлику од концепције Католичке акције, добар дио Сениора омаловажавао је рад с омладином. Уз Сениоре је једино била Југословенска католичка ђачка лига. Након ђачког састанка и орловског табора у Марибору 1920. почеле су се назирати контуре будућег сукоба ХОС–Лига. Наиме, Лига није показивала интерес за орловски и орлички течај организован за католичке ђаке из Хрватске у Марибору.³⁴

Монопол омладинског водства и организовања преузимају, захваљујући Мерзу, Орлови, односно, Католичка акција. Сениоратова ђачка Лига изгубила је раније доминантне позиције, што је доводило до неизбежног сукоба. Како је учовао Kniewald, није то био само сукоб организационог облика, него сукоб старог и новог, сукоб идеја политизираниог Католичког покрета, како га је водио Сениорат, и неполитичне идеје Католичке акције Пија XI, како ју је, уз одобрење и препоруку надлежних бискупа, настојао спровести И. Мерз у орловству.

Антиподи и предводници супротних назора били су, дакле, Петар Рогуља и Иван Мерз. Рогуљина група у Сениорату сматрала је Католичку акцију „некаквим италијанским или још више романским специјалитетом који се не смије к нама импортовати“. Издали су и слиједећу парољу: „Талијанска нам Католичка акција није никада служила, а ни убудуће нам неће служити за узор.“ Попут Рогуље и Мерз је био свјестан да у католичким редовима у Хрватској постоје две струје.³⁵

Импулс за Мерза да може несметано ширити идеје Католичке акције била је енциклика Пија XI „*Ubi arcano dei*“, од 22. децембра 1922, и многобројне папине изјаве и упуте. Коначно је јасно и недвосмислено Католички епископат у посланици из 1923. „једнодушно ставио све-

³³ Прва генерација Махничева хрватског католичког покрета била је „религиозно-конзервативна“. У другу генерацију Јанез Крек је унео јаку социјално-политичку а Љ. Мараковић снажну књижевну ноту. Трећа је генерација „персонифицирана у снажној особи самог др Рогуље као првог организатора практичног рада хрватског Католичког покрета, под водством тајног Сениората“. С новом оријентацијом Католичког покрета није се слагао већи дио његових чланова јер је сматрао да се занемарује религиозни програм. Рогуљини назори, изнесени у чланку „Пред зору“, сматрани су идеологијом која није у складу с мислима и одредбама бискупа Махнича и Пија X (D. Kniewald, *n. d.*, 194).

³⁴ *Истио*, 196–197.

³⁵ Н. Жутџић, *Краљевина Југославија и Вајћикан...*, 332–333.

му свећенству и свим вјерницима на срце Католичке акцију, како је научава и жели Пије XI“. Мерз је желео да преузме улогу „главног ко-ректора“ Католичког покрета, односно да га преуреди према начелима Католичке акције. Прво је Терсеглавој *Златној књизи* словеначких Орлова дао нову редакцију у правцу Католичке акције.³⁶ Писао је затим реферате у којима је у први план стављао верски момент и идеје пасторизације, нпр. „Како ће организовани католички ђак спашавати душе“. Мерз је одлучио, после духовних вежби на „Свисвете“ 1923. код отаца исусоваца, да служи Богу као коректив у католичким организацијама и да буде посредник између Католичког покрета у Хрватској и у другим земљама. „Чиста, дакле, и несебична љубав Божја повукла је Ивана на јавни рад“.³⁷

Главне спорне тачке између Католичке акције (Мерза) и Сениората биле су у слиједећем: улога свећеника у Католичкој акцији и уопће у Католичком покрету; зависност Католичке акције од мјесног бискупа; потпуна неовисност Католичке акције од сваке политичке странке; независност Католичке акције од тајног Сениората; рад Католичке акције према начелима како их одређује Св. Столица.³⁸

Однос Католичке акције према политици и њеној тобожњој незаинтересованости за „хрватство“, које се почело спонтано „само од себе“ јављати код „младежи“, И. Мерз је најјасније изложио у писму упућеном „једном катехети фрањевцу“ у Мостар 3. децембра 1927. године: „Ми у нашем раду никад нисмо ишли за политичким циљевима, (то је) спецификум који нас је одијелио од Сениората, нису били нити национални мотиви. Једини је разлог што смо жељели спровести смјернице Св. Столице и с тим у вези потенцирати религиозне захтјеве, тј. да одгајамо апостоле који ће учинити више него ли су као кр-

³⁶ У Златној књизи изнета су слиједећа начела: „Сврха је Орлу да... сву хрватску католичку омладину учини четом апостола, образујући је вјерно, умно, ђудоредно, социјално, тјелесно; да помоћу те омладине буди, утврђује и загријава пук за узоре католичке мисли и живота; основица је свему Орлову раду католичка вјера, њена начела и заповиједи, што их је дао Бог и света католичка вјера; вјерски рад Орла иде за тим да подучи своје чланове о истинитости и љепоти католичких начела и да створи од њих узорне католике; узор је Орлу љубав према Богу и његову сину Исукрсту, према Цркви Католичкој, Исусовој пресветој Заручници, према својим друговима, према народу и домовини, према сваком човјеку, а нарочито према онима који су биједни и потиштени; сваки Орао мора љубити Бога и цркву, мора љубити свој народ, његов језик и завичај, мора развијати сва добра својства и способности у народу...; Орао треба да се одгоји за Крстова јунака; осим дубоке и заносне љубави према светој Римокатоличкој цркви, диже Орла витеза брига за вјечну и времениту срећу властитог народа; Хрватски Орао мора за народна права свог народа радити тако да у њему учвршћује вјерску свијест, католичку вјеру, обичаје, у чему је најбоља и најчвршћа основица за одржање сваког народа“. Орлови су као „чета попут љиљана бијелих витезова хрлили од града до града, до села, до школе, до радионице, да у свим Хрватима ужгу одушевљење за Цркву Католичку и за славу католичку прошлост хрватског народа“ (Исто).

³⁷ J. Vrbaneč, *Vitez Kristov Ivan Merz*, Zagreb 1943, 94–95.

³⁸ D. Kniewald, *n. d.*, 203.

шћани *strictissime* дужни. Хтјели смо наше чете ставити у службу против модерних нећудоредних обичаја (плесови, мода, кино и сл.)... Чудно је то: ми смо ишли за тим религиозним циљевима сами од себе, наша је младеж, а да за тим нисмо ишли, почела сама од себе више наглашавати хрватство. Наравно, у томе сватко има слободне руке: само ту чињеницу констатирам... о конкретним политичким питањима не могу те извијестити јер их не пратим. Једино знам да не можемо никога у савјести силити да буде у ХПС и да не смијемо називати некатоличком онога тко се не слаже са ХПС. Исто тако је јасно да је од највеће штете за вјеру кад свећеници иду у политичку агитацију и постану чувари кутија; поготово кад се догоди, као код нас да се свећеници у истом мјесту политички боре један против другог. Иначе мислим да се ваља много молити да добијемо за политику, не само добре католике већ и добре стручњаке. Није доста хтјети водити католичку политику, већ треба и знати водити католичку политику“.³⁹

У писму Ивана Мерза нунцију Пелегринетију од 27. августа 1927, помиње се политизација хрватског Католичког покрета која се против директивама Св. Столице и кочи успјешан рад око католичке обнове: „Око 200 свећеника код нас пристаје уз ХПС и готово су сви чланови Сениората... док остатак од 1.800 не припада ни уз ХПС ни уз Сениорат. Тако је Католички покрет доспио на мртву тачку. Увијек раде исте особе, све остаје као у затвореном кругу јер и у ХПС и на другим подручјима раде исте особе. То је зато што 9/10 клера не пристаје уз чисто политички програм ХПС... који иде за тим да се створи нови јединствени југословенски народ како је то тражио П. Рогуља у „Сениорском вјеснику“ 1919. (‘врховни циљ’). Велика већина хрватског клера неће, дакле, да сурађује ни у Католичком покрету а ни у Католичкој акцији јер се боји да би тиме служила чисто политичким циљевима Хрватске пучке странке и Сениората као врховног форума читавог католичког гибања“. Мерз закључује да би, у циљу проширења „рада Цркве у нашем народу“, требало читав рад око рекристијанизације учинити независним од ХПС, коју је требало учинити безутицајном. Клер је требало заинтересовати за Католичку акцију, те поново успоставити јединство клера којег је Сениорат подијелио у два табора. Од Католичког покрета је, даље, пријетило „посвјетовњачење“, лаицизација, због удаљавања од пасторизације и вјерског основа.“⁴⁰

Од 1926. настаје промјена у методу и тактици рада Сениората. Под притиском „јаке реакције католика“, једне папине енциклике и због наредбе бискупске конференције да Католичка акција, боље речено „странчарски“ Католички покрет, има из свог дјелокруга избацити страначку политику, Сениорат напушта терен тајног дјеловања те започиње стварање организације Сениора признате од власти. Правила му-

³⁹ *Isto*, 206–207.

⁴⁰ *Isto*, 209.

шког друштва Сениора – хрватских католичких академских друштава „Домагој“ одобрена су решењем МУД-а, У. бр. 12.885 од 23. марта 1928. Женско друштво је такође одобрено истог дана (У. бр. 12.884).

Сениорат је, међутим, и даље остао тајна организација, па је све до 6. јануара 1929. давао директиве Хрватској пучкој странци и водио Католичку акцију, „те се разним методама уплитао у пословање највиших црквених функционера у нашој држави“. Сениорат је, дакле, само форме ради променио правила у јавно друштво. Они се нису управљали по тим „јавним правилима“, већ су им за рад служила „тајна правила“, која никад нису поднета државним властима на потврду.⁴¹

Nikola Zutic

IVAN MERZ – THE SAINT OF CROATIANISM

Summary

The topical process of amplified beatification of the so-called Croatian saints, which is of extreme importance for conducting national homogenization and spreading Croatianism on what used to be ethnic Serbian territory, did not avoid the figure of the theologian Ivan Merz who in his life distinguished himself by anti-liberal appearances and spreading the national idea of Croatianism through the organizations of the Catholic action. The impression imposed on is that, later on, the figure of Ivan Merz was placed on a pedestal of a great writer – a creator and untouchable saint with the prominent religious and national genius. According to the Roman-Catholic apologists, trailblazing tasks of spreading the Catholic action had been done by the „early fighter of the Catholic action“ Ivan Merz. He did not establish separate organizations of the Catholic actions, but turned the newly-formed Croatian Eagle union in that direction. He did the similar thing in other cultural Catholic organizations as well. As far as the organization of the Catholic action is concerned, Ivan Merz met lack of understanding in one part of the Roman-Catholic movement, the members of which regarded that the Catholic movement was sufficient for the Yugoslav conditions. In effect, the Catholic movement, according to the instructions of the secret Seniorate, put the church political engagement in the foreground. On the other hand, what was important to Merz was the desire of the Church and Pope to spread the Catholic action ideas among the Croatian people, the whole life of this nation, in order for as many as possible Roman-Catholics would join the official „apostolate of the Church and its rescue mission“ (Roman-Catholic social apostolate).

⁴¹ АЈ, Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије, ф. 21.

РАТ ИЛИ ПАКТ? ДИЛЕМА СА НАЈКРАЋЕ ИСТОРИЈСКЕ ДИСТАНЦЕ

*Виђење 25. и 27. марта 1941. од сйране йредсйавника
срйске Влаге ђенерала Милана Негића*

Догађаји из марта 1941. године били су финале дводеценијског постојања Краљевине Југославије. За време свог међуратног постојања, обележеног сталним кризама, Краљевина је тражила путеве да учврсти унутрашње јединство и да се обезбеди од напада споља. Приступање Тројном пакту, које је оборено 36 сати доцније војним пучем, представља драматичан увод у трагичан финале Краљевине Југославије.

Писање о мартовским догађајима 1941. године и стручњацима и лаицима изгледа као тема о којој се „већ све зна“, о којој је „већ све речено“, о којој постоји поплава историографских, публицистичких и мемоарских радова, политичких и других оцена, паушалних оцена или тврдњи у које се не сумња. Јасно је да су у питању догађаји који представљају велику и значајну историографску тему, мада углавном лишена историографских и хеуристичких непознаница, и где нова историографија углавном може да се огледа више у теоријском промишљању или „преслагању“ већ познатих чињеница у складу са својим пројектованим становиштима. Све ово, али и растућа историјска дистанца са много нових догађаја чини да је, иако у знатној мери исцрпљена, ова тема још увек отворена за проширивање научних знања и закључака.

За разлику од 27. марта – дана када је извршен војни пуч у Краљевини Југославији и раскинут закључени пакт са силама Осовине и коме су се домаћи историчари често враћали, 25. март – дан када је приступљено пакту остао је по страни. Као да је код југословенских (српских) историчара постојао консензус о његовом карактеру. Исход Другог светског рата створио је прилично униsono мишљење о том питању.

Као и сви судбоносни догађаји, и 25. март отвара безброј деликатних питања. У дихотомији два датума како се оријентисати у једним а како у другим временима, јер чини нам се да је у складу са променом амбијента и времена долазило и до ревизије ранијих тумачења, односно нових погледа на такве преломне догађаје у историји нашег народа? Које дати за право – кнезу Павлу или пучистима? Да ли се морало приступити Тројном пакту? Који су историјски разлози на то утицали? Ко су одлучујући актери приступа пакту? Какве би биле последице непристајања на пакт? Како су Влада и свако од актера били оријентисани (Цветковић, Цинцар-Марковић и други)? Коначно, стално се актуелизује опште питање: какви су били национални добици једног и другог става?¹

У случају 27. марта, где су се историјске рецепције кретале од историјске идеализације до потпуне негације, у српској (југословенској) историографији владали су прилично унисона перцепција и опис догађаја који су претходили или који су кулминирали приступањем Краљевине Југославије Тројном пакту, 25. марта 1941. Мада то наизглед олакшава посао новом историчару који приступа проучавању – јер није оптерећен контроверзом догађаја и претходних тумачења, као у случају 27. марта, ново тумачење 25. марта може да буде изузетно клизав терен јер се историчар налази пред преиспитивањем – после нових историјских догађаја, после нове историјске дистанце, са новим питањима која се пред њега постављају. Све што се десило после 25. марта: војни пуч, пораз и слом Краљевине, окупација, вишеструки грађански рат, победа КПЈ и слом старог режима као и структуралне промене у друштву утицало је и давало често повод позитивном или негативном сагледавању историјског значаја 25. (односно 27.) марта. При том су (малобројни) заговорници 25. марта губили тле своје критике како је мир на овом простору трајао. Најновији догађаји на простору бивше Југославије, нарочито интензитет неких скорашњих збивања, актуелизовали су враћање 25. марту. Искушења у којима су се налазили потписници 25. марта као да се понављају. Неизвесност догађаја и незавршеност процеса у којима се данас налазимо, умногоме оправдавају враћање 25. марту и дилемама које су имали тадашњи југословенски политичари, али и шири слојеви.

У раду ћемо покушати да осветлимо један сегмент тумачења овог проблема: српско виђење 25. марта под окупацијом од стране представника или присталица владе ђенерала Недића, досада потпуно заостављено у нашој историографији. Тиме би стара сазнања о већ у доброј мери „испричаној теми“ допунили новим и изазовнијим.

Штампа на српском језику у окупираној Србији 1942–1944, доносила је у више наврата текстове који су се бавили питањем 25. марта, а

¹ Димитрије Боаров, *Историчар др Ранко Кончар, „Боље райи него њакџи“* – 56 година касније, *Историја без митова и романтике*, недељна Наша Борба, IX.

посебно неочекиваним обртом – 27. мартом. Поводи су често биле годишњице тих датума. Први датум је најчешће био описиван као мудар и разуман чин, док је други датум био симбол катастрофе српског народа. У опис околности другог датума често је улазио стереотипни низ помена: Британаца, комуниста, масона, Јевреја, грађанских политичара као рушилаца онога што је фундамент српског народа. Ако отклонимо ратне околности у којима је тадашња српска Влада ђенерала Милана Недића морала да има и такву реторику, која је била на трагу осовинске пропаганде, интересантно је навести нека мишљења дата као коментар догађаја од 25. марта. Зато, што је досада предност давана коментарима догађаја од 27. марта, али и зато да би се указало на то како је са једне кратке историјске дистанце развијано одобравање приступа пакту. Догађаји који су следили – исход рата и стварање социјалистичке Југославије, негирали су њихов тон више деценија. Нови ратни сукоб и нестанак Југославије, страдање народа, преиспитивања у неизвесностима дневне политике, нове политичке ситуације у којима се чини упутно вратити се историјским аналогијама – намећу потребу да укажемо и на сплет мишљења о приступању пакту, изнет у низу текстова датираних временом немачке окупације Србије.

Током окупације нарочито је др Данило Грегорић развио списатељску активност поводом догађаја из марта 1941. У свом послератном тумачењу мартовских догађаја, др Радоје Вукчевић је ову личност означио оном од које су почела сва југословенска зла која су кулминирала ратом. (По чијем је наређењу ишао Грегорић на преговоре у Немачку 1940?). Грегорићева књига *Самоубиство Југославије*, издата 1942. године, у потпуности оправдава чин приступања Тројном пакту и оштро критикује војни пуч од 27. марта и његове присталице. Грегорић је писао у српској окупацијској штампи. У тексту објављеном у листу *Наша борба*, 26. октобра 1941, који је махом био наставак сличних предратних гласила блиских идејама контроверзног десног политичара Димитрија Љотића, Грегорић наводи своје виђење и износи разлоге зашто је пуч дошао тако брзо после приступа Југославије пакту. Прво, опасност учвршћења политике Тројног пакта у Југославији, јер се у савезничком табору могло да стрепи од радикалних и одлучних мера „за истребљење противдржавне пропаганде, која се ширила из британских, америчких и совјетских кругова...“ Друго, потреба СССР-а да изазове рат на југоистоку у немачком залеђу; у ту сврху је нуђен пакт између СССР-а и Краљевине не би ли се пучисти до краја учврстили у одбацавању пакта. Коначно, да се покаже Јапану, док су њихови представници боравили у Европи, да табор Осовине може да напукне иако изгледа монолитно, те да се такво његово очекивано укључење у рат против САД пролонгира. Мада ови разлози подлежу академским дискусијама, оно што је сасвим тачно у Грегорићевом казивању јесте сазнање „како игра великих сила безобзирно гази преко рушевина малих

држава и преко лешева њихових грађана, кад треба да се остваре њихови планови“.²

У тексту из јула 1942. године он је оптужио Совјетски Савез за значајну улогу у ометању приближавања Краљевине Југославије Рајху. Грегорић наводи: „Ова политика била је диктирана гвозденом логиком догађаја. И за оне, којима је приближавање Осовини било из ових или оних разлога несимпатично морало је – уколико су располагали довољном дозом разума – бити јасно да могућности за одржање југословенске државне заједнице и за очување народа који су је сачињавали, леже једино у аранжману са Берлином“. Наводећи да се Југославија нашла у потпуном окружењу сила Осовине, да је било питање дана када ће немачке снаге ући у Бугарску, односно интервенисати у Грчкој „ради обезбеђења европског континента“ са југоистока, „положај Југославије је постао потпуно једносмислен“. Он сматра да је било „јасно да при великим стратегијским плановима, који су били већ у остваривању, није могао нико паметан дозволити да иза леђа европскога фронта у Средоземљу остане једна држава, чије је опредељење у најмању руку било неизвесно и која би могла да служи као полазна тачка за евентуална ометања великих збивања која су била у току.

И најусијанијој глави морао је овај положај Југославије бити јасан. Једино политичким креатурама, које су новцем или другим средствима били везани за политику Москве или Лондона, могло је пасти на ум да учине оно што су касније учинили. Било је јасно да је то значило самоубиство државе са једне стране и изазивање најстраховитије националне катастрофе која се нарочито имала да сручи на српски народ, с друге стране“. Грегорић је посебно означио Михајла Константиновића, Чубриловића и Милана Гавриловића као представнике „масонерије“ у Цветковићевој влади, а Гавриловића и да је био совјетски шпијун. Он наводи да је „Рајх пружио пријатељску руку Београду. Београд се дуго колебао, био је неодлучан, сав подложен утицајима нахушкане улице, тупо и глупо харангиране против политике сарадње са Берлином, која је једина могла Југославију и њене народе да спасе. Најзад се ипак Београд решио на оно што је било једино паметно, без обзира на прогнозе о исходу рата, без обзира на симпатије и антипатије, чија је примена у политици злочин према сопственом народу“.

Одбацивање пакта било је „извршење циничног плана за спасавање угрожене Британске империје“. Грегорић наводи да „за српски народ и његову будућу политику игра, у којој смо ми бачени хладнокрвно и са рачуном на ломачу ради спасавања других, треба да буде поука за сва поколења“.³

² Данило Грегорић, *Дипломатска позадина наше кайастирофе...*, Наша Борба, 26. октобар 1941.

³ Д. Грегорић, *Кријс, Молоћов, Симовић*, Српски народ, 31. јул 1942, 6.

На другу годишњицу склапања Тројног пакта у „Српском народу“ објављен је текст *Србија и њаки њрију сила* потписан иницијалима Ј. М. Између осталог, аутор наводи: „И ми смо били кратко време чланови велике светске породице, окупљене у Тројном пакту. Не као Србија, већ као бивша Југославија, која је приступањем томе пакту имала велику могућност не само да се одржи, но и да се учврсти за сва времена и да достигне остварење великих планова за свој будући развој. Свега један дан је изгледало да се бив. Југославија у последњем моменту, не само зауставила на своме путу ка пропасти, већ да су разборитост и правилна оцена њеног изложеног положаја на балканској ветрометини преовладали над мегаломанским лудилом неупућене улице и закулисном игром стране пропаганде и домаћих купљених или заслепљених бесвесника. Сутрадан је већ тај краткотрајни сан пресечен галамом разуларене неодговорне гомиле.“ И овај аутор је указивао на сложеност југословенског положаја пре потписивање пакта и перфидност Британије у покушају да побољша свој ратни положај („Радило се о томе да се нађу нове жртве, које је требало бацити на олтар британског империјалног егоизма“). „Бивша Југославија је тада била у економском напону, изазваном обезбеђењем високих цена за земљорадничке производе привредним споразумом са Немачким Рајхом. Њене привредне прилике, а са њима јавне финансије и народно благостање, биле су на најбољем путу да се консолидују“. Указујући на стратешки развој ситуације: очекивани атак на Грчку и даљу акцију против Британије у Средоземљу, аутор наводи: „Пред овом перспективом било је јасно да је Немачка морала са једином државом на Балкану, која – изузев зараћене Грчке – још није била у саставу Тројног пакта, да добије јасне односе... Не због тога, што би бивша Југославија могла озбиљно да науди великим стратегијским плановима, већ због тога, што би представљала увек једну непознату, за коју се није могло знати, како ће се у коме моменту држати.“ И овај аутор оптужује југословенске политичаре за припадност масонерији и политичку кратковидост: „То што је морало бити јасно сваком детету, није било јасно југословенској дипломатији, чији су представници на страни готово сви до једнога масони...“.

„Шта је приступање пакту имало да донесе бившој Југославији? Она би била обезбеђена од тога да њену територију захвати ратни ковитлац. Она би обезбедила своје њиве, своје домове и своје грађане од страшних последица рата. Она би обезбедила своје границе и интегритет. Њој су дате Тројним пактом и протоколима уз њега све гаранције, какве ни једна друга држава – чланица Тројног пакта није добила у погледу неприкосновености своје територије. А преко тога имала је пред собом перспективу изласка не Јегејско море, писмено загарантовану. Она би остала далеко од рата, могла би сва да се посвети привреди и производњи, могла би да ојача своју националну снагу и да реши све своје унутрашње проблеме, до краја рата у миру. Данас их има, који

тврде да би се од ње тражило да учествује са својим трупама у рату. А заборавља се да је званично и писмено потврђено да је Југославија разрешена свију обавеза војне природе из Тројнога пакта. Заборавља се и то, да ни од Бугарске нико није тражио да своје трупе упути на Источни фронт. Без обзира на исход рата, Југославија би обезбедила себи да крај светског хрвања дочека неоштећена, нетакнута, повећана и привредно и политички консолидована.“ У даљем разматрању шта би се десило, аутор закључује: „Ова теоријска разматрања, која ипак баш и данас за српски народ имају практичне вредности, и то врло много показују једно: Без обзира на исход рата, приступање Југославије Тројном пакту, које је уследило 25. марта 1941 по сопственој југословенској иницијативи, могло је не само да спасе ту земљу, већ би јој и у будућности обезбедило изгледе и могућности какве иначе та држава није могла никада да очекује.“⁴

Посебно је др М. Спалајковић заступао тезу о правом избору који је учињен 25. марта, истичући „здрав разум“ који је Југославију могао да сачува од ратних разарања. Он наводи: „Од почетка прошле године психолошко стање у нашој бившој држави постајало је сваким даном све нездравије. Ради свог умирења имао сам, у фебруару и марту те године, неколико разговора са Кнезом Павлом и том приликом уверио се да он има, у спољној политици само интересе Југославије пред очима, поред свих својих личних симпатија за Енглеску и својих породичних веза са Грчком. То се уверење у мени појачало после завршених преговора тадашњег министра спољних послова г. Цинцар-Марковића, са Немачком и одлуке Крунског савета да се пакт са њом потпише. Са енглеске стране чињени су до последњег тренутка енергични напори да се потписивање тога пакта омете, а кад се то није постигло онда се прибегло крајњем средству – преврату који је, у споразуму неколицине наших безумника са представницима енглеске политике и пропаганде, већ био припремљен. На десетак дана пред сам рат, изишао је у „Политици“ (од 25. марта 1941) мој чланак „Рат и Југославија“ који се може резимирати у четири речи. **Боље пакт него рат.** Изнурен дугим и тешким боловањем, још прикован за постељу, ја сам написао тај чланак, мислећи да ћу испунити своју дужност према српском народу, ако покушам да отворим очи заслепљеним политичарима и одвратим их од пута који води у смрт. Нажалост, један део наше интелигенције, како у грађанству, тако и у војсци већ је био затрован. Тенденциозним измишљотинама страни утицаји су ширили и подржавали код нашег света најопасније заблуде које су гурале народ право у пропаст. На пакт се гледало као на акт издајства.“⁵

Спалајковић указује на интересантну чињеницу: „Иако је наше јавно мишљење било недовољно и доцкан обавештено о провој сушти-

⁴ Ј. М., *Србија и њакић њрију сила*, Српски народ, 2. октобар 1942, 4.

⁵ Др М. Спалајковић, *Лудо изгубисмо царство*, Српски народ, 17. октобар 1942, 1.

ни пакта, главни политички људи – баш они који су први пришли генералу Симовићу, били су тачно обавештени и знали врло добро да је пакт једино и најповољније решење које доноси Југославији оно што никакав рат не би могао донети. Пакт је обезбеђивао нашој бившој држави и опстанак и интегритет. У свом држању према малим народима, зарађене стране одређивале су се према својим ратним потребама. Како су у том процесу прошли Мађари, Румуни и Бугари и какве су алтернативе претходиле њиховим одлукама, за нас је од мањег значаја. Главно је да се Југославија нашла једног дана пред дилемом – ако уопште о дилеми може бити говора – или да загази у рат, као што је Енглеска захтевала, или да приступи Тројном пакту и на тај начин формално потврди своју неутралност према силама Осовине. Очевидно сваки онај који хладно расуђује рећи ће одмах да овде о некој дилеми не може бити ни помена. Пакт је давао све гаранције Југославији у погледу њене државне територије и њених суверених права, не намећући јој апсолутно никакве обавезе које би се косиле са њеном националном чашћу или са њеним дужностима неутралности према Енглеској. Није могло бити повољнијег резултата ни већег успеха, нарочито са српског гледишта, јер пакт је доносио Србима још и друге користи. Рат би значео за Југославију пропаст, а српски народ неће моћи биолошки, после жртава у првом светском рату, поднети и по други пут још толике ако не и веће жртве. Била је света дужност српских политичара и српске интелигенције да о судбини српског народа воде више рачуна. Они ту дужност нису испунили“.⁶

У предавању виђенијим Крагујевчанима 28. августа 1943. др Спалајковић је дотакао и питање приступања Југославије пакту, понављајући своје наводе из наведеног текста. Он је поново апострофирао свој чланак објављен у *Полицији* на дан потписивања пакта: „Тај чланак је био опомена, нарочито Србима, да треба примити чак и пакт који би значео можда и уштрб државног престижа, али који ничим не би доводио у питање и сам биолошки опстанак српског народа“.⁷

Шеф Државне пропаганде Српске владе Ђорђе Перић је у свом тексту од 19. децембра 1942. о победи немачког Рајха као „победи Европе“ која је и у „српском интересу“, против „империјализма других континената“, написао следеће: „Због тога је 25. март 1941. године, када је наша бивша дипломатија пришла Тројном пакту, односно стала на страну Европе, био мудар корак, као што је 27. март када смо се изјаснили против ствари Европе, био тешка погрешка, коју данас скупо плаћамо“.⁸

У говору на двогодишњицу мартовских догађаја армијски ђенерал Недић се реторички запитао: „Је ли био бољи пакт или рат? Је ли

⁶ Исто.

⁷ М. Спалајковић, *Ошварајмо очи!*, Српски народ, 30. август 1943, 3.

⁸ Ђорђе Перић, *Победа Европе у српском је интересу*, Српски народ, 19. децембар 1942, 3.

био бољи 25. март или 27. март 1941?“ окривљујући Британце и све којим су им веровали за пропаст српског народа. Оптужио је „лучисте, вас југословенску владу, владу народне пропасти, вас гробаре Србије, српскога народа и његове деце... што нисте прихватили пакт од 25. марта, два дана раније склопљен, пакт који је обезбеђивао не само мир и безбедност нашој земљи, него и њену целину, њену слободу и спокојан живот нашем народу; ви сте све то уништили прихватавши јеврејску крилатицу: „Боље рат него пакт“⁹.

Дамњан Ковачевић у свом тексту *Историјски значај 25. марта* објављеном на двогодишњицу приступања Југославије пакту, позвао се на време као „најобјективнијег и најнеумитнијег судију, наводећи: „Тај чин од тако капиталне важности по државу, срушен је за два дана“. И мада је било прошло тек две године Ковачевић закључује да се „збило толико догађаја који су сви без изузетка најјасније показали како је 25. март могао бити срећан дан за наш народ и колико је 27. март био наш најнесрећнији дан. 25. марта 1941 године Осовина победница у Европи, гарантовала је нашој држави суверенитет и интегритет и излазак једног дана преко Солуна на Јегејско море. За све то ми смо имали само мирно да седимо, да се ни на који начин не мешамо у сукоб, да изнутра изграђујемо и консолидујемо своју државу... Ако је ико икад имао право да узда(х)не, то ми имамо: имадосмо, не знадосмо; изгубисмо, познадосмо“. Аутор је опомињао српски народ да му 25. март „тај несуђени спас“ буде „наук за будућност где ће и како ће свој спас наћи“.¹⁰

Резимирајући спољнополитичку оријентацију Краљевине и посебно означавајући западне савезнике за неискреност, а Немачку за коректност и предусретљивост Ковачевић наводи: „Тај датум, 25. март требало је да буде логични завршетак једне политике и основа за далеко веће продубљење и проширење те политике“. Аутор даје следећу оцену: „Немачка је имала највећег интереса да у нама задржи доброг купца и доброг продавца за време рата, и да те односе и политички осигура, да би се с леђа обезбедила, јер је осећала шта се на Истоку спрема. Потпис Пакта 25. марта у Бечу, за Немачку је имао тај значај. За нас, међутим, тај потпис имао је много већег значаја. Тим чином наша држава је доказивала да кида са својом досадањом улогом слепог послушника, да она сматра да је довољно паметна и зрела да и сама најбоље зна који су и где су њени интереси и да уме да води такву политику да те своје интересе и обезбеди. Као што су показале ове две године, и као што ће без сумње будућност то још боље потврдити, тим чином за нас су биле створене најбоље перспективе за будућност.“¹¹

⁹ *Говор армијског ђенерала Милана Ђ. Негића, председника српске владе, 25. и 27. марта 1941*, Српски народ, 27. март 1943, 1.

¹⁰ Дамњан Ковачевић, *Историјски значај 25. марта*“, Српски народ, 27. март 1943, 4.

¹¹ *Ист.*

Исти аутор се и запитао: „Како је уопште могуће било да се преко једног таквог чина онако бедасто пређе и да се догоди 27. март?“ По његовом мишљењу постоје два узрока: лош предратни политички систем и живот, и недораслост политичара одређеним ситуацијама. На другој страни он указује да су догађаји 1941–1943. показали да је потребно да се роди нова политика „која је имала да се зачне Пактом потписаним 25. марта 1941. год. Само тај нови дух и ти нови људи биће гаранција да се српски народ за вечита времена излечио од 27. марта.“¹²

И други аутори у 27-мартовском броју *Српског народа*, на сличан начин су третирали проблем односа 25. и 27. марта. Тако је министар правде у Недићевој влади Б. Кујунџић написао: „Ја категорички тврдим, да је Пакт од 25. марта 1941. године између бивше Краљевине Југославије и Немачког Рајха потписао покојни Никола Пашић, онда би сваки Србин рекао: „Зна Баја шта ради“. Зато су сви добронамерни политички људи благовремено саветовали Кнезу – Намеснику образовање једне концентрационе владе, владе националних ауторитета, без обзира на партије, која би потписала Пакт и гарантовала за његово спровођење и поред бесомучне пропаганде туђинских агената и мишљења неодговорних елемената“. Кујунџић се посебно осврнуо на однос неких политичара према ситуацији тих дана: „Ни данас не могу да схватим једно, како су представници хрватске сељачке странке и словеначке људске странке, који су гарантовали спровођење Пакта од 25. марта, могли да уђу у владу генерала Симовића, која је образована после потписа Пакта, чиме је пуч од 27. марта свакако пребачен на спољни терен. Друго, не могу да разумем како су могли седети у влади са министрима, који су због потписа Пакта изишли из владе Драгише Цветковића, претходника генерала Симовића. И напослетку не могу да разумем зашто нису инсистирали да се одмах објави декларација владе у којој би се истакла неопходна потреба мира у земљи и бескомпромисан континуитет у спољној политици, базиран на клаузулама потписаног пакта. Моје је дубоко уверење да је баш та неконсеквентност бивших југословенских Гледстона дала повода Немачком Рајху да више никоме не верује и да предузме мере чији је пролог био 6 априла 1941 године“.¹³

Честу расправу о томе шта би било да је пакт поштован, која траје и до наших дана, Кујунџић овако разрешава: „Истина је да међу нама има и таквих безумника, који под утицајем такве туђинске плаћене пропаганде и данас тврде: да би и са Пактом исто прошли као и без Пакта. Они неће ни данас да виде да њих најјасније демантују све суседне државе, како са својим непороређеним становништвом тако и са својим данашњим границама“.¹⁴

¹² *Истио*.

¹³ Б. Кујунџић, *Одговорности за 27. март*, Српски народ, 27. март 1943, 3.

¹⁴ *Истио*.

Насупрот Кујунџићу, министар унутрашњих послова у Недићевој Влади, Танасије Динић, далеко је био оштрији у осуди догађаја из марта 1941. У његовом осврту насупрот „издајничког и безумног пуча“ стоји „мудри чин од 25. марта“. По њему, „Регент Југославије који се и сам није могао ослободити пакленог утицаја лондонске масонерије, када је најзад ипак увидео сву опасност од сигурне пропасти државе, чини покушај да такав развој спречи, али узалуд. Право вођство имала је нескрупулозна банда јудео-масонског Лондона, Вашингтона и црвене Москве. И није ништа лакше било него под таквим условима задати сраман удар у лице једном народу и да се само два дана после потписа Тројног пакта изврши издајнички пуч уз низ јеврејско-комунистичких изазивања и одвратних провокација у односу на Велики немачки Рајх“.¹⁵

Непознати аутор у чланку у наведеном броју листа *Српски народ*, пише: „А код свих оних којима вештачки изазивана јудео-масонска грозница није била помутила мозак, завладало је право олакшање кад су, рано после подне 25. марта 1941. године, објављени изванредно повољни услови под којим је наша земља приступила Тројном пакту. Може се рећи да наша дипломатска историја за дванаест деценија не памти међународни уговор којим смо толико много добили, а толико мало имали да дамо“, оптужујући оне који су извршили пуч и којима су одлуке „Гранд Оријана“, Коминтерне и других филијала Сионских мудраца важније од опстанка отаџбине“.¹⁶

У окупацијском дневнику *Ново време* на двогодишњицу пуча појавио се и текст који је оштру критику 27. марта започео реченицом: „Ретко су када два тако блиска дана носила два тако супротна, судбоносна решења по један народ, како су ту фаталну опречност донели Југославији, а у првом реду српском народу, дани 25. и 27. марта 1941. године. Само 36 сати протекло је између два судбинска решења која су стајала једно према другом: мир или рат, безбедност или пропаст, живот или смрт... Данас је већ крваво одговорено на питање. Је ли бољи рат или пакт?... Данас је историјска истина, потврђена са безброј доказа, да Немачка није желела нити хтела да нападне Југославију. Први су доказ остале неутралне државе које три и по године од избијања овог новог светског сукоба, а две године од пропасти Југославије, живе и даље мирно и несметано спокојним животом. У тренутку спремања најодсудније борбе која је икада стајала пред немачким народом, борбе против Совјетске Русије као државе и болшевизма као идеологије, Југославија се није налазила на томе путу. Напротив она је била далеко по страни. Никакав операцијски правац није водио преко ње. Судбина је била милостива према Југославији када ју је ставила у изузетни положај малог броја неутралних код којих је одржање неутралности

¹⁵ Танасије Динић, 27. март, *дело јудео-англосаксонског саџизма, мрачног Интелигенс сервиса, слободних зидара и комунизма*, Српски народ, 27. март 1943, 2.

¹⁶ Непотписани аутор, *Празник Херосџраишије*, Српски народ, 27. март 1943, 5.

зависило од њих самих“. Наводећи низ других детаља стратешког положаја Краљевине у односу на Немачку из прве половине 1941. године аутор резимира шта је пакт од 25. марта донео Југославији: „неповредивост територије... чак је предвиђао и обећавао извесно повећање“, „чувао је успомену негдашње храбрости и славе српске војске и одржавао опсену некакве велике вредности југословенског војништва“, „доносио је економски напредак“ и „омогућавао да Југославија дочека крај рата неповређена, неисцрпљена, непроређена, са целом својом оружаном силом, која је имала у толико већи значај, што не би било догађаја који би открили њене слабости. Тај пакт водио је Југославију у дане послератног разграничавања и разврставања као моћног чиниоца са чијим би се жељама и потребама морало рачунати“¹⁷

Дневни лист *Обнова* донео је на трогодишњицу приступања Југославије Тројном пакту текст „Једна трогодишњица“, у коме се на следећи начин тумачило југословенско потписивање пакта: „Тај пакт је требало да обезбеди не само државни интегритет, него и мир и плодан привредни развој нашој држави. Од Југославије се нису тражиле никакве обавезе ангажовања у рату, нити било какви територијални уступци. Са више увиђавности и предусретљивости једна велика држава, као што је Немачка, није могла иступити према једној држави која је од ње и бројно и привредно и војнички неупоредиво слабија. Чињеница је, да је немачка влада са пуно обзира и такта третирао случај Југославије. По свему томе, пакт потписан у Бечу 25. марта 1941. године, био је замишљен и остварен као један мудар и користан потез од стране владе која га је потписала. У моменту који је захтевао од Југославије недвосмислено опредељење и јасан став, влада Цветковић-Мачек приступила је Тројном пакту и тиме учинила једну добру ствар. У целој владавини ове коалиције пакт са Немачком био је једино мудро и трезвено што су ови људи учинили. Тиме су могли и хтели спасити земљу“¹⁸

Текст готово даје закључне оцене о мартовској контроверзи: „Што је нису спасили има томе неколико узрока. Потписивање пакта извршено је без потребне психолошке пропагандне припреме од стране једне владе, која у очима српског народа није имала никаквог ауторитета и поверења. Трезвени, обавештени и национални људи који су истицали хитну потребу регулисања односа са Немачком указујући на корисност пакта предочавали су и велику опасност од подземне англобољшевичке пропаганде, која је мобилизовала многе, и свесне и несвесне елементе, против пакта представљајући га онаквим какав он није ни замишљен ни остварен. Што широки народни слојеви нису могли да верују да осим објављених докумената о потписаном пакту нема и неких других тајних клаузула, треба, поред кривице англобољшевичке пропаганде, у извесној мери окривити и саму владу, која није ништа учинила

¹⁷ *Ново време*, 27. март 1943.

¹⁸ *Обнова*, 25. март 1944.

да стекне морално поверење народа, а нарочито да обузда једну пропаганду која се расцветала на њене очи, често уз подршку активних чланова владе. Данас се може отворено рећи да су неки чланови владе и били главни зачетници организоване акције против пакта. Мозак владе Цветковић-Мачек др Михаило Константиновић, њен трубадур др Бранко Чубриловић и комунистички заштитник у влади Срђан Будисављевић заједно са масонским елементима из Мачекове околине који је био заступљен у влади, чинили су све да ствар пакта пропадне. Било је летака у којим је текст пакта фалсификовано приказиван само да би се раздраженост маса могла што више разјарити. Зна се, такође, да је о одлуци владе да се прими пакт непосредно после завршене седнице била обавештена Москва која је, два сата касније, преко своје радио емисије објавила текст. Што је све могло да се ради свакако је кривица власти и поретка, који је био изнутра дефетистички и потпуно заслепљен туђинском пропагандом¹⁹.

Са те кратке историјске дистанце видљиви су били сви недостаци преврата којим је био одбачен приступ пакту: „За ове три године наш је народ прошао кроз обиље страдања и стекао једно искуство које му непорециво потврђује да је пакт са Немачком био и политички мудар и користан за обезбеђење наших националних интереса. Када данас прочитају текст пакта и они људи који су се пре три године одлучно борили против њега, онда се у чуду питају: зар је неко могао бити против оваквога пакта, којим су гарантоване не само наше границе, него нам и указане извесне могућности које повећавају наш политички и привредни престиж у овом делу света? ... За ове три године српски народ је кроз непосредно искуство стекао уверење, да је пакт могао бити подлога за нашу сарадњу у борби за Европу и њену будућност...“²⁰

У времену када је успостављена прва историјска дистанца од догађаја, о југословенском приступу пакту сматрало се да је „историјска истина, потврђена са безброј доказа, да Немачка није желела нити хтела да нападне Југославију“.

Да је припрема јавног мњења на заокрет сасвим изостала евидентно је било у првим моментима после априлског слома Краљевине. Што широки народни слојеви нису могли да верују да осим објављених докумената о потписаном пакту нема и неких других тајних клаузула, који обезбеђују мир држави „крив“ је процеп у коме су се нашли потписници пакта са обе стране. Немци да не би довели раније и потоње потписнике у ситуацију да инсистирају као и Југословени, а Југословени из својих спољнополитичких разлога. У овај процеп упали су одмах и кнез и влада, јер је непознавање садржаја подстакло „један неразмишљени „хура-патриотизам“ (Ваухник) који је Хитлера директно изазвао да што пре уништи Југославију.

¹⁹ *Истио.*

²⁰ *Истио.*

*

Да ли је пакт заиста могао поштедети Југославију од свих ратних пустошења, кад је већ до њега дошло, много је теже и сложеније питање. Ако је судити по ситуацији у Европи, март 1941. био је од великог значаја за немачку силу. Тада се Хитлер спремао за обрачун са СССР-ом и кретао трупе ка Стаљиновим границама. План напада на Грчку био је у току и заобилазио је Југославију. Рат против Југославије стратешки у том тренутку био је ван Хитлерове памети. Напротив он и његови сарадници дочекали су југословенско приступање пакту са олакшањем, које су затим сменили јед и озлојеђеност због војног пуча. Ако је судити по самом Хитлеру, по његовим речима и делима, он је био аморалан и бездушан на сваком политичком пољу. Следио је максимум: циљ оправдава средство, по којој су га и сарадници видели као безобзирног освајача и циника, који је пред собом само имао интерес своје фикције – Рајха.²¹ Како би се такав диктатор односио према неутралној Краљевини у некој од ситуација коју би донели ветрови рата, остаје питање. Пре свега у делу рата док су немачке снаге напредовале у СССР-у и Африци (јесен 1942). Да ли је Југославија могла да прегрми рат у неком од његових мртвих углова, у каквим су се нашле Турска, Шведска, Шпанија? Извесност такве могућности поткрепљује околност да после напада на СССР 22. јуна 1941, Немци више нису отворили ниједан нов фронт, већ су тим нападом наговорили губитак своје стратешке иницијативе.

Међутим, оно што је много извесније питање, а чини нам се нико га није поставио: шта би се десило са Југославијом када би са истока стигли победнички Совјети крајем лета 1944? Паралеле са Бугарском, Румунијом и Мађарском говоре да су ове чланице Осовине биле поштеђене ратног вихора, склоњене у страну захваљујући Тројном пакту (ако не узмемо жртве Мађара и Румуна на Источном фронту), али да их све три није мимоишао талас совјетизације која је, премда су биле у рату на страни Немаца, била још ригиднија и потреснија за друштво тих држава, наших суседа.

²¹ Др Радоје Вукчевић, *Између Пакџа и раџа – Пакџ*, Гласник СИКД „Ње-гош“, бр. 5, јун 1960, 20.

Bojan B. Dimitrijevic

WAR OR PACT? DILEMA FROM THE SHORTEST
HISTORICAL DISTANCE

Summary

Political viewpoints of the representatives of the General Nedic's Serbian Government on question of the events of 25th and 27th March 1941

Article's main subject is the review of the Serbian occupation press rethinking of the events that brought the Kingdom of Yugoslavia into the Second World War. Namely, the dilemma between the two key dates in 1941: 25th of March, when Yugoslavian government signed the tripartite treaty with the Axis, and 27th of March, when Air Force officers through the coup d' etat overthrown the government and the pact, introducing to the power new prime minister and proclaiming young King Peter II mature for rule. The German invasion that happened ten days later brought the disolution of the state, firm occupation regime in Serbia, genocide over Serbs in Croatia, uprising in Serbia and reprisals. The article points out the opinions of the key ideologists of the Serbian Government under the occupation posing the question what would happen if Yugoslavia remained loyal to the Tripartite pact. Importance of those opinions is that they represent the expectations from the very small historical distance, and thus provide us the framework for understanding dilemmas of the Serbian political circles concerning the alliance with the Third Reich, and position of the Serbia inside the New European order. Those opinions are pro-25th March, claiming that if Yugoslavia had remained loyal to the Pact, it would have been spared from the war turmoil

ПРЕДРАГ ПЕЈЧИЋ, виши научни сарадник

Војноисторијски институт

Београд, Бирчанинова 5

УДК 358.43 (=163.4/.6) (420) „1941/1945“

ЈУГОСЛОВЕНСКИ КРАЉЕВСКИ ПИЛОТИ У ДОБРОВОЉАЧКОЈ РЕЗЕРВИ РАФ

АПСТРАКТ: Југословенски краљевски пилоти, као и део припадника НОВЈ, предратних пилота, налазили су се у Рајном ваздухопловству Велике Британије и другим савезничким ваздухопловним јединицама. Пилоти из других земаља могли су да се боре и леће само у Добровољачкој резерви РАФ-а, док је РАФ био резервисан за Британије. Не познавајући ово правило, Врховни штаб НОВЈ је инсистирао да пилоти буду под његовом командом, што су савезници одбили. Ове несугласице трајале су до деценију дана пре завршетак борбених акција у Другом светском рату, када су блокирали леџачке задатке југословенским ескадрилама.

Од прикупљеног ваздухопловног људства које је априлских дана 1941. године прелетело на Средњи исток, укупно 232 од чега 67 пилота, избегличка југословенска влада у Каиру формирала је Југословенску ваздушну ескадру, са три ваздухопловне јединице, а почев од 1. марта 1944. наше ваздухопловно особље налазило се у следећим савезничким јединицама и центрима:

- у 94. сквадрону РАФ-а на аеродрому Ел Адем крај Тобрука, са 12 пилота и 96 авиомеханичара;
- у 1. британској техничкој чети¹ у Касфератију, у којој је било укупно 59 ваздухопловаца и један технички официр;
- у Јединици за прелет авиона од атлантске обале до Каира², укупно три пилота, три извиђача и три комплетне посаде за авионе *балтимор*, тј. укупно 18 ваздухопловаца;
- у Ваздухопловној школи у Јужној Африци, укупно 60 летача;

Чланак обухвата краћи приказ стања ваздухопловаца бивше Југословенске војске на Средњем истоку и у Африци и других ваздухопловаца, као и прве преговоре о школовању и формирању првих ваздухопловних јединица у оквиру савезничког ваздухопловства. У тексту се користе британски називи за ваздухопловне јединице: wing – ојачани ваздухопловни пук, са 36–40 авиона; squadron – сквадрон, ојачана ескадрила са 16–24 авиона; flight – флајт, одељење, са 4–8 авиона.

¹ No 107 Maintenance Unit.

² Aircraft Delivery Unit No I.

– неутврђен број ваздухопловаца у другим британским и америчким ваздухопловним јединицама³, као и у логору у Ел Шату.

Осим ових, један број ваздухопловаца био је у италијанском ратном заробљеништву, а касније ће отпочети прикупљање мањег броја ваздухопловаца и из јединица НОВ и ПОЈ и хрватског (домобранског) зракопловства.

Борбена гејсџива No 2 Yugoslav Squadron

Пилоти и техничко особље југословенске хидроавијације, после краткотрајног борбеног дејства 6–15. априла 1941, прелетели су са седам хидроавиона 16. априла из Бококоторског залива у крфску луку, под кишом граната грчких топова, а 17. априла још са пет хидроавиона и 16 летача, тако да се после многих тешкоћа – олујно време, отказ мотора, заробљавања појединих посада од стране италијанске ратне морнарице – у луци Патрас окупило 10 хидроавиона и 27 летача. Идућег дана, 18. априла, 27 хидроавијатичара прелетели су у грчку ратну морнаричку базу Саламина, а три дана касније, 20. априла, Британци су саветовали да наши пилоти прелете на Крит, у базу Суда Беј, али како је припреман немачки десант на Крит, одмах су упућени да прелете у залив Абукир, крај Александрије.

Сви краљевски пилоти и техничко особље ранијег југословенског поморског ваздухопловства почетком маја 1941. изјавили су да желе да се боре, па су на основу једне наредбе савезника одмах, 2. маја, укључени у оперативном смислу у састав 201. Naval Cooperation Group, у састав No 2 (Yugoslav) Squadron, који су наши пилоти звали „абукирски сквадрон РАФ-а.“

Југословенски хидроавијатичари имали су у наоружању хидроавионе типа *дорније 22*, који су били погодни за борбу на мору, против немачких и италијанских подморница. У наредних 11 месеци, маја 1941 – марта 1942, југословенски пилоти су штитили главне прилазе ка Александрији, у којој се налазила главна база британске средоземне флоте, и ка Суецком каналу, који је тада за савезнике био пловни пут стратегијске важности. У том времену извршили су 7373 борбена лета, свакодневно са по 2–4 хидроавиона у сталном патролирању на малој висини, тражећи подморнице.

Командант овог сквадрона, састављеног од југословенских пилота, био је капетан фрегате Владета Петровић. У сквадрону је било 29 летача. Абукирски – југословенски сквадрон био је прикључен британском РАФ-у док су питања са формираном Командом ваздухопловства и Ваздушном ескадром избегличке југословенске владе у Каиру била само на линији административног карактера.

³ 512. бомбардерски сквадрон 376. бомбардерске групе, 15. америчке ваздухопловне армије.

Основни проблем са којим се сукобљавао абукирски РАФ-ов сквадрон није био борбено-морални, већ технички – одржавање хидроавиона у исправном стању. Хидроавиони типа *До 22* били су немачке производње, без резервних делова, а откази мотора били су последице истрошеног ресурса рада, пешчаних олуја и временских непогода на Средоземном мору, као и инцидентата⁴ којих, истина, није било много.

Пилоти абукирског сквадрона РАФ-а истакли су се када су 28. јуна 1941, на Видовдан, иако је море било узбуркано, кренули у претраживање мора ради спасавања шест чланова посаде једног британског авиона, која је три дана плутала на мору у чамцима за спасавање.⁵

Ови и многи други задаци допринели су да је главни командант РАФ-а на Медитерану, почетком 1942. био похваљен од стране британског ваздухопловног вице-маршала⁶ Тедера.

Абукирски сквадрон РАФ-а дејствовао је годину дана, од 22. априла 1941. до 22. априла 1942. Пилоти су извршавали задатке противподморничке патроле на 200 км од Александрије, откривајући, бомбардујући и уништавајући немачке и италијанске подморнице изроњене или плитко зароњене. Задатке је издавао командант британске 201. Group RAF у бази у Александрији. Сквадрон је, међутим, имао само шест исправних авиона, док је други део ескадриле чинио британски флајт са осам авиона.

Непосредно по слетању југословенских хидроавијатичара ваздухопловни командант на Медитерану, Слетер је наредио да се у сквадрону организује течај енглеског језика, хидробаза уреди у наредних 14 дана, а да особље набави енглеске униформе, добије тзв. афричке инјекције и британска документа, затим да два хидроавиона непрекидно буду стационирана у александријској луци, одакле ће летети на борбене задатке, као и да сво особље из Абукира пребазира у александријску луку.

Први пилоти који су због својих борбених задатака већ били запажени, били су Ратко Јовановић, Александар Марковић, Милета Протић и други, а ради одржавања хидроавиона Британци су абукирском сквадрону доделили 10 британских и француских авиомеханичара. Абукирски сквадрон добио је из Јединице за одржавање – техничке јединице са радионицама и већим складиштем војног, односно ратног материјала, гориво, мазиво, личну одећу, летачку опрему итд.⁷

⁴ Британска средоземна флота је 14. октобра 1941. приликом испловљавања из Александрије чак са 30 топова отворила ватру на наша три хидроавиона; срећом, жртве су избегнуте. Када је извршена идентификација 22. априла 1941, шведски брод који је прилазио Александрији такође је отворио ватру. Брод је био трговачки, али је био наоружан, што се у поморском ратном праву квалификује као пиратерија. Априла 23. два немачка авиона *јункерс 88* напала су један хидроавион, али је пилот у бришућем лету успео да умакне нападачима.

⁵ Четири од шест чланова британског авиона нису остали у животу због сунчевих опекотина.

⁶ Британски чин: генерал-пуковник авијације.

⁷ Овој радионици додељени су и југословенски аутомобили (један за превоз, а други радионица) укупно четири, који су из Скопља довезени до Солуна, а затим бродом пребачени у Александрију.

Због политичких догађаја, у којима је главни садржај представљала тзв. каирска афера,⁸ сви хидроавијатичари били су интернирани у логор Абасија код Каира. Због непознавања суштине ситуације авијатичари су прихватили да буду укључени у пешадијску одбрану Каира, коју су организовали Британци, у оквиру King's Own Regiment.

Почетком 1943. југословенски пилоти уврштени су у 94. сквадрон РАФ-а код Тобрука, који је учествовао у нападу на немачки аеродром на Криту, на коме су 14. новембра погинула два наша пилота летећи на модерним авионима типа *сџиџфајер*. Навигатори из хидроавијације обучавани су у оквиру Aircraft Delivery Unit, прелетајући авионе британске производње од Египта до Индије, у спектакуларним и дугим летовима на трансконтиненталним и трансфривичким маршрутама, дужине 20.000–40.000 км. Поред пилота и навигатора, наш ваздухопловнотехнички састав радио је и одржавао британске авионе који су долазили на ремонт и оправку у британским техничким базама.⁹

Први контакти са савезничким ваздухопловним и поморским команданима на Медитерану

Први разговори о сарадњи НОВ и ПОЈ и западних савезника уследили су у децембру 1943. у Каиру. Војну делегацију НОВ и ПОЈ, коју је предводио генерал-мајор Владимир Велебит, примили су британски командант Левантске (источне) флоте адмирал Џон Канинген, савезнички врховни командант за Средњи исток сер Хенри Мајтланд Вилсон и главни командант савезничких ваздухопловних снага на Средњем истоку¹⁰ генерал-пуковник авијације Вилијем Шолто Даглас.

Док је на прва два састанка било речи о снабдевању НОВ и ПОЈ поморским путем и повраћају југословенских бродова ратне и трговачке морнарице, које су запленили Италијани, дотле је на трећем било речи о разним аспектима ваздухопловства:

„а) Договорено је да се захтеви за ваздухопловну помоћ шаљу директно из Титовог штаба у РАФ.¹¹ Сва политичка питања ако су у вези са ваздухопловством, морају се слати у Главни штаб ваздухопловства за Средњи исток.¹²

б) Главни командант ваздухопловних снага је обећао партизанима пуну помоћ из ваздуха за њихове офанзиве.

ц) Партизанске ваздухопловне снаге.

⁸ Каирска афера још увек није интердисциплинарно истражена у новијој историографији.

⁹ Maintenance Unit's No 107 – јединица за одржавање авиона.

¹⁰ Middle East, Eastern Air Command.

¹¹ Royal Air Force – Краљевско британско ваздухопловство.

¹² Headquarters, RAF, ME.

Командант ваздухопловства ће поднети предлоге А. В. М. Тедеру, команданту Средоземног савезничког ваздухопловства¹³ за оснивање и стварање једне ваздухопловне базе и школе у Италији и испоручити 12 *харикена*.¹⁴

д) Снабдевање авионима.

1/ Треба А. В. М. Тедеру сугерисати сваке недеље дневне летове ескадрила, али није вероватно да ће то бити могуће због потешкоћа да се добије ловачка заштита.

2/ Командант ваздухопловних снага се сложио да тражи 40 италијанских транспортних авиона за превоз материјала.

е) Метеоролошке станице.

Партизани су се сложили да оснују 10 метеоролошких станица с властитим особљем. Командант ваздухопловних снага је пристао да их снабде потребним инструментима. Командант ће наредити официру метеоролошке службе да изради одговарајући план.¹⁵

Дванаест авиона типа *харикен* спомињу се и у извештају пуковника Милентија Поповића, члана Војне мисије НОВ и ПОЈ при Савезничкој команди на Средњем истоку.

Врховни командант НОВ и ПОЈ је пожуривао Черчила да савезници што пре испоруче авионе и тенкове, да интензивирају дејства из ваздуха над југословенском територијом, као и да обука ваздухопловца отпочне што пре.

У савезничком Одбору за посебне операције расправљано је о обуци југословенских кадрова 5. фебруара 1944, а према извештају британског амбасадора при југословенској влади у Каиру закључено је следеће:

„1) Тито има дојам да је његовим представницима за време разговора дата обавеза да ће, ако он пошаље одговарајуће особље, оно бити обучавано за авијатичарске дужности. Команда Британског краљевског ваздухопловства каже да таква обавеза није дата, али је Тито, поступајући по свом нахођењу, пре неког времена послао у Италију мали број особља¹⁶ с горњом намером. Досад ништа није учињено, али Тито сада захтева да се одмах почне с обуком.

¹³ МААФ – Mediterranean Allied Air Force.

¹⁴ Почетком 1944. године авион *харикен II* налазио су у наоружању 12, од укупно 23 британске ескадриле у ваздухопловству на Средњем истоку, али на крају рата *харикен IV RP* (носач ракета) био је у саставу само 281. винга, у два сквадрона, од којих је један био наш: 351. (Yugoslav) Squadron RAF.

¹⁵ FO 371/37619, R 13608/92, 111. Део докумената из Британског државног архива Public Record Office (FO – Foreign Office, Министарство спољних послова; PREM – премијер Винстон Черчил: War Office – Министарство рата) објављен је у зборнику докумената *Тито – Черчил, сјироко њајно*, Архив Југославије, Београд – Глобус, Загреб, 1981. У даљем тексту британска документа наводе се изворно.

¹⁶ Мисли се на прикупљено ваздухопловно особље у Првој ваздухопловној бази у Ливну из разних јединица НОВ и ПОЈ и хрватског зракопловства које је приступило партизанима.

2) СОЕ¹⁷ оштро подржава мишљење да је важно понешто поћи у сусрет Титу који искрено, иако погрешно, сматра да је та ствар камен пробе наших добрих намера. Осим тога, они сматрају да ће сазнање да се обучава њихово ваздухопловно људство на партизане морално деловати, тако да ће их охрабрити у борби против Немаца.

3) Та је ствар јуче стављена на дискусију у Одбору за посебне операције. С обзиром на аргументе споменуте у претходном параграфу, као и на чињеницу да је наша политика пружати партизанима сву могућу војну помоћ, изразио сам стајалиште да то особље, ако је могуће, треба обухватити обуком. Власти Британског ратног ваздухопловства истичу да се то може учинити само на Средњем истоку. Одговорио сам да мислим да то није важно, под условом да је РАФ одговоран за дисциплину и да држи то особље одвојено од особља југословенске владе.¹⁸

Укључивање у Добровољачку резерву РАФ

Генерал-пуковник Џон Слесор, новопостављени главни командант савезничког ваздухопловства на Средњем истоку, био је против тога да НОВЈ располаже властитим тактичким ваздухопловством. Слесор је већ 2. марта 1944. предложио да се у предмет ратификације споразума са НОВЈ унесе да ваздухопловно особље југословенске владе у Каиру, као и особље које је пребачено из Ливна и сада се налази у Италији, „треба да се укључи у Добровољачку резерву РАФ¹⁹ и представља југословенски контингент унутар Британског ратног ваздухопловства.“²⁰

У предлогу генерала Слесора даље стоји:

„3) Стварање једне ескадриле бомбардера типа *харикен* је предмет који зависи од способности Главног штаба РАФ на Средњем истоку да издвоји довољно посада за авионе, посада на служби на земљи и за помоћне формације. Сваки вишак Југословена сматраће се помоћним особљем за ескадрилу и служиће у било којој јединици РАФ, док не могу бити употребљени. Особље које од почетка није прикладно или се накнадно установи да се не може оспособити, биће враћено у Југославију.

4) Почасни југословенски чиновници задржаће се уз напомену да немају ефективно деловање и да их РАФ не признаје²¹... Атест у нижим

¹⁷ Special Operations Executive – Управа за специјалне операције.

¹⁸ Из извештаја Р.С.Ц. Стивенсона, британског амбасадора код југословенске владе у Каиру, а касније, од 6. фебруара 1944, код Привремене владе ДФЈ; op. cit. FO, 135.

¹⁹ RAF (VR) – Royal Air Force Voluntary Reserve.

²⁰ Из извештаја генерал-пуковника авијације Џона Слесора од 2. марта 1944; FO, 222–223.

²¹ Југословенски пилоти су имали чинове према летачкој функцији у сквадрону, док су, на пример, мајори или капетани из јединица НОВЈ који су били пратиоци у флајту – одељењу имали формацијске чинове потпоручника или подофицирске.

чиновима РАФ, тј. активни официри, пилоти и редови у РАФ-у, биће касније унапређени према успостављању функција које обављају.“

О обуци југословенских пилота и осталог ваздухопловног особља, као и о формирању југословенских ловачких и бомбардерских ескадрила сачињен је протокол састанка 12. марта 1944. у Дрвару. У том протоколу је истакнуто да се од прикупљеног особља одмах издвоје најспособнији пилоти и техничко особље ради формирања једне ловачке ескадриле, док ће се остало особље распоредити на школовање по разним стручним школама:

„1. – а) Способни пилоти и стручно особље, укључујући ту и особље бившег југословенског Краљевског ваздухопловства, које се већ налази на Средњем истоку, треба исто тако уврстити у особље за формирање прве ескадриле, и они ће служити као основни кадар у ескадрили и као наставно особље за остале пилоте и помоћно особље.

б) Пилоти који нису способни за пилоте – ловце, а способни за бомбардере, упутиће се у бомбардерску школу и са истим ће се, после завршене паралелне обуке осталог потребног стручног особља (извиђача, радиотелеграфиста, стрелаца) образовати комплетне бомбардерске екипе. Ове екипе биће упућене на даљу борбену обуку у британске бомбардерске екипе према распореду РАФ-а...

5. – Када новоформирана ескадрила буде оспособљена за операције, она ће бити додељена у састав једног британског винга и увек ће бити распоређена на један такав аеродром са којег ће моћи да врши оперативне задатке у Југославији. Она ће бити подређена у административном и оперативном погледу британском РАФ-у, али тако да јој задаци, по могућности, увек буду одређивани над Југославијом...“²²

Будући да су се у овом протоколарном споразуму налазиле и ствари које нису законске регулативе за РАФ, девет дана касније потписан је *Споразум склопљен између команде британског рајног ваздухопловства на Средњем истоку и његовника Пирија, његовог представника маршала Тиша*. Споразум садржи 14 тачака и увек се оперише са Добровољачком резервом РАФ, али су битне многе нове опције.

Британско ратно ваздухопловство није хтело да призна никакву политичку припадност особља које је упућено на школовање, а мисли се, пре свега, на партизански ваздухопловни кадар који је прикупљен у првој ваздухопловној бази у Ливну. У Добровољачку резерву РАФ-а могли да уђу и сви остали Југословени који су се налазили на Средњем истоку; прва, и остале јединице ће „бити један контингент у саставу РАФ“; формирање аеродрома на територији Југославији биће сагледано у склопу објективних могућности, односно када РАФ то буде нашао за сходно.

²² Протокол састанка између бригадира Фицроја Маклејна, савезничког представника у Врховном штабу НОВЈ и врховног команданта НОВ и ПОЈ, 12. марта 1944. објављен је у *Зборнику докумената НОР*, том X, књ. 1, д. 30.

Како у то време Југословени још нису знали ко може да ступи у РАФ, односно у Добровољачку резерву РАФ уследили су многи каснији неспоразуми, с обзиром да је врховни командант НОВЈ инсистирао да сви ваздухопловци положи заклетву искључиво њему, да их може испитати из Британског ратног ваздухопловства кад нађе за сходно и да их стави под своју команду. До нових неспоразума и различитих коментара савезника дошло је поготово када је уследио захтев из ВШ НОВЈ да:

„Припремите цијелу групу за одлазак у Совјетски Савез, ако се споразум овдје потписан не прихвати у цјелости!“²³ Западним савезницима, наравно, није ишло у прилог „када би, у задњем тренутку, Тито уместо нама прешао Русима.“²⁴ Савезници, међутим, нису одобравали питање заклетве, будући да „не постоји заклетва верности за страном особље у Добровољачкој резерви РАФ. Стога имате пуну слободу да поступите по властитом нахођењу у погледу полагања заклетве верности маршалу Титу.“²⁵ Неспоразуми су, у првом реду, настали из начина на који су схватани британски стручно-технички и војноадминистративни појмови о месту и улози РАФ, односно његове Добровољачке резерве.

РАФ је представљао високоорганизовани стручно-технички вид оружаних снага Велике Британије, у који су могли да ступе само људи из одређених ексклузивних кругова; односно, РАФ је имао две врсте кадра: стални састав и новопримљено особље. Добровољачка резерва окупљала је категорију људи из савезничких земаља – Чехословаке, Грке, Италијане, Пољаке, Французе²⁶ и Југословене, из краљевског ваздухопловства и од прикупљених кадрова из земље. Сви су морали да потпишу атестат о приступању Добровољачкој резерви и да буду дисциплински, оперативни и командно подређени Командном штабу РАФ. Оперативна потчињеност представљала је право да буду употребљени зависно од ратних потреба Британског ратног ваздухопловства. С обзиром на бројно стање, РАФ је имао више добровољаца него припадника сталног састава.

Британци су, међутим, одступили од раније праксе, па су – као у примеру пилота и особља из ранијег југословенског поморског ваздухопловства – у РАФ-у већ имали *No Yugoslav Squadron*, док су приликом разговора и утврђивања елемената за формирање школе и два сквадрона почели да поштују друге критеријуме.

²³ Из обавештења амбасадора Стивенсона британској влади 4. априла 1944; FO 371/44295 R 5400 p. 353.

²⁴ *Op. cit.*

²⁵ Из анекса уговора од 29. марта 1944; Музеј РВ и ПВО, к. VIII, ф. 1, д. 24. Коинциденцијом, 21. маја 1944 – који ће се дуго славити као Дан ЈРВ, односно РВ и ПВО, пилоти 351 (Yugoslav) Squadron RAF, положили су заклетву пред југословенском заставом, првом која је имала петокраку, ван земље.

²⁶ У совјетском ваздухопловству дејствовала је ескадрила „Нормандија – Њемен“, наоружана руским ловачким авионима типа *јак*, у складу са тактичким потребама надлежне совјетске ваздухопловне команде, а не над француском територијом.

Генерал-мајор Владимир Велебит, члан Мисије НОВЈ у Каиру, а касније у Лондону, имао је овако виђење о југословенским авијатичарима:

„Мала група југословенских авијатичара, коју смо затекли у Каиру, а словила је као формација Краљевског југословенског ваздухопловства, била је такође укључена у РАФ са додатком *Voluntary Reserve*. Такву конструкцију имало је британско ваздухопловство у виду за ескадрилу која је требала бити постављена уз њихову помоћ према Титовом захтеву, а на основу разговора што их је водила војна мисија средином децембра 1943. са командантом британског ваздухопловства на Блиском истоку, сер Шолтом Дагласом. То је врло леп пример како могу настати несугласице које озбиљно ремете савезничке односе, а да у суштини нико није крив. У наизглед јасан споразум унете су са обе стране поставке које нису одговарале вољи странака. Кад је сер Шолто пристао на формирање југословенских ескадрила ловаца – бомбардера, мислио је при томе на јединицу укључену у краљевско ваздухопловство као RAF (VR²⁷). Није ништа друго могао мислити, јер је то била једина уобичајена форма, а вероватно да је то познато и Војној мисији НОВЈ. Али, ни Тито, ни његова војна мисија нису ништа знали о тој формули. Будући да је био командант војске, сматрао је природним да буде и командант ваздухопловства. Желео је да има ваздушне снаге које би биле искључиво под његовом контролом и које би могао упућивати на борбене задатке по својој оцени и нахођењу. Војна мисија за време боравка у Александрији, није ништа знала о британској пракси. Према томе, за време преговора свако је имао своју властиту представу о предмету разговора и споразума. Свака страна је заступала своје, односно различите ставове, па је, нормално, морало доћи до неспоразума и сукоба... Осим питања да ли ће нове југословенске ескадриле ући у састав као RAF Voluntary Reserve, појавило се још много питања, у већој или мањој мери зависних од тога главног. Тако се још поставило питање полагања заклетве, чинова, плата и униформи. Британци су инсистирали да ескадрила буде под њиховом оперативном командом, а ради очувања и одржавања дисциплине, тражили су да сви авијатичари полажу заклетву која је била прописана за особље RAF²⁸.

Људи високих чинова у Врховном штабу НОВ и ПОЈ нису, међутим, имали представу о пилотској и борбеној спремности наших пилота, мада су, пак, свесно прелазили преко тога, поготово када се радило о краљевским пилотима који су, после прелета на Средњи исток, у времену 1941–1943. већ летели у савезничком ваздухопловству и имали већи број ратних задатака.²⁹

²⁷ Добровољачка резерва.

²⁸ Из *Сећања* Владимира Велебита, Глобус, Загреб 1983. Велебит грешни, јер у РАФ-у није давана заклетва, већ је потписиван атест, у коме није било речи верности Британији, или краљу.

²⁹ Многе пилоте, као Милету Протића, команданта 352. сквадрона РАФ-а одликовали су британски ваздухопловни команданти за ратне летачке подвиге током савезничке кампање за острво Крит.

До формирања првих двеју наших јединица дошло је веома брзо: 22. априла 1944. на аеродрому Бенина у Либији основан је 352 (Yugoslav) Squadron RAF, ескадрила која се у ваздухопловној историографији НОР-а зове Прва ескадрила НОВЈ, опремљена и организована по британској ратној формацији за покретни ловачко-бомбардерски сквадрон. Командант сквадрона био је капетан Милета Протић, а командири флајтова капетани Ратко Јовановић и Аркадије Попов. На дан формирања сквадрон је имао 222 припадника: – југословенског особља: официра – 21, подофицира и редова – 177, односно 198 припадника; – британског особља: официра – 4, подофицира и војника – 20, односно 24. Овај сквадрон имао је у наоружању 16 британских ловачких авиона типа *сџиџифајер Vc*, као и пратећа механичка возила и средства везе. Основни летачки и технички кадар 352. сквадрона чинили су искусни пилоти и ваздухопловнотехничко особље југословенског флајта 94. ловачко-бомбардерског сквадрона РАФ-а који је припадао 212. групи под командом Главног штаба ваздушне одбране источног Медитерана.³⁰

Други, 351 (Yugoslav) Squadron RAF формиран је 1. јула 1944. на аеродрому Бенина. Командни састав чинили су: командант капетан Александар Ценић,³¹ док су командири флајтова били: потпоручник Станислав Воук и капетан Фрањо Јеж. У овој ескадрили било је: официра – 30, подофицира – 42, војника – 146, односно укупно 218, од 254 по предвиђеној британској формацији. Сквадрон је био наоружан авионима типа *харикен IV RP* са техничким возилима и средствима за везу. Пилоте и техничко особље бирале су британске комисије по британским критеријумима. Основни критеријуми којима су били подвргнути сви припадници других народа који су служили у овој Добровољачкој резерви, били су ратно искуство у извршавању летачких задатака и здравствено стање. У два сквадрона састав је, међутим, био шаролик: највише борбеног искуства имали су пилоти бившег краљевског југословенског ваздухопловства, који су летели у савезничким јединицама 1941–1943; део који је дошао из Прве ваздухопловне базе представљао је предратне ваздухопловце, углавном активни састав, али без ратних летачких задатака, док је део из хрватског и домобранског зракопловства, мада је релативно дуже времена постојао, био без довољног ратног искуства.

Авиони у наоружању оба сквадрона за већину ваздухопловаца били су потпуно непознати, тако да су сви били прво подвргнути селективном информативном, а затим борбеном програму обуке у три фазе: на авиону двоседу типа *харвард III*, односно на ловачким авионима *харикену Ic* и *сџиџифајеру Vc*, на аеродрому Лите, такође у северној Африци.

³⁰ 212. група имала је седам сквадрона наоружаних авионима типа: *харикен*, *сџиџифајер*, *бофајџер* (за ноћна дејства) и *гладијатџор* (за метеоролошка извиђања). Под Главним штабом ваздушне одбране источног Медитерана – Headquarters, Air Defence, Eastern Mediterranean било је укупно 20 сквадрона.

³¹ После његовог нестанка на маршрути Земун – Земуник, 3. маја 1945, командант је био капетан Милош Мариновић.

Проблеми са исџисом из РАФ-а

За врло кратко време, од формирања до краја маја, сви пилоти првог сквадрона били су оспособљени за јуришна дејства, иако је исправност авиона због истрошених ресурса износила 98 одсто. Током јуна пилоти су увежбавали инструментално, односно ноћно летење, бришући лет на екстремно малој висини, гађање циљева у ваздуху, као и бомбардовање са малих висина. Затим је уследило пребазирање на италијански аеродром Кана ваздушним путем преко Триполија, Малте и Сицилије. Пилоти другог сквадрона имали су мање борбено искуство па су провели на обуци више од три месеца, при чему су завршили и курс гађања ракетама ваздух – земља, које су биле у наоружању авиона *харикен IV*. Крајем септембра уследило је пребазирање, такође до аеродрома Кана. Од средине 1944. године савезничка авијација, која је базирала на аеродромима у северној Африци и у Италији, све чешће лети кроз ваздушни простор Југославије, бомбардујући непријатељеве циљеве у Аустрији, јужној Немачкој, Мађарској и Румунији, дејствујући и по југословенској територији.³²

За дејства на Балканском полуострву 7. јуна 1944. савезници су формирали БАФ, Балканско ваздухопловство³³, који је координирао операције са британским копненим снагама на Балкану; усклађивао дејства над територијом Југославије, али према тражењу Врховног штаба НОВ и ПОЈ, као и изводио операције над источним Средоземљем. Два наша сквадрона ушла су у састав 281. винга БАФ-а у коме је било још четири сквадрона. Док су пилоти 352. југословенског сквадрона имали у наоружању авион *сџиџфајер Vc* други сквадрони били су опремљени усавршенијим типом *сџиџфајера IX*, а исти случај био је и са 351. сквадроном чији су пилоти летели на *харикену IIc*, док су британски пилоти стално имали авион *харикен IV RP*, који је имао боље тактичко-техничке карактеристике.³⁴

Први ратни задатак над територијом Југославије наши пилоти извршили су 18. августа 1944; током рата пилоти нису дејствовали изван Југославије. Ратни аеродроми на којима су базирали сквадрони, били су Кана у Италији, на Вису и Пркос код Задра.

Борбена дејства била су саображена основним захтевима савезника и њиховим циљевима. Оба сквадрона била су у односу на Балканске ваздухопловне снаге веома мала, то су по обиму и могућности

³² Први ратни задатак из ваздуха над Југославијом извршили су 1942. британски пилоти авиона *либерџиор*, а први ратни задатак од стране америчког ваздухопловства – 9. октобра 1943.

³³ ВАФ, Balkan Air Force; под његовим штабом налазиле су се импресивне ваздухопловне снаге: четири винга са укупно 20 сквадрона авиона различитих типова: *харикен*, *сџиџфајер*, *маки*, *балџимор*, *бофајџер*, *масџанџ*, *халифакс*, *дакоџа*, *савоја маркеџи*, *канџи*, *лисандер*, *либерџиор*, *халифакс*.

³⁴ Наши пилоти су захтевали да се пренаоружају бољим авионима, али им Штаб Балканског ваздухопловства није излазио у сусрет.

употребе, у односу на ратни ваздухопловни потенцијал савезника који је базирао на Медитерану, дејства изводили према својим борбеним капацитетима. Наши сквадрони пружали су, у оквиру борбених задатака Штаба 281. винга, ваздухопловну подршку:

– 8. корпусу НОВЈ који је изводио операцију за ослобођење Далмације (12. септембар – 9. новембар), Книнску (26. новембар – 4. децембар 1944) и Мостарску операцију (6–14. фебруар 1945);

– осталим корпусима НОВЈ, дејствима над територијом Црне Горе, Србије,³⁵ Словеније и Босне и Херцеговине, као и над територијом Хрватске;

– 4. југословенској армији, која је изводила Личко-приморску операцију (20. март – 4. април 1945), Ријечку (16. април – 3. мај) и Тршћанску операцију (29. април – 2. мај), и

– јединицама Морнарице НОВЈ, која је изводила дејства: у борбама за ослобођење далматинских острва (август – септембар 1944), за ослобођење обалског појаса (октобар – новембар 1944), у северном Јадрану (јануар – март 1945) и у завршним операцијама, приликом извођења поморских десаната по острвима Раб, Крк, Црес, Велики и Мали Лошињ и десант на Истру (април 1945).

Пилоти су изводили ратна дејства тукући циљеве на копну, мору и у ваздуху, уз разноврсну тактичку примену и начела; затим, пружана је ловачка заштита других врста авијације и заштита конвоја бродова, извиђање, неутралисање ПАА итд. Борбени учинак оба сквадрона био је изузетно позитиван: 593 операције у 2181 ратном лету. Због уласка наших јединица у Трст, у који су ушле и јединице савезничке 2. новозеландске дивизије, Штаб 281. винга је обуставио дејство наших сквадрона, иако је за 2. мај 1945. била припремљена за дејство деветорка *сџиифајера*. Сукоб је толико нарастао да су савезници били спремни, будући да су се њихови сквадрони пребазирали са аеродрома Земуник, да упуте знатно јаче снаге и да на земљи униште наше авионе 352. и 351. југословенског сквадрона. Штаб 281. винга БАФ је до тада имао оперативну команду и издавао задатке нашим пилотима, о чему је Команда 352. сквадрона известила: „Они су наређивали све појединости, као: циљ, број авиона, време полетања и начин извршавања задатка, тј. са бомбама или само митраљирање. Команданту Прве ескадриле није било дозвољено да врши операције по властитој иницијативи. Сарадња и веза са Југословенском армијом такођер је потпуно у рукама БАФ. Везу су одржавали преко британских официра за везу при штабовима наших јединица. Задаци су издавани усмено. Резултате операција ескадрила је саопштавала британским командантима непосредно након повратка са задатка усмено, а сутрадан и писмено.“³⁶

³⁵ Само један борбени лет, 29. августа 1944. када је митраљиран немачки воз на прузи Качаник – Приштина – Клина. Том приликом уништени су локомотива и композиција од 20 вагона. Формација авиона је током прелета албанске територије била тучена јаком ПА ватром.

³⁶ Из извештаја команданта 352. југословенског сквадрона, Архив Војноисторијског института, п. 17, к. 1466Б, рег. бр. 13/2.

Када су савезници захтевали да се Штаб БАФ-а из Кане пребаци у Задар, Штаб Ваздухопловства ЈА отпочео је припреме за оснивање Прве пилотске школе у Земунику за формирање 1. југословенског ваздухопловног ловачког пука ЈА, од пилота и механичара два југословенска сквадрона. Из тих разлога је 7. маја 1945. године Британској војној мисији при ЈА званично затражен испис нашег људства из РАФ-а:

„1) да се 352. и 351. сквадрон и Механичарска чета (сада придодата 281. вингу) са целокупним особљем испише из RAF-а и стави под непосредну команду маршала Тита до 15. маја тек. год.

2) Од ових јединица формират ће се одмах засебан Југословенски пук као део Југословенског ваздухопловства под командом југословенског официра, који ће привремено бити стажиран ВAF-у, само у оперативном погледу док операције на нашој територији то захтевају. Наш командант пука биће постављен у најкраћем року.

3) Умољава се да овај југословенски пук остаје и даље на снабдевању са храном, интендантским и техничким потребама код ВAF-а, а новчаним исплатама биће снабдеван од Југословенске армије, као и остали делови наше армије, односно ваздухопловства.³⁷

4) Умољава се да целокупни материјал на употреби код ових јединица остане Југословенском ваздухопловству на темељу зајма и најма.

5) Да се 352. сквадрон преоружа са авионима Spitfire 9, а 351. са авионима Spitfire 8.

6) Да се исписивање овог особља из РАФ-а као и припреме за самостални живот и рад овог пука заврши до 15. маја тек. год. јер ће тога дана сво поменуто особље бити позвано да се врати под непосредну команду маршала Тита према одредбама постојећег уговора.“³⁸

Администрација Штаба 281. винга доста је дуго оклевала са дефинитивним исписом југословенског особља из РАФ-а, све до 30. маја, иако је командант Штаба ваздухопловства ЈА упутио захтев 15. маја у 6.00 часова:

„Штаб Ваздухопловства Југословенске армије својом депешом од 15. маја т. г. известио је 351 (Југословенски) Сквадрон, 352 (Југосло-

³⁷ ЈА је већ имала своје ратно ваздухопловство. Ради пружања ваздухопловне подршке 1, 2. и 3. југословенској армији, СССР је уступио две ваздухопловне дивизије, односно једну ловачку, наоружану авионима типа *јак* и једну јуришну, са авионима типа *ишјормовик*. Дивизије су чиниле Групу ваздухопловних дивизија која је дејствовала на Сремском фронту и у завршним операцијама. Совјети су, такође, имали оперативну команду у својим рукама, па су уз наш Штаб Групе ваздухопловних дивизија имали свој штаб. Руковођење је, практично, било по систему тзв. дубљорства, односно уз сваког нашег команданта пука и командира ескадриле био је руски, па су биле и такве ситуације да је, на пример, осморку јуришника водио Рус, старији лајтант, док је командант југословенског пука, мајор Малнарић, предратни пилот, био његов пратилац, односно вођа другог одељења.

Два југословенска сквадрона у девет месеци извршила су далеко већи број ратних задатака од 18 ескадрила, у дејствима непуних пет месеци, колико је било у двома дивизијама.

³⁸ Из дописа команданта Југословенског ваздухопловства Британској војној мисији при ЈА, оп. cit. док; рег. бр. 17/2.

венски) Сквотрон и Механичарску чету (наше људство у саставу радионице 281 Винга) да је сво људство напред поменутих јединица исписано из RAF-а под 16. мајем у 06,00 часова. Међутим, од британских власти (BAF-а) до данас није примљено никакво наређење које би се могло навести као authority за наш излаз из РАФ-а. На дан 26. маја т. г. послата је БАФ-у депеша чији препис се доставља у прилогу. Како на ту депешу у року од 48 часова није био примљен никакав одговор, то је 28. о. м. послата депеша са ургенцијом за одговор. Ни на ову ургенцију није до данас дошао одговор...

Како до данас након 14 дана од нашег изласка из RAF-а није примљено никакво наређење за ликвидацију наших јединица, које су до 16. о. м. у 06.00 часова биле у саставу RAF-а, то су данас преко британске јединице Yugoslav Elementary Flight RAF, CMF, која се једина налази на аеродрому Земуник, послати BAF-у акта, као и платне књижице особља бивших јединица RAF-а, и то: 351 (Yugoslav) Squadron, 352 (Yugoslav) Squadron и нашег људства 281 Winga, ради коначног обрачуна.³⁹

Први ловачки ваздухопловни пук формиран је 18. маја 1945. са укупно 532 особе, од чега: пилота – 28, подофицира и војника – 424 и механичарске чете – 80. Тога дана је Ваздухопловни савет Велике Британије одао признање за борбени рад људства наших сквотрона: „У овом историјском времену, када је наш заједнички заклету непријатељ платио своју агресију потпуним поразом, Ваздухопловни савет Велике Британије изражава своје дивљење витешком и одлучном уделу који су одиграли официри и људство југословенског ваздухопловства на важним поприштима у Средоземном мору и на јужној обали Европе.“⁴⁰

Summary

After flying to Middle East, in April 1941, Yugoslav Royal pilots took active role in war operations, performed by allies in Mediteranean. The first combat unit was No 94 (Yugoslav) Squadron RAF (Royal Air Force) No 201 Group RAF, composed by Yugoslav pilots and Yugoslav Marine Air Forces technical staff. This, so called „Abukir Squadron“, which was based near Alexandria, performed combat activities from April 24, 1941 – April 24, 1942. Yugoslav Royal pilots were flying in other allied British and American air forces, as well: from March 1943. negotiations started between Headquarters Yugoslav Army and allied Combat Command on Mediteranean Sea. These pilots comprised the majority in two squadron, formed by the British in the Middle East: 352 (Yugoslav) Squadron RAF and 351 (Yugoslav) Squadron RAF, which belonged to 281 Wing BAF (Balkan Air Force) and flew over Yugoslav territory.

According to British regulations, Yugoslav pilots were accepted in Royal Air Force Voluntary Reserve, while RAF was reserved for British nobility, high technical staff and other education British staff. These two RAF squadron made air support for combat units of 8 Corps, 4 Yugoslav Army and Navy from August 18, 1944 – May 2, 1945.

³⁹ Ibid, пер. бр. 36/4–4.

⁴⁰ Глас ваздухопловства, бр. 2, 1. јун 1945.

ДРАГАН ЦВЕТКОВИЋ, кустос

Музеј жртава геноцида

Београд, Трг Николе Пашића 11

УДК 314.117 – 058.65 (497.113) „1941/1945“

341.322.5 (497.113) „1941/1945“

355.1 – 058.65 (497.113) „1941/1945“

ПРЕГЛЕД СТРАДАЊА СТАНОВНИШТВА ВОЈВОДИНЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

АПСТРАКТ: Рад представља покушај да се на основу делимично ревидираног пописа „Жртве рата 1941–1945“ из 1964. године прикаже страдање становништва Војводине. У анализи пописа приказано је страдање по годинама страдања, националној и полној структури, начинима и категоријама страдања, социјално-економској структури страдалих.

Током готово полувековног постојања социјалистичке Југославије није учињен целовит попис страдалих становника током Другог светског рата. Самим тим ни за подручје Војводине не постоји прецизно утврђен број људских губитака. Непостојање тачних података је отворило простор за манипулације како у историографији тако и политици, разноврсна нагађања па и креацију нових митова. Покушаје пописивања су вршиле различите организације, међу којима је највише успеха имао СУБНОР,¹ али никада није извршен целовит попис. Најближе реализацији се било средином шездесетих година када је држава покушала да изврши попис на целој својој територији, али се због идеолошке оптерећености са реализацијом кренуло из погрешних основа, а и сама методологија израде пописа је била мањкава.² Пописна комисија је утврдила да је учињен читав низ пропуста при изради пописника тако да је њиме обухваћено 56–59% лица од оних које је требало обухватити пописом.³ Пошто је пописник првенствено сачи-

¹ СУБНОР је радио пописе по појединим општинама 1950. године, затим пописе преживелих припадника НОБ-а, а са активностима је наставио касније у мањем обиму.

² У Савезном извршном већу је 11. маја 1964. одржан састанак на коме су „донети следећи закључци: 1. Да се изврши општи попис свих жртава рата... Ово поготово што за сада не постоји таква конкретна документација која би могла да послужи за подношење одштетног захтева према Немачкој ни у једној републици. Лица која су појинула у квислиншким организацијама не би се обухватала пописом... (подвукао Д. Ц.). (Архив Музеја жртава геноцида (АМЖГ): документи Савезног извршног већа).

³ *Жртве рата 1941–1945* (резултати пописа), Савезни завод за статистику (СЗС), Београд 1992 (репринт из 1966), 5–22. Пописом је утврђено да су на територији

њен ради наплате ратне штете од Немачке добијени број страдалих у рату био је далеко од очекиваног и до тада важећег броја 1.706.000,⁴ па је одлучено је да се стави ембарго на његово коришћење. Забрана је трајала готово 30 година (до 1992) што је проузроковало губљење драгоценог времена и смањило могућност утврђивања правог броја страдалих због биолошког нестанка сведока чиме је знатно отежана његова ревизија.⁵

Поред питања *колико је страдалих* значајно питање које се поставља пред истраживача је *ишта показују резултати пописа*. Иако је непотпун, попис по подацима које поседује је врло индикативан, јер пружа могућност анализе на врло репрезентативном узорку од 56% до 59% пописаних. Овај рад има за циљ да другачијим приступом да неке одговоре или отвори нова питања у вези са страдалим становништвом Војводине. На основу делимично ревидираног пописа *Жртве рата 1941–1945* сачињеног 1964. године, покушаћемо да направимо што обухватнију анализу која ће поред броја страдалих обухватити националну структуру, године и начин страдања, починиоце злочина и географску одредницу страдања уколико је позната, социјално-економску структуру страдалих.

Југославије страдале 597.323 особе. Пописна комисија је прорачунала да би пописом требало да се обухвати између 1.016.000 до 1.066.000 особа. Пописом је утврђено да је на територији Југославије страдало 179.986 припадника НОВЈ, што је 59% од дотада важећег броја од 305.000 на основу података Репарационе комисије при влади ФНРЈ (Архив Југославије (АЈ), фонд 54).

⁴ АЈ, 54–1–3 Репарациона комисија при влади ФНРЈ.

⁵ Користећи се разноврсном архивском грађом (фондови Архива Југославије, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача – фонд 110, Репарациона комисија при влади ФНРЈ – фонд 54, Комесаријат за избеглице и пресељенике Министарског савета М. Недића из Архива Србије, грађа из Архива Светог синода СПЦ, Архива Војноисторијског института...) општинским документацијама, пописима СУБНОР-а, монографијама и хроникама појединих области, општина, насеља, црквеним књигама, анкетним формуларима у Музеју жртава геноцида отпочео је 1995. године рад на ревизији пописа по угледу на музеј Јад Вашем (Jad Vashem) у Јерусалиму и Меморијални музеј холокауста (УСХММ) у Вашингтону. Ревизијом су обухваћена сва лица која су живела на простору Југославије без обзира на националну, верску, етничку, политичку и војну припадност чиме се исправља основна методолошка грешка непописивања „колаборациониста“. Овако лош методолошки приступ пописивача 1964. године довео је до тога да је читава национална група Немаца проглашена за „колаборационисте“ те није пописана, а слично се десило али у далеко мањем обиму са неким другим националним групама. Исправка је усмерена и на утврђивање починилаца злочина односно одговорних за страдање што није чињено 1964. године, на утврђивање броја Рома који нису посебно пописивани, затим на отклањање нетачности у подацима, што све доводи до променљивости података. Стога изложене податке везане за ове категорије треба примити са резервом. До сада је ревизијом за подручје Југославије утврђен број од 647.733 страдалих што је повећање од 8,44% (50.410 особа).⁵ Нереална је помисао да ће ревизија обухватити све непописане жртве, али ће свакако приближити утврђени број страдалих стварном броју губитака становништва Југославије чиме би се смањило простор за манипулације, а уједно и одала пошта жртвама њиховим изумимањем од заборавља.

Пре анализе пописа одредићемо просторни и временски оквир који ће обухватити рад. У географском смислу Војводина је омеђена делом природним границама које чине реке Сава и Дунав, те државним границама са Румунијом и Мађарском и републичком а затим државном границом са Хрватском. Као административна целина (што је за нас значајно) Војводина се у већем делу поклапа са географском територијом са изузетком дела који припада граду Београду, а самим тим и ужој Србији, док је са друге стране проширена преко Саве и обухвата општину Мачванска Митровица. У већем делу периода који посматрамо, од 1941. до 1945. године Војводина није постојала као административно-политички јединствена територија. На самом почетку рата, као део Краљевине Југославије (КЈ), била је подељена између Дунавске бановине, Бановине Хрватске и Управе града Београда. После капитулације КЈ територија Војводине је подељена између Мађарске која је припојила Бачку, Срема који је ушао у састав новоформиране Независне Државе Хрватске (НДХ), Баната које номинално био у саставу „Недићеве Србије“, а у ствари је био под директном немачком управом и општине Мачванска Митровица која је била у саставу Србије. Територија Војводине је обједињена тек крајем 1944. године када је Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ) успоставила своју власт. У анализи броја страдалих користићемо се административном територијом Војводине на шта нас условљава и сам попис *Жртве рата 1941–1945* из 1964. године који је рађен по истој административно-територијалној подели. Анализа је рађена за целокупну територију Војводине, док је за регионе рађена само тамо где је то било неопходно да би се истакле разлике међу њима настале услед историјских околности у којима су се они нашли. Временски оквир страдања становништва Војводине који је узет у анализи губитка је такође условљен архивским материјалом (пописом) и односи се на страдале у периоду од почетка рата 1941. до завршетка 1945. године. Касније жртве у периоду после завршетка рата, а које су настале као последица рата, нису нашле место у овом попису, што је и разумљиво с обзиром на време и услове у којима је попис настао, а у питању је 1964. година, разлог за његово спровођење (одштетни захтев према Немачкој), а вероватно и то што би јасно указао на одговорне за страдање, односно починиоце злочина у поменутом периоду, а то су државни органи ДФЈ и ФНРЈ.

Ради лакшег и потпунијег схватања страдања становништва потребно је направити кратак увид у број становника и националну структуру становништва Војводине у поменутом периоду. Пошто услед избијања рата попис који је требало да се уради 1941. године није урађен преостаје нам да се ослонимо на истраживања демографа која су рађена на основу пописа из 1921. и 1931. године. Према Богољубу Кочовићу, на територији Војводине је 1941. године живело 1.725.000 становника што је 10,90% популације Југославије. Национална структура показује да је међу њима било 642.000 Срба (37,22%), 387.000 Ма-

ђара (22,43%), 344.000 Немаца (19,94%), 139.000 Хрвата (8,06%), 69.000 Словака (4,00%), 68.000 Румуна (3,94%), 18.000 Јевреја (1,04%), 17.000 Украјинаца (0,99%), 8.000 Рома (0,46%) и 33.000 осталих и непознатих националности (1,91%).⁶

Пописом *Жрџиве рајиа 1941–1945* из 1964. године, који је сложен по месту боравка пре 6. априла 1941. године, установљено је да је на територији Војводине живот изгубило 41.370 особа што је 6,93% укупног броја страдалих из Југославије. Из процене пописне комисије о обухватности пописа од 56–59% произилази да се број страдалих из Војводине креће између 70.119 и 73.875. Национална структура показује да је међу страдалима 26.462 Срба, 9.488 Јевреја, 1.748 Мађара, 1.266 Хрвата, 754 Словака и 1.652 припадника осталих и непознатих националности. Према процени пописне комисије следи да је укупно из Војводине страдало између 44.851 и 47.254 Срба, 16.081 и 16.943 Јевреја, затим између 2.962 и 3.121 Мађара, 2.146 и 2.261 Хрвата, између 1.278 и 1.346 Словака и 2.800 и 2.950 припадника осталих и непознатих националности.⁷

Промена методолошког приступа у поступку ревизије пописа која се састојала у преласку са идентификације тренутно присутног становништва на почетку рата на идентификацију по местима рођења, уз исправљање нетачних и употпуњавање непостојећих података, брисања дупликата међу страдалима, довела је до промене укупног броја страдалих, као и до промена у оквиру у појединих категорија.⁸

Анализа делимично ревидираног пописа показује да је на територији Војводине страдало 44.438 особа што је 6,86% страдалих становника Југославије. По годинама страдања примећује се неравномерност у страдању тако што се издвајају друга и четврта година рата као најпогубније по становништво Војводине током којих је изгубило живот

⁶ Б. Кочовић, *Жрџиве друџоџ свџјскоџ рајиа у Јуџославији*, Лондон 1985, 164 и 176. Стварне губитке Војводине Кочовић је проценио на 76.000 од којих је 33.000 Срба, 17.000 Јевреја, 15.000 Немаца, 3.000 Хрвата, по 2.000 Мађара и Рома и 4.000 свих осталих. Демографским израчунавањима се бавио и Владимир Жерјавић који је дошао до података да је у Војводини почетком рата живело 1.732.000 становника међу којима је било 650.000 Срба, 395.000 Мађара, 347.000 Немаца, 140.000 Хрвата, 68.000 Румуна, 68.000 Словака и Чеха, 19.000 Јевреја, 9.000 Рома и 36.000 осталих и непознатих националности. Стварне губитке је прорачунао на 93.000 међу којима је 47.000 Срба, 23.000 Немаца, 15.000 Јевреја, 6.000 Хрвата, по 1.000 Мађара и Рома, док остале националности нису страдале. (В. Жерјавић, *Ојсесије и меџаломаније око Јасеновца и Блајбурџа*, Загреб 1992, 142 и 164 – у ствари ово је проширено издање књиге *Губиши сџјановнишиџа Јуџославије у Друџом свџјском рајиу*, Загреб 1987).

⁷ *Жрџиве рајиа...* 23.

⁸ У случају Војводине највећа промена се огледа у неуласку колониста у анализирани број страдалих, већ се они воде по својим местима рођења, док се њихова страдала деца рођена на територији Војводине воде као страдали становници Војводине. Такође треба узети у обзир и део мађарске (већим делом пре Првог светског рата) и јеврејске (нарочито у периоду пред и непосредно по избијању Другог светског рата) популације које су миграцијама стигле у Војводину.

26,55% (11.798) односно 32,72% (14.540) свих страдалих.⁹ Мултиетничка структура становништва у Војводини (26 националности) у турбулентном времену Другог светског рата била је погодна тле за снажење антагонизама међу националним групама и јачање национализма што је за последицу имало покушаје стварања хомогено чистих територија било физичком елиминацијом или протеривањем „неподобних“ националних група. Национална структура жртава показује да је у Војводини страдало становништво свих националних група, с тиме што страдање међу њима није равномерно. Највише је страдало Срба 59,57% (26.472) и Јевреја 25,48% (11.321), затим Мађара са 3,60% (1.598), Хрвата 2,94% (1.306), Рома 2,85% (1.266),¹⁰ Словака 1,73% (767) и 3,84% припадника осталих и до сада неутврђене националности (1.708).

Код Срба као најбројније националне групе међу страдалима учешће по годинама страдања је највеће у 1943. години када износи 80,37%. Међутим највећи део Срба је страдао током друге и четврте године рата када је живот изгубило 30,82% односно 25,79%. Следећи су Јевреји који највеће учешће међу страдалима имају у 1944. години када чине 43,58% од свих људских губитака те године, а то је уједно и година када је страдао највећи део Јевреја 55,98%. Код Мађара и Хрвата је највеће учешће забележено последње године рата 13,67% односно 6,29%, а највише их је страдало последње две године рата 20,28% и 59,89% односно 31,16% и 33,69%. Исти случај је и са Словацима и припадницима осталих и непознатих националности код којих је највеће учешће међу страдалима регистровано последње године рата 6,11% односно 6,54%, а највећи део је изгубио живот током последње две године рата 22,43% и 55,80% односно по 26,81%. У случају Рома највеће учешће је забележено у 1942. години 10,09%, а исте године је и њихово највеће страдање 94,00%.

Гледано по регионима¹¹ највише је страдалих из Бачке 42,27% (18.783), затим Срема 40,38% (17.943) и Баната са 17,35% (7.712). Ако се узме у обзир бројност популације која је настањивала ове регионе, слободно можемо рећи да је Срем претрпео највеће губитке у току рата. Са само 16,94% становништва Војводине Срем у укупном броју страдалих учествује са 40,38%. Број страдалих из Срема у односу на страдале из Бачке је 0,96:1, али с обзиром на број становника ових

⁹ Током 1941. године страдало је 11,76% становништва (5.228), 1943. године 13,22% (5.873) и последње године рата 15,75% (6.999).

¹⁰ Роми у попису из 1964. године нису пописивани као посебна национална група, што се настоји отклонити у процесу ревизије пописа. До сада су најбоље истражена деца ромске националности у оквиру пројекта „Деца жртве рата“ и то углавном из сремске области где представљају 66,22% страдалих ромске националности (835). Стога ове резултате треба узети са крајњом критичком резервом.

¹¹ Према попису становништва из 1921. године у Војводини (узето у данашњим границама) је живело 1.602.445 становника, од тога у Срему 271.451 (16,94%), Банату 582.540 (36,35%) и Бачкој 748.454 (46,71%). (*Прейходни резултати пописа становништва у Краљевини СХС 31. јануара 1921. године*, Сарајево 1924, 30–32, 34–36).

области тај однос је 2,65:1. Однос у губицима становништва Срема и Баната је 2,33:1, али с обзиром на бројност популације однос је 5,01:1. Национална структура страдалих по регионима показује да Срби представљају 82,59% страдалих у Срему (14.820), затим 61,46% страдалих у Банату (4.740) и 36,80% страдалих у Бачкој (6.912).¹² Јевреји чине 48,41% страдалих из Бачке (9.092), 22,61% из Баната (1.744) и 2,70% страдалих Срема (485).¹³ Као трећи по укупном броју страдалих Мађари представљају 5,98% страдалих Баната (461), 5,48% страдалих Бачке (1.029) и 0,60% страдалих из Срема.¹⁴ Највеће учешће међу страдалима Хрвати имају у Бачкој 4,06% (763), затим у Срему 2,54% (456), док у Банату представљају 1,13% страдалих (87).¹⁵ Роми чине 7,03% страдалих Срема (1.261), док је њихово учешће међу евидентираним жртвама у осталим регионима занемарљиво.¹⁶ Словаци представљају 2,32% страдалих у Банату (179), 1,99% страдалих Бачке (374) и 1,19% страдалих Срема (214).¹⁷ Највеће учешће међу страдалима припадници осталих и непознатих националности имају у Банату 6,47% (499), а двоstrуко мање у Срему 3,34% (599) и у Бачкој 3,25% (610).¹⁸

Анализа пописа показује да је начин на који је страдало становништво Војводине познат у 95,62% случајева (42.493), док се за преосталих 4,38% (1.945) и даље трага у изворима и литератури.¹⁹ Страдалих има у све три основне групе. Код оних код којих је познат начин страдања највише је убијених 66,21% (28.134), погинулих 28,00% (11.900) и умрлих 5,79% (2.459).

Готово у потпуности Јевреји и Роми су страдали од убистава, 98,65% односно 99,68% и они чине 38,49% односно 4,49% свих убијених. Међу њима нема погинулих, а јако мали је део умрлих. Код Срба, као најбројније групе међу страдалима велико је учешће убијених 57,32% и они чине 51,27% свих убијених са територије Војводине. Највеће учешће погинулих је регистровано код Мађара 72,01%, Словака 66,76%, Хрвата 54,87%, док је код Срба учешће погинулих међу стра-

¹² Највећи део страдалих Срба са територије Војводине потиче из Срема 55,98%, док је из Бачке и Баната страдало 26,11% односно 17,91%.

¹³ Већина страдале јеврејске заједнице потиче из Бачке 80,31%, затим из Баната 15,41%, док су остали из Срема 4,28%.

¹⁴ Од страдалих Мађара 64,39% потиче из Бачке, 28,85% из Баната и 6,76% из Срема.

¹⁵ Највећи део страдалих Хрвата потиче из Бачке 58,42%, затим Срема 34,92% и Баната 6,66%.

¹⁶ Од страдалих Рома 99,61% је регистрован на територији Срема.

¹⁷ Већина страдалих Словака потиче из Бачке 48,76%, затим из Срема 27,90% и Баната 23,34%.

¹⁸ Од припадника осталих и непознатих националности који су страдали као цивили већина је из Бачке 35,71%, затим Срема 35,07%, док је 29,22% из Баната.

¹⁹ Непознат начин страдања највећи је код Мађара 7,20% (115) и Словака 5,48% (42), следе Срби са 4,95% (1.311), Хрвати 4,82% (63), Јевреји са 3,05% (345) и припадници осталих и непознатих националности са 4,04% (69), док је код Рома потпуно утврђен начин страдања.

далима 35,18%, али погинули Срби чине 74,38% свих погинулих са ове територије.²⁰ Учешће умрлих је највеће код Словака 13,38%, а најмање код Рома и Јевреја, док се код осталих креће између 7,14% и 7,75%, с тиме што је највећи део умрлих српске националности 76,74%.

Утврђивање одговорног за страдање или починиоца злочина представља новоуведену категорију у процес ревизије пописа. До сада је постигнут делимичан успех јер је утврђен одговорни за страдање у 41,49% случајева (18.438), док се за осталих 58,51% и даље истражује (26.000).²¹ Стога ове податке треба примити са критичком резервом. Ипак, добијени резултат делимично отвара могућност за сагледавање одговорности за страдања у Војводини. При анализи ове категорије треба имати у виду да су војно-полицијске снаге НДХ деловале само у Срему, а мађарске само на територији Бачке. Немачке војне и полицијске снаге су одговорне за страдање 61,39% становника Војводине, војне и полицијске снаге НДХ за 28,74%, мађарске војне и полицијске снаге за 8,69%, док су остале војне формације одговорне за страдање 1,17% становника Војводине.

Сви Роми су страдали од војно-полицијских снага НДХ, а сличан случај је и са Јеврејима који су готово сви страдали од немачких војно-полицијских јединица 91,03%, док је учешће осталих војно-полицијских формација далеко мање. Срби су највише страдали од војно-полицијских формација НДХ 45,83%, нешто мање од немачких војно-полицијских јединица 37,42%, затим мађарских војно-полицијских снага 14,14% и од осталих оружаних формација 2,62%. Више од половине Мађара је страдало од немачких војно-полицијских јединица 55,84%, следе страдали од мађарских војно-полицијских формација 30,74% док су оружане формације НДХ одговорне за страдање 10,82%, а остале формације за 2,60% страдалих Мађара. Хрвати су готово подједнако страдали од немачких и војно-полицијских формација НДХ, 36,24% и 35,91%, док су мађарске оружане формације одговорне за 25,84% страдалих Хрвата. Половина Словака је страдала од немачких војно-полицијских снага, 50,00%, затим 37,30% од мађарских оружаних формација, па подједнако од војно-полицијских снага НДХ и осталих оружаних формација, 6,34% и 6,35%. Припадници осталих и непознатих националности су највише страдали од војно-полицијских снага НДХ 51,27%, затим од немачких оружаних снага 36,08% и од мађарских војно-полицијских формација 12,66%. Међу страдалима од немачких војно-полицијских формација 72,64% су Јевреји, 23,20% Срби, 1,14% Мађари, 0,95% Хрвати, 0,56% Словаки и 1,51% припадници осталих и не-

²⁰ Мађари чине 8,97% погинулих, Хрвати 5,73%, Словаки 4,07%, припадници осталих и непознатих националности 6,85%.

²¹ Највеће учешће непознатих починилаца злочина је код Мађара 85,54% (1.367) и Словака 83,75% (641), затим Хрвата 77,18% (1.008), Срба 73,49% (19.454), припадника осталих и непознатих националности 72,37% (1.236), док је код Јевреја знатно мање непознатих 20,21% (2.288) и код Рома 0,47% (6).

познатих националности. Међу страдалима где су злочин починили припадници војних и полицијских снага НДХ највише је Срба 60,68% и Рома 23,77%, затим Јевреја 8,32%, Хрвата 2,02%, Мађара 0,47% и припадника осталих и непознатих националности 4,58%. Срби са 61,92% су најбројнији међу онима који су страдали од мађарских војних и полицијских јединица, следе Јевреји са 22,16%, Хрвати са 4,81%, Мађари са 4,43%, Словаци са 2,93% и припадници осталих и непознатих националности са 3,75%. Треба подсетити да су војно-полицијске формације НДХ деловале само у Срему, док су мађарске војно-полицијске снаге деловале на територији Бачке.

Пописом обухваћене жртве рата могу се поделити у три основне категорије: припаднике Војске Краљевине Југославије (ВКЈ) страдале у Априлском рату и логорима за ратне заробљенике, цивиле и припаднике Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ)²². Категорије страдања показују да највећи део представљају цивили са 73,29% страдалих (32.567), следе их страдали припадници НОВЈ са 24,22% (10.765), док је знатно мање страдалих припадника ВКЈ 2,49% (1.106), како у краткотрајном Априлском рату 0,94% (416) тако и у логорима за ратне заробљенике 1,55% (690).

Анализа страдања у припадника ВКЈ у Априлском рату показује да су се на територији Војводине и поред релативно доброг одзива на мобилизацију одазвали већином обвезници српске националности, те да су они повлачећи се пред надмоћнијим непријатељем у Србију, а затим у Босну претрпели знатне губитке. Брзи слом ВКЈ је проузроковао то да је мањи део војника са ове територије страдао у ратним операцијама 37,61%, него у логорима за ратне заробљенике. У односу на укупан број војника из Југославије који су изгубили живот у Априлском рату припадници ВКЈ са ове територије представљају 8,93% страдалих.²³ Национална структура страдалих показује да је међу њима било 75,24% Срба (313), 6,73% Хрвата (28), 6,25% Мађара (26), 3,37% Словака (14) и 8,41% припадника осталих и непознатих националности (35). Гледано у оквиру националних група страдали војници у Априлском рату код Срба представљају 1,18% од укупних губитака, код Хрвата 2,14%, Мађара 1,63%, Словака 1,83% и код припадника осталих и непознатих националности 2,05%. Највећи део војника страдалих у краткотрајном Априлском рату против сила Осовине потиче из Баната 44,47% (185), затим из Бачке 32,69% (136) и најмањи део из Срема 22,84% (95). С обзиром на бројност популације Срем је поднео највеће губитке, тако да однос страдалих војника из Срема према страдалима из Баната износи 1,10:1, а однос према страдалима

²² Под овим именом подразумевамо све војне формације које је организовала и предводила КПЈ, а које су током рата мењале називе.

²³ За подручје Југославије у процесу ревизије пописа до сада је идентификована 4.661 особа која је страдала у Априлском рату као припадник ВКЈ.

из Бачке 1,93:1. Национална структура показује да Срби чине 82,16% страдалих војника из Баната (152), 80,00% из Срема (76) и 62,50% из Бачке (85).²⁴ Највеће учешће Хрвата је међу страдалим војницима из Бачке 18,38% (25), док је њихово учешће у Срему 2,11% (2) и Банату 0,54% (1).²⁵ Војници мађарске националности највеће учешће међу страдалима имају у Бачкој 11,76% (16), затим у Банату 4,32% (8) и Срему 2,11% (2).²⁶ Словаци који су изгубили живот као припадници ВКЈ у Априлском рату највеће учешће имају међу страдалим из Срема 8,42% (8), док је мање из Бачке 2,21% (3) и Баната 1,62% (3).²⁷ Припадници осталих и непознатих националности чине 11,35% страдалих војника из Баната (21), затим 7,37% из Срема (7) и 5,15% из Бачке (7).²⁸

Брза капитулација ВКЈ је за последицу имала то да је већи део војника одведен у логоре за ратне заробљенике, тако да је тамо изгубио живот већи број војника него у ратним операцијама, 62,39%. У односу на укупан број војника ВКЈ из Југославије који су изгубили животе у логорима за ратне заробљенике, војници са територије Војводине представљају 12,47% страдалих.²⁹ Приметан је стални раст у страдању који се креће од 15,65% у првој години рата до 26,09% страдалих у последњој години рата. Национална структура показује да је међу њима највише Срба 86,96%, следе Хрвати са 4,35%, Мађари са 3,04%, Словаци са 0,87% и припадници осталих и непознатих националности са 4,78%.

Код војника српске националности највеће учешће међу страдалима је последње године рата 91,11%, а највећи број је страдао током последње две године рата 50,83%. Учешће Хрвата међу страдалима је највеће прве године заробљеништва 8,33%, а половина војника је изгубила живот у прве две године заробљеништва. Код мађарских војника у заробљеништву највеће учешће је забележено у 1943. години 4,20%, док је највеће страдање забележено у претпоследњој години заробљеништва 28,57%. Учешће Словака међу страдалим заробљеним војницима је највеће у првој години када износи 3,70%, а сви су страдали у прве две године рата. Код припадника осталих и непознатих националности највеће учешће међу страдалима је забележено у прве две годи-

²⁴ Највећи део војника Срба страдалих у Априлском рату потиче из Баната 48,56%, док их је 27,16% из Бачке и 24,28% из Срема.

²⁵ Из Бачке потиче 89,29% страдалих припадника ВКЈ хрватске националности.

²⁶ Већина страдалих Мађара потиче из Бачке 61,54%, затим из Баната 30,77% и Срема 7,69%.

²⁷ Од Словака страдалих као припадници ВКЈ 57,14% је из Срема, док их је из Бачке и Баната по 21,43%.

²⁸ Већина страдалих припадника осталих и непознатих националности потиче из Баната 60,00% док их је из Бачке и Срема по 20,00%.

²⁹ До сада су током процеса ревизије пописа са територије Југославије идентификована 5.533 припадника ВКЈ који су изгубили животе у логорима за ратне заробљенике.

не заробљеништва, 6,48 и 6,35%, а током те две године је страдао њихов највећи део 45,45%. Анализа показује да у заробљеништву страдали војници у оквиру жртава из једног националног корпуса код Срба представљају 2,27%, код Хрвата 2,30%, Мађара 1,31%, Словака 0,78% и код припадника осталих и непознатих националности 1,93%.

Војници ВКЈ који су живот изгубили у логорима за ратне заробљенике потичу из сва три региона Војводине, с тиме што их је из Баната 51,30% (354), Бачке 26,38% (182) и Срема 22,32% (154). Према броју становника Срем је поднео највеће губитке, тако да је у односу страдалих готово изједначен са Банатом 0,94:1, док је у поређењу са Бачком однос 2,34:1. Већина страдалих српских војника потиче из Баната 54,67% (328), док их је готово подједнако из Срема 23,67% (142) и Бачке 21,67% (130). Хрвати који су изгубили живот као припадници ВКЈ у заробљеништву су из Бачке 96,67% (29), један је из Срема, а нема регистрованих из Баната. Највећи део страдалих војника мађарске националности је из Бачке 66,67% (14), затим из Баната 28,57% (6), док један страдали потиче из Срема. Половина Словака припадника ВКЈ страдалих у логорима за ратне заробљенике потиче из Срема (3), 33,33% из Бачке (2), а један је из Баната. Од припадника осталих и непознатих националности који су изгубили живот у логорима за ратне заробљенике као припадници ВКЈ 57,58% потиче са територије Баната (19), док их је подједнако из Срема и Бачке по 21,21% (7).

Категорија која обухвата припаднике НОВЈ представља другу по броју страдалих. У односу на укупан број страдалих припадника НОВЈ из Југославије, партизани са територије Војводине представљају 6,06% страдалих. Велику већину међу страдалима чине Срби са 75,03%, следе Мађари са 9,34%, Хрвати са 5,53%, Словаци са 4,43% и остали са 5,68%.

Учешће међу страдалима код Срба се у прве три године креће од 87,20 до 92,97%, да би у последњој години рата опало на 55,46%. Код осталих националности највеће учешће међу страдалим припадницима НОВЈ је забележено у последњој ратној години и износи 20,55% код Мађара, 7,72% код Хрвата, 8,19% код Словака и 8,08% код припадника осталих и непознатих националности.³⁰ Највећи део партизана је изгубио живот током последње две године рата када је страдало 71,07% Срба, 97,41% Мађара, 91,26% Хрвата, 92,66% Словака и 85,27% припадника осталих и непознатих националности. Гледано у оквиру националних група страдали припадници НОВЈ код Срба представљају 30,51% од укупних губитака, код Хрвата 45,56%, Мађара 62,89%, Словака 62,19% и код припадника осталих и непознатих националности 35,77%.

³⁰ Значајније учешће код Мађара и припадника осталих и непознатих националности је забележено у првој години рата 5,21% односно 4,74%, док је код Хрвата значајније учешће регистровано током 1944. године 5,42%. С друге стране, није било страдалих Словака прве године рата.

Страдали партизани потичу из сва три региона Војводине. Највећи део потиче са територије Срема 50,55% (5.442), док су Бачка и Банат готово исти по броју страдалих са њихове територије 24,74% (2.663) односно 24,71% (2.660). Ако се узме у обзир број становника по регионима, губици Срема су још израженији у односу на Бачку и Банат тако да износе 5,64:1 односно 4,40:1. Национална структура показује да међу припадницима НОВЈ Срби чине 90,32% страдалих из Срема (4.915), 73,08% из Баната (1.944) и 45,74% страдалих из Бачке (1.218).³¹ Највеће учешће међу страдалима припадници НОВЈ мађарске националности су имали у Бачкој 22,42% (597), затим Банату 13,01% (346), док су у Срему представљали 1,14% страдалих партизана (62).³² Партизани хрватске националности су највеће учешће имали међу страдалима из Бачке 14,87% (396), затим Срема 3,20% (174), те Баната 0,94% (25).³³ Словаци представљају 6,98% страдалих партизана из Бачке (186), 6,02% страдалих Баната (160) и 2,41% страдалих из Срема (131),³⁴ док припадници осталих и непознатих националности чине 9,99% страдалих из Бачке (266), 6,95% из Баната (185) и 2,94% страдалих из Срема.³⁵

Цивили представљају категорију са највећим бројем страдалих. У односу на укупан број страдалих цивила из Југославије цивили са територије Војводине чине 7,08% страдалих. Као најпогубније издвајају се друга и четврта година рата током којих је живот изгубило 33,86% односно 31,82% цивила, док је страдање осталих година вишеструко мање. Најбројнију групу међу цивилима чине Срби са 53,68% и Јевреји са 34,76%, а следе их Роми са 3,89%, Хрвати са 2,00%, Мађари са 1,68%, Словаци са 0,83% и припадници осталих и непознатих националности са 3,16%. Анализа односа између страдалих цивила и целокупног националног корпуса жртава показује различите резултате код различитих националних група. Уништавани у потпуности, сви Јевреји и Роми су страдали као цивили. У оквиру српског националног корпуса страдали цивили представљају 66,04%, код Хрвата 50,00%, код Словака 35,20%, Мађара 34,17%, док у оквиру групе осталих и непознатих националности цивилне жртве чине 60,25% страдалих.

Учешће по годинама страдања код Срба током прве три године је у порасту од 55,26% до 74,92%, да би затим опало на 31,66% и 46,15%. Највећи део цивила је изгубио живот током друге ратне го-

³¹ Од свих страдалих Срба у партизанима 60,85% је из Срема, 24,07% из Баната и 15,08% из Бачке.

³² Највећи део страдалих партизана мађарске националности потиче из Бачке 59,40%, затим Баната 34,43% и Срема 6,17%.

³³ Страдали партизани хрватске националности већином потичу из Бачке 66,55%, затим Срема 29,24%, док их је из Баната регистровано 4,20%.

³⁴ Од страдалих Словака у партизанима 38,99% је из Бачке, 33,54% из Баната и 27,46% из Срема.

³⁵ Од у партизанима страдалих припадника осталих и непознатих националности 43,54% је из Бачке, 30,28% из Баната и 26,19% из Срема

дине 42,68%. По Јевреје је најкобнија била претпоследња година рата кад је њихово учешће међу страдалима 61,15%, а исте је године изгубио живот највећи део Јевреја 55,98%. Највеће учешће међу страдалима Роми имају друге године рата 10,79%, када их је и страдао највећи део 94,00%. Хрвати и Мађари су највеће учешће међу страдалима остварили последње године рата 4,14% односно 3,49%, а заједничка им је 1944. година током које је страдао највећи део цивила 28,33% односно 37,36%. Код Словака је последња година рата са највећим учешћем међу страдалима 3,18%, а и са највећим бројем страдалих 30,74%. Припадници осталих и непознатих националности су највеће учешће међу страдалима имали последње године рата 4,22%, али је највећи део страдао током друге године рата 34,79%.

Анализа по регионима показује неравномерност у страдању цивила тако да их је највише из Бачке 48,52% (15.802), затим Срема 37,62% (12.252), а најмање из Баната 13,86% (4.513). С обзиром на број становника Срем је претрпео највеће губитке који у односу на Бачку износе 2,14:1, а у односу на Банат чак 5,84:1. Као најбројнија група међу страдалим цивилима Срби представљају 79,06% цивилних жртава из Срема (9.687), 51,32% из Баната (2.316) и 34,67% из Бачке (5.479).³⁶ Уништавани у потпуности Јевреји чине 57,54% цивилних жртава из Бачке (9.092), 38,64% из Баната (1.744) и 3,96% из Срема.³⁷ Међу страдалим цивилима Роми имају највеће учешће у Срему где представљају 10,29% цивилних жртава (1.261), док у осталим областима учествују у занемарљивом броју.³⁸ Највеће учешће међу страдалима цивили хрватске националности имају у Срему 2,28% (279), затим Бачкој 1,98% (313) и Банату 1,35% (61).³⁹ Мађари представљају 2,54% цивилних жртава Бачке, 2,24% Баната (101) и 0,35 страдалих цивила Срема (61).⁴⁰ Највеће учешће међу страдалима припадници словачке националности имају у Бачкој 1,16% (183), затим у Срему 0,59% (72), док је најмање у Банату 0,33%.⁴¹

³⁶ Највећи део Срба страдалих као цивилно становништво потиче из Срема 55,41%, затим из Бачке 31,34%, а најмање из Баната 13,25%.

³⁷ Већина страдале јеврејске заједнице потиче из Бачке 80,31%, затим из Баната 15,41%, док су остали из Срема 4,28%.

³⁸ Готово сви до сада идентификовани Роми потичу из Срема, док је из Бачке регистровано троје, а Баната двоје.

³⁹ Од Хрвата страдалих као цивили 47,93% потиче из Бачке, 42,73% из Срема и 9,34% из Баната.

⁴⁰ Већина Мађара страдалих као цивилно становништво потиче из Бачке 73,63%, затим из Баната 18,50%, док је најмање из Срема 11,17%.

⁴¹ Словаци страдали као цивили потичу већином из Бачке 67,78%, затим из Срема 26,67%, док из Баната само 5,55%.

Припадници осталих и непознатих националности највеће учешће имају међу страдалим цивилима из Баната 6,07% (274), затим Срема 3,47% (425), док је нешто мање у Бачкој 2,09% (330).⁴²

Цивилно становништво са ове територије је током рата страдало на различите начине. У даљем прегледу анализираћемо само оне од којих је страдао највећи део цивила, а ту смо сврстали логоре, затворе, терор, принудни рад и депортацију. Логоре за цивилно становништво Војводине организовали су војно-полицијски органи Немачке, Мађарске и НДХ. По разним логорима како на територији Војводине тако и ван ње живот је изгубио највећи део цивила 53,29% (17.354) са ове територије. Страдали цивили по логорима представљају 39,05% свих страдалих из Војводине. Поново се издвајају друга и четврта година рата као најпогубније по цивиле током којих је у логорима изгубило живот 26,74% и чак 42,32% свих страдалих у логорима. Страдање осталих година је далеко мање. Национална структура страдалих логораша укрштена са годинама страдања даје много јаснију представу.

Далеко најбројније групе међу страдалим логорашима чине Јевреји са 55,93% и Срби са 32,09%, док се од осталих националности издвајају Роми са 7,20%, а следе их Хрвати са 1,43%, Мађари са 0,78%, Словаци са 0,31% и припадници осталих и непознатих националности са 2,26%. Највеће учешће међу страдалима Јевреји су имали прве 64,92%, претпоследње 84,06% и последње године рата 54,30%. Претпоследња година рата је најпогубнија када је животе изгубило 63,23% свих Јевреја страдалих у логорима.⁴³ Код Срба се по учешћу међу страдалима издваја средишња година рата са 71,24%, али је највећи део Срба логораша изгубио живот друге ратне године 40,26%.⁴⁴ Значајније учешће међу страдалима код Рома и припадника осталих и непознатих националности је забележено током 1942. године 25,34% односно 4,78%, када је и страдао највећи део логораша из ових група 94,16% односно 56,63%. Највећи део Хрвата, 36,29%, страдао је друге године рата, Мађара 39,71% претпоследње и Словака 59,26% последње године рата. Треба истаћи да је 72,24% од свих страдалих у логорима изгубило живот у три концентрациона логора. Један се, условно говорећи, налазио на територији Војводине, то је Сајмиште у Земуну и у њему је страдало 2.044 особа⁴⁵ што је 11,78% страдалих у логорима. Друга два

⁴² Највећи део припадника осталих и непознатих националности који су изгубили живот као цивили потиче из Срема 41,30%, затим из Бачке 32,07% и нешто мање из Баната 26,63%.

⁴³ Издваја се и прва рата на година када је страдало 14,01% свих страдалих Јевреја у логорима.

⁴⁴ Током треће и претпоследње године рата страдало је 19,88% односно 17,96% логораша српске националности.

⁴⁵ Национална структура страдалих на Сајмишту показује да је међу њима било највише Јевреја 70,60% (1.443) и Срба 27,94% (571), док је од осталих страдало 0,24% Мађара (5), 0,20% Хрвата (4), 0,10% Словака (2) и 0,93% осталих и непознатих националности (19).

су се налазила ван територије Војводине и то су Аушвиц са 5.938 што је 34,22% страдалих логораша⁴⁶ и Јасеновац у коме је изгубило живот 4.554 особа⁴⁷ што је 26,24% страдалих у логорима.

Јако блиска категорија страдалих у логорима је категорија страдалих у затворима, тиме пре што се у попису често мешају ова два појма. Са територије Војводине по затворима у Војводини и ван њене територије је страдало 7,29% свих цивила и 5,34% од свих страдалих. По годинама страдања издваја се 1942. година као најпогубнија током које је изгубило живот 48,06% свих страдалих затвореника.

Далеко најбројнија национална група су Срби са 87,95% страдалих затвореника, а следе их Мађари са 2,49%, Хрвати са 2,27%, Јевреји са 2,53%, Словаци са 1,77% и припадници осталих и непознатих националности са 2,99%. Најниже учешће Срба међу страдалима је последње године рата 78,69%, док је највеће друге године рата 93,34%, када је забележени највећи број страдалих 51,01%. Код Мађара и Словака највише је страдалих средишње године рата 28,81% односно 28,57%, код Хрвата претпоследње 31,48%, док је код Јевреја највећи део изгубио живот у другој години рата 30,00%.

Срби представљају 82,14% свих страдалих у директном терору, следе их Јевреји са 10,63%, Хрвати са 1,72%, Мађари са 1,44%, Словаци са 0,95%, Роми са 0,13% и припадници осталих и непознатих националности са 2,99%. У трећој години рата Срби учествују са 89,42% страдалих у директном терору, али је највећи део Срба, 49,48%, страдао на овај начин током 1942. године. У другој години рата Јевреји су имали највеће учешће међу страдалима на овај начин, а исте године је и највише Јевреја страдало у директном терору 76,99%. Мађари су највише страдали током прве године рата 41,91%, Хрвати током четврте 32,10%, Словаци треће 34,44%, док су припадници осталих и непознатих националности највише страдали друге године рата 34,04%.

Један од облика страдања цивилног становништва био је и одвођење на принудни рад где је живот изгубила 861 особа што је 2,64% страдалих цивила и 1,94% свих страдалих из Војводине. Како је рат одмицао јављала се све већа потреба за радном снагом тако да се и смртност повећавала, од почетних 0,93% у првој до максималних 40,30% у трећој години рата.

Анализа националне структуре страдалих показује да су међу њима најбројнији Јевреји са 43,79% и Срби са 36,47%, док је од осталих страдало 5,69% Словака, 5,11% Хрвата, 3,25% Мађара и 5,69% осталих и непознатих националности. Прве године рата на принудом раду су

⁴⁶ Највећу групу међу страдалима чине Јевреји са 96,19% (5.712), док је од осталих страдало 2,16% Срба (128), 0,69% Мађара (41), 0,37% Хрвата (22) и 0,59% осталих и непознатих националности (35).

⁴⁷ Национална структура показује да је међу њима било 56,10% Срба (2.555), 27,32% Рома (1.244), 9,18% Јевреја (418), 1,91% Хрвата (87), 0,26% Мађара (12), 0,09% Словака (4) и 5,14% припадника осталих и непознатих националности (234).

страдали само Срби, Јевреји и Хрвати. Највеће учешће међу страдалима код Јевреја забележено је у трећој години рата 73,20%, када их је и страдао највећи део 67,37%. Последње две године рата су код Срба и Хрвата са највећим учешћем међу страдалима 57,35% и 54,68% односно 8,53% и 6,90%, а тада је и страдао њихов највећи део 73,89% односно 72,73%. Код Словака и припадника осталих и непознатих националности највеће учешће је регистровано последње године рата 15,27% односно 12,32%, а тада је и највећи део њих изгубио живот 63,27% односно 51,02%. Већина Мађара је страдала током треће и претпоследње године рата 71,43%.

Депортација је још један од облика страдања цивилног становништва Војводине која је проузроковала смрт 0,71% страдалих цивила и 0,52% свих страдалих из Војводине. У углавном равномерном расту и паду броја страдалих врхунац је у трећој години рата када је живот изгубило 26,09%. Национална структура показује да је међу страдалим у депортацији највише Срба који чине 85,22% страдалих. Учешће Срба међу страдалима по годинама страдања се креће између 73,53% последње до максималних 96,67% током треће године рата када је највећи део Срба изгубио живот 29,59%. Од осталих националности међу депортованима је изгубило живот 4,35% Јевреја, 3,91% Мађара, 2,17% Хрвата, 0,43% Словака и 3,91% припадника осталих и непознатих националности.

Анализа полне структуре показује да је међу страдалима са територије Војводине било 75,05% мушкараца и 24,95% жена. Док су мушкарци заступљени у све четири категорије, жене се налазе само у категорији цивила, међу којима чине 32,30% страдалих и код страдалих припадника НОВЈ где представљају 5,28% страдалих.

Од укупног броја страдалих мушкараца 66,11% су страдали као цивили, 30,58% као припадници НОВЈ, 2,07% као припадници ВКЈ у логорима за ратне заробљенике, док је 1,25% изгубило живот као припадник ВКЈ у Априлском рату. Као цивилно становништво рачуна се 94,88% свих страдалих жена, док је 5,12% изгубило живот као припадници НОВЈ. Укрштање полне са националном структуром даје много потпунију слику. Од укупног броја страдалих жена 50,01% је јеврејске националности, 37,44% српске, 5,85% ромске, 1,68% хрватске, 1,24% мађарске, 0,36% словачке и 3,43% осталих и непознатих националности.

У оквиру националних група највеће учешће страдалих жена је код Рома са 51,26% и Јевреја са 48,98%, следе Срби са 15,68%, Хрвати са 14,24%, Мађари са 8,57% и Словаци са 5,22%, док код припадника осталих и непознатих националности износи 22,25%. Гледано по категоријама страдања учешће жена се разликује међу националним групама. Код категорије цивила учешће жена међу страдалима је најмање код Словака 9,26%, а највеће код Рома 51,26% и Јевреја 48,98%. Код преосталих националност креће се од 20,84% код Срба, преко 23,08% код Мађара и 26,49% код Хрвата, до 34,50% код осталих и непознатих

националности. Учешће жена међу страдалим припадницима НОВЈ је најмање код Мађара 1,09%, а највеће код Срба 6,24%.

Анализа старосне структуре показује да деца до 14 година представљају 10,10% (4.489) од свих жртава Војводине. Најбројнији међу њима су Јевреји са 44,69% (2.006), Срби са 32,86% (1.475) и Роми са 18,60% (835), док је много мање Хрвата 0,91% (41), Мађара 0,85% (38), Словака 0,18% (8) и деце припадника осталих и непознатих националности 1,92% (86). У оквиру својих националних група деца код Јевреја чине 17,72% страдалих, Срба 5,57%, Хрвата 3,14%, Мађара 2,38%, Словака 1,04% и код припадника осталих и непознатих националности 5,04%.⁴⁸ Ако се посматрају само страдали цивили у оквиру појединих националних група деца представљају код Јевреја 17,72%, Срба 8,37%, Мађара 6,78%, Хрвата 5,97%, Словака 2,22% и код припадника осталих и непознатих националности 8,26%.⁴⁹

Да би преглед губитака у Војводини био потпун потребно је направити увид у социјално-економску структуру страдалих која се може сагледати преко њихове професионалне структуре. Анализа социјално-економске структуре показује да су на територији Војводине страдала лица свих професија и социјалних група. До сада је утврђено занимање за 91,63% страдалих (40.719), док се за преосталих 8,37% и даље истражује (3.719).⁵⁰ Утврђено је да су у Војводини највише страдали пољопривредници 37,44%, следе их привредници (занатлије, трговци, индустријалци, грађевински предузимачи...) 13,01%, радници свих профила 11,09%, службеници, стручњаци различитих профила и припадници слободних професија 6,39%, затим припадници војске, жандармерије и полиције 0,73%, остала занимања 0,51% и незапослени 0,34%. Такође је међу страдалима 22,28% издржаваних лица (жене, деца, старије особе), 7,90% ђака и студентата и 0,30% лица са личним примањима. Укрштање професионалне са националном структуром даје јаснију слику о страдању у Војводини.⁵¹

Анализа показује различито учешће професија међу страдалима у оквиру националних група. Тако се учешће пољопривредника, као најбројније групе међу страдалима, креће од 0,83% код Јевреја до 64,64% код Словака. С друге стране код Јевреја је највеће учешће привредника 21,23% и припадника групе службеника, стручњака, слободних професија 13,09%, док је из ове две групе најмање код Словака

⁴⁸ У преглед нису уврштени Роми из наведених разлога, код којих деца чине 65,96% страдалих, јер су у ревизији од страдалих Рома до сада идентификована само деца.

⁴⁹ При израчунавању је узето у обзир да је за 17-оро деце регистровано да су страдала као припадници НОВЈ (Срба 11, Хрвата и Словака по 2, Мађара и припадника осталих и непознатих националности по 1).

⁵⁰ У утврђивању професионалне структуре страдалих најлошије стање је код Рома где је остало 33,41% непознатих занимања (423) и Јевреја са 22,59% (2.557) непознатих, следе Хрвати са 2,53% (33), Срби са 2,26% (599), Мађари са 1,25% (20), Словаци са 1,17% (9) и припадници осталих и непознатих националности са 4,57% (78).

⁵¹ Податке о Ромима треба узети са крајњом резервом јер су пописана углавном деца што условљава јако велики проценат код групе издржаваних лица, а смањује учешће осталих група.

7,52% односно 2,11%. Учешће радника међу страдалима је највеће код Мађара 24,14% и Хрвата 19,56%, а најмање код Јевреја 4,42%. Припадници војске, жандармерије и полиције највеће учешће међу страдалима имају код Хрвата 1,18% и Срба 1,00%, док је најмање код Мађара 0,25%. Код издржаваних лица највеће учешће је забележено код Јевреја 48,71%, затим код Срба 13,42%, док је најмање код Словака 3,69%. Учешће ученика и студената међу страдалима је највеће код Јевреја 10,41% и Хрвата 9,82%, најмање код Мађара 5,70%. Из групе осталих занимања највеће учешће међу страдалима је забележено код Мађара 1,27%, Хрвата 1,10% и припадника осталих и непознатих националности 0,98%, док је код осталих далеко мање. Незапослени највеће учешће међу страдалима имају код осталих и непознатих националности 4,05% и Рома 2,02%.

Најбројнији међу страдалим пољопривредницима су Срби са 83,97%, следе Мађари са 4,78%, Хрвати и Словаци са по 3,21%, припадници осталих и непознатих националности са 4,34%. Највећи део страдалих привредника су Срби 55,26% и Јевреји 35,13%, следе Мађари 3,45% и Хрвати 2,59%. Међу страдалим радницима најбројнији су Срби са 69,91%, следе Јевреји са 8,57% и Мађари са 8,44%. Срби са 45,89% и Јевреји са 44,08% чине највећи део страдалих службеника, стручњака и припадника слободних професија. Такође су Срби најбројнији међу страдалим припадницима војске, жандармерије и полиције 86,62%. Јевреји чине највећи део страдалих издржаваних лица 47,06%, а следе их Срби са 38,26%. Код страдалих ђака и студената највећи део чине Срби са 59,73%, следе Јевреји са 28,36%. Из групе осталих занимања највећи део страдалих је српске националности 52,66%, а следе их Јевреји са 21,74%.

Анализа делимично ревидираног пописа *Жртве рата 1941–1945* показује да је са територије Војводине, на којој је живело 10,90% становника Југославије, живот изгубило 44.438 особа што је 6,86% од страдалих становника Југославије. Међу њима је највише убијених 66,21%, погинулих је 28,00% и умрлих 5,79%. Немачке војне и полицијске снаге су одговорне за страдање 61,39% становника Војводине, војне и полицијске снаге НДХ за 28,74%, мађарске војне и полицијске снаге за 8,69%, док су остале војне формације одговорне за страдање 1,17% становника Војводине. Издвајају се друга и четврта година рата као најпогубније по становништво Војводине током којих је изгубило живот 26,55% односно 32,72% свих страдалих. Категорије страдања показују да највећи део представљају цивили са 73,29% страдалих, следе их страдали припадници Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ) са 24,22%, док је знатно мање страдалих припадника Војске Краљевине Југославије (ВКЈ), како у краткотрајном Априлском рату тако и у логорима за ратне заробљенике, са 0,94% односно 1,55%.

Војници ВКЈ који су изгубили живот у краткотрајном Априлском рату чине 7,96% страдалих у првој години рата, док су војници који су

изгубили живот у заробљеништву највеће учешће међу страдалима имали прве и последње године рата 2,07% односно 2,57%. Код страдалих припадника НОВЈ евидентан је стални раст учешћа међу страдалима које се креће од 4,04% прве до 60,15% последње године рата. Све до последње године рата цивилне жртве чине највећи део страдалих са јако великим учешћем у прве две године рата 85,94% и 93,46%, да би у последњој години рата њихово учешће износило 37,28%.

Национална структура показује да је међу страдалима највише Срба 59,57% иако су у популацији Војводине учествовали са 37,22%. Најтрагичнија ситуација је код Јевреја који са само 1,04% становништва представљају 25,48% страдалих. Слично је и са Ромима који са само 0,46% становништва представљају 2,85% страдалих. Војвођански Мађари су чинили 22,43% популације, али међу страдалима учествују са 3,60%. Хрвата је у Војводини било 8,06%, док међу страдалима чине 2,94%. Словаци са око 4,00% становништва имају 1,73% страдалих. Припадници осталих и непознатих националности представљају 3,84% страдалих.

Гледано по категоријама страдања Срби су највише страдали као цивили 66,04%, затим као припадници НОВЈ 30,51%, па на крају као припадници ВКЈ 3,45%. Сви Јевреји су страдали као цивили, што је случај и са Ромима. Код Мађара већина је страдала као припадници НОВЈ 62,89%, затим као цивилно становништво 34,17, док је војника ВКЈ било 2,94%. Половина Хрвата је страдала као цивилно становништво, 45,56% као припадници НОВЈ, док је припадника ВКЈ било 4,44%. Словаци су највише страдали као припадници НОВЈ 62,19%, затим као цивили 35,20% и најмање као војници ВКЈ 2,61%. Већина припадника осталих и непознатих националности је изгубила живот као цивилно становништво 60,25%, затим као припадници НОВЈ 35,77%, а као војници ВКЈ 3,39%.

Гледано по регионима највише страдалих је из Бачке 42,27%, затим Срема 40,38%, док их је знатно мање из Баната 17,35%. Ако се узме у обзир бројност популације која је настањивала ове регионе, слободно можемо рећи да је Срем претрпео највеће губитке у току рата. Са само 16,94% становништва Војводине Срем у укупном броју страдалих учествује са 40,38%. Број страдалих из Срема у односу на страдале из Бачке је 0,96:1, али с обзиром на број становника ових области тај однос је 2,65:1. Однос у губицима становништва Срема и Баната је 2,33:1, али с обзиром на бројност популације однос је 5,01:1. Највећи део жртава из Бачке представља цивилно становништво са 84,13%, затим страдали припадници НОВЈ са 14,18%, док је страдалих припадника војске ВКЈ, како у Априлском рату тако и у логорима за ратне заробљенике, било 1,69%. Цивили су највећи део жртава из Срема и чине 68,28% страдалих, следе их припадници НОВЈ са 30,33%, док је припадника ВКЈ 1,39% страдалих. Од жртава из Баната већину чине цивили 58,52%, затим партизани са 34,49%, док је припадника ВКЈ међу страдалима било 6,99%. На-

ционална структура страдалих по регионима показује да Срби представљају 82,59% страдалих из Срема, 61,46% страдалих из Баната и 36,80% страдалих из Бачке. Јевреји чине 48,41% свих људских губитака из Бачке, 22,61% из Баната и 2,70% губитака Срема. Као трећи по укупном броју страдалих Мађари представљају 5,98% страдалих Баната, 5,48% страдалих Бачке и 0,60% страдалих из Срема. Највеће учешће Хрвати имају међу страдалима из Бачке 4,06%, затим из Срема 2,54%, док је у Банату 1,13%. Роми чине 7,03% страдалих Срема, док је њихово учешће међу евидентираним жртвама у осталим регионима занемарљиво. Словаци представљају 2,32% страдалих из Баната, 1,99% страдалих Бачке и 1,19% страдалих Срема. Највеће учешће међу страдалима припадници осталих и непознатих националности имају у Банату 6,47%, а двоструко мање у Срему 3,34% и у Бачкој 3,25%.

Презентирани подаци представљају покушај да се на основу делимично ревидираног пописа *Жриве рата 1941–1945* прикаже страдање становништва Војводине. Уз сва ограничења које овај попис има сматрамо да су изложени подаци репрезентативни јер су рађени на до сада најшире обухваћеном узорку (са подацима унетим током ревизије обухвата између 60% и 64% претпостављеног броја страдалих) у неком од до сада урађених пописа страдалих за ову територију.⁵²

⁵² У време настанка овог рада у процесу сређивања података је попис страдалих са територије Војводине израђен од Анкетног одбора за утврђивање истине о догађајима у периоду од 1941. до 1945. године у Војводини који је основала Скупштина Војводине.

Dragan Cvetkovic

THE ANALYSIS OF VOJVODINA RESIDENTS SUFFERINGS IN WORLD WAR II

Summary

The data, shown here, represented an attempt to illustrate sufferings of the citizens in Vojvodina, on the basis of the partly revised register 'Victims of War, 1941–1945'. With all the limitations this registration contains, it is considered that all the data are representative due to the fact that they have been done on the largest sample of the victims registrations for this territory yet (with the data added during the revision, it contains between 60% and 64% of the assumed number of victims). As far as the territory of Vojvodina is concerned, on which 10.90% of all the Yugoslav citizens lived, the analysis shows that 44,438 persons lost their lives i. e. 6.86% of all the Yugoslav citizens who were killed.

The majority of them (66.21%) were murdered, 28% were killed and 5.79% died. The majority of them were civilians (73.29%), then the members of the National liberation army of Yugoslavia (24.22%), while the number of the members of the Army of the Kingdom of Yugoslavia who had been killed was much smaller, in both the short April War (0.94%) and in POW camps (1.55%). As far as the regions are concerned, most of the people killed there were from Backa (42.27%), then Srem (40.38%), and the substantially smaller number of the people killed there were from Banat (17.35%).

The national structure shows that the greatest number of victims were the Serbs (59.57%), in spite of the fact that they made 37.22% of the whole population of Vojvodina. The Jews were in the most tragic situation - with only 1.04% of citizens, they represented 25.48% of victims. The situation with the Romanians was similar – with only 0.46%, they represented 2.85% of victims. The Hungarians, who lived in Vojvodina, represented 22.43% of population and as far as the victims are concerned, they represented 3.60%. The Croats represented 8.06% of the population of Vojvodina and 2.94% of victims. The Slovaks, with about 4% of citizens, made 1.73% of victims. Those who belonged to some other or unknown nationalities represented 3.84% of victims.

ВЛАДИМИР ПЕТРОВИЋ, истраживач-стипендиста

Институт за савремену историју
Београд, Трг Николе Пашића 11

УДК 327 (497.1:620) „1945/1954“
341.7 (497.1:620) (091)
339.92 (497.1:620) (091)

„НАСТАНАК“ ЈУГОСЛОВЕНСКО- ЕГИПАТСКИХ ОДНОСА

АПСТРАКТ: Чланак се бави развојем политичких, привредних, војних и културних веза између ФНРЈ и Египта у периоду од 1945. до 1954. Посебна пажња је посвећена анализи кључних предуслова за ширење узајамних односа – сукобу Југославије са СССР-ом (1949) и државном удару у Египту (1952), као и постепеном приближавању југословенских и египатских интереса током 1953. и 1954. Праћени се постепено поклањање силовитим политичким оријентација две државе, од потпуно суверенизације 1945. до првог састанка Тита и Насера 1955, који симболише истински наставак југословенско-египатских односа.

Постојање дипломатских односа између две државе по себи је тек стање, које не говори много о њиховој суштини и квалитету. Две државе се једна према другој могу активно односити и када немају адекватна дипломатска представништва, а могуће је (и много је чешћи случај) и да представништва постоје, али не и помена вредни односи. Тако и чињеница да је ФНРЈ од свог настанка у Каиру имала посланство, наслеђено од Краљевине Југославије, не допушта закључак да је постојала нарочита потреба за јачањем привредних, политичких или културних веза са Египтом.¹ Напротив. Ни Краљевина није налазила посебан интерес за неговање ових односа. Египат је (као и Блиски исток уопште) између два рата био ван фокуса југословенске спољне и економске политике. Темелите послератне промене само су повећале број препрека које су стајале на путу развоју југословенско-египатских односа. Низ разлога који су у првим послератним годинама чинили ову сарадњу неатрактивном може се систематизовати у четири групе фактора:

Рад је написан у оквиру пројекта *Србија, Југославија и велике силе у 20. веку*, (2160) који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије, Београд.

¹ Краљевина Србија је отворила конзулат у Каиру још 1907. Њега је баштинила Краљевина СХС, која је га је 1923, после проглашења независности Египта, подигла на ниво посланства. Према: *Египат*, ДСИП, Београд 1955, 74.

1) *Политички фактори*: Федеративна Народна Република Југославија је (уз одређене изузетке) од свог настанка поистовећивала сопствене спољнополитичке циљеве са глобалном стратегијом Совјетског Савеза.² Овај очито самоограничавајући елемент био је посебно изражен у зонама иначе неинтересантним Југославији. Тако се и на Блиском истоку уопште (па и у Египту) Југославија поводила за совјетским пасивним и евроцентричним приступом, тим пре што је располагала са далеко мање материјалних средстава и спољнополитичких инструмената од прве земље социјализма.³ Египат је, са своје стране, премда формално независан од 1922, био у зони утицаја Велике Британије, што је такође одлучујуће утицало на правац његове спољне политике.⁴ Будући да су ове две велике силе убрзо после рата ушле у низ политичких међусобица, није било разлога нити услова да се њихове државе-штићенице приближавају једна другој.

2) *Идеолошки фактори*: Послератна Југославија, земља народне демократије, спроводила је спољну политику у великој мери са доктринарних позиција марксизма. Из тог угла, Египат и њему сличне државе нису посматране као суверени међународни субјекти, већ као по-

² О мери у којој се југословенска послератна спољна политика поводила за совјетском постоје различита схватања. Атмосфера после раскида са Информбироом ишла је, како упозорава Никола Поповић, на руку проналажењу несугласица у периоду 1945–1947. и тамо где их није било. Nikola B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu 1941–1945*, Beograd 1988, 10. Ипак, мали број аутора прихвата тумачење по којем је ова трансмисија била потпуна. Ранко Петковић наглашава прелазни карактера овог периода, обележен привидом континуитета током мандата шефа дипломатије Станоја Симића, чије је шефовање пак било суспрегнуто контролом „суперминистра“ Едварда Кардеља. Више у: Ранко Петковић, *Субјективна историја југословенске дипломатије*, Београд 1995, 26–33. Сам Кардељ је доцније, бранећи се од Стаљинових оптужби, посетио овога „*да се не сећа ниједног циљног циљања а да се југословенска влада није консултовала са совјетском*.“ Према: Милован Ђилас, *Разговори са Стаљином*, Београд 1990, 115. О размерама ових консултација постоје такође опречне оцене. Јадранка Јовановић је мишљења да су постојала крупна неслагања између југословенске и совјетске стране, а да је привид хармоније последица великог совјетског уплива у штампи. Више у: Jadranka Jovanović, *Jugoslavija u Ujedinjenim nacijama 1945–1953*, Beograd 1985, 28–38. О различитим перцепцијама интереса пише Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988, 25–27. Размимоилажења између КПЈ и Коминтерне, а доцније Југославије и СССР-а описао је Dragan Bogetić, *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost*, Beograd 1990, 72–103.

³ Незаинтересованост Совјетског Савеза за блискоисточне прилике после Другог светског рата најчешће се приписује Стаљиновој евроцентричности и жељи СССР-а да учврсти свој добитак у источној Европи и консолидује економију, девастирану ратом. Више у: Karen Dawisha, *Soviet Foreign Policy towards Egypt*, London 1979, 5–7.

⁴ Велика Британија је после давања независности Египту задржала у њему бројне трупе, ослањајући се на англо-египатски уговор из 1936. Премда је покушавала да одржи привид независности Египта, у екстремним ситуацијама је постајало јасно који су домети египатске суверености. Тако је 1942, после краљевог одбијања британске сугестије о именовању новог премијера, британски амбасадор нимало церемонијално упао у дворски комплекс у војном возилу, опколивши зграду тенковима и изнудивши жељену одлуку. Према: Keith Kyle, *Suez*, London 2003, 19.

луколоније и полуфеудалне творевине британског империјализма.⁵ Симпатије, уколико их је било, одливале су се на Комунистичку партију Египта, снагу која је требало да изведе револуционарни преокрет, ослободи земљу од притиска империјалиста и локалних полуфеудалних структура.⁶ Контакти између југословенског посланства и „напредних“ организација у Египту изазивали су подозрење египатских власти, јер је режим краља Фарука био наглашено антикомунистички настројен. Са друге стране, у Египту је била необично активна ројалистичка емиграција, чија је активност изазивала протесте на југословенској страни.⁷

3) *Сипраиешки фактори*: Непосредно после Другог светског рата Југославија није имала ни разлога нити начина да води активну спољну политику и развија билатералне односе са удаљеним земљама (а Египат је, премда заплускиван Средоземним морем, сматран за такву). Ограничени ресурси нове државе омогућавали су тек скроман дипломатски апарат, забављен решавањем приоритетних питања. Ваневропска посланства су са минимумом кадрова пре опстајала него постојала, јер су се налазила изван стратешког фокуса у првим послератним годинама. Пажња је била апсорбована другим проблемима, пре свега утврђивањем граница нове државе (тршћанско питање) и потврђивањем њеног међународног положаја. Египат је приоритете имао на другој страни, а у њих су спадали на првом месту борба за еманципацију од британског утицаја и супротстављање настанку Израела.⁸

⁵ Сва је политичка власт Египта била концентрисана у рукама велепоседника, који су се међу собом борили и оћимали за ућицај, али су се редовно уједињавали када се радило о заједничком исућу према и најмањем захћеву ећипатског народа, Здравко Печар, *Шћта се дешава на Средњем исућу*, Београд 1957, 11.

⁶ Ти контакти нису били безазлени. Југословенски посланик Шахинпашић је чак на своју руку саветовао египатске комунисте по питању њихове тактике. На вест о припремама антикомунистичких акција крајем 1947, он их је инструирао да прећу у илегалу и пренео у Београд молбу да се њихова ствар помогне у југословенској штампи. Дипломатски архив Министарства иностраних послова (ДАСМИП), Политичка архива (ПА), Строго поверљива архива (стр. пов), 1947, ф-1, 1743, Шахинпашићев телеграм Велебиту, новембар 1947. Ова врста активизма је ипак оцењена као прејака, што се види из одговора Влатка Велебита, којим се Шахинпашић позива на опрез у оваким консултацијама. Исто, 1745, Велебитов телеграм Шахинпашићу.

⁷ Ово настројење је отежавало рад посланства, којем је приговарано да се бави недозвољеном пропагандном активношћу. Пошта је била задржавана на цензури, а маја 1948. су чак затворени југословенски домови у Каиру и Александрији. Емиграција је у Египту уживала подршку двора, „који је из идеолошких разлога и ћод ућицајем Енглеза сћворио симћайиће према избељичкој влади.“ После рата египатске власти су се опирале захћевима посланства да се изврши репатријација демобилисаних официра, изуче разни злочинци и ускрати азил политичким емигрантима. *Ећипаћ*, ДСИП, Београд 1955, 74.

⁸ По овом питању је Југославија стекла одрећене симпатије у Египту када је у комисији УН за решавање палестинског питања опћирала за јединствену Палестину. Мећутим, брзо их је изгубила после признања Израела (1949) и после слања помоћи овој држави током израелско-арапског рата. Више у: Jadranka Jovanović, *Jugoslavija u*

4) *Привредни фактори*: У послератне године се пренео дотадашњи тренд малог обима увоза и извоза на релацији Југославија-Египат, чак погоршан нередовним околностима после рата. Структура размене такође није била атрактивна. Југословенски извоз се састојао готово искључиво од дрвета (99% извоза), а увоз готово искључиво од памука (97% увоза), који није био у врху интересовања привредне политике земље која се упустила у индустријализацију по сваку цену.⁹ Од побољшања односа са Египтом није се могла назрети непосредна привредна корист. Привредним посетама 1947–1950. постигнути су тек елементарни трговински уговори о робној размени.¹⁰ Чак и ови уговори представљали су само нормативни оквир који није био испуњен релативно важним трговинским аранжманима.

Раскидом са Информбироом са југословенске стране су нестале политичке препреке за развој односа, посебно откако је Југославија у УН обзнанила природу сукоба са Совјетским Савезом и затражила међународну подршку. Од тада је Југославија почела да ради на диференцирању своје политике од совјетске, активно критикујући „совјетски империјализам“, чиме је стекла не само слободу, већ и императив независног спољнополитичког деловања. Међутим, ова промена није довољно запажена нити искоришћена са египатске стране, изузев приликом заједничких иступања у Уједињеним нацијама.¹¹ Наиме, југословенска подршка Израелу резултовала је забраном искрцавања југословенских посада на египатско тле и отежавањем издавања путних дозвола за Југославију. При том, сам раскид је био катастрофалан за дипломатску службу уопште, а посебно на Блиском истоку. Међу дипломатама који су пристали уз Резолуцију Информбироа и емигрирали

Уједињеним нацијама 1945–1953, 110–123. Ни Југославија није имала слуха за египатске проблеме са Британијом. Када је египатско-британски сукоб 1947. букнуо новом жестином, посланик у Каиру Ешреф Бадњевић сматрао је да Египту треба помоћи једино ако се обавезе да ће на слободним изборима изабрати нову, демократску владу и да се неће везивати савезима са империјалистима. ДАСМИП, ПА, 1947, Египат, ф-28, 47360, Бадњевићев телеграм Велебиту од 5. фебруара 1947. Велебит га је додуше оштро подсетио да је југословенска политика да помогне сваку владу која се бори против империјализма, али је Бадњевић истрајавао у својим ставовима, све док није проглашен непожељном особом у Египту.

⁹ АСЦГ, СКЈ, 507-IX, S/c, 502–506, Спољнополитичка документација, мај 1950, *Трговински односи ФНРЈ са земљама Блиског истока*, 763.

¹⁰ АСЦГ, Влада ФНРЈ, 50–65–145, о првој мисији у регион (1947), предвођеној Борисом Шукаровим и Петром Никезићем. Извештај о другој, успешнијој мисији: исто, 50–65–146.

¹¹ Југославија је задржала унутрашње уређење блиско совјетском, а водила је антисовјетску спољну политику, Египат се пак налазио у зони интереса Велике Британије, а испољавао је антиколонијалистичке сентименте. Ова „неприлагођеност“ спојила је представнике тих земаља по неким питањима са светске агенде. Још у питању Корејског рата појавиле су се у УН значајне сличности у ставовима једне групе држава, у коју су спадали и Југославија и Египат. Више у: J. Jovanović, *n. d.*, 49–50, 127, D. Bogetić, *n. d.*, 204–224.

налазили су се посланик у Каиру Шахинпашић и добар део особља посланства. При свом одласку понели су и део архиве па је, поред политичке, настала и велика административна штета.¹² Пометња која је настала није се дуго рашчистила, великим делом и због сукоба новог посланика Милана Московљевића са новим саветником Јованом Вукмановићем. Њихов спор се (у великој мери због Вукмановићевог партијског утицаја) завршио повлачењем Московљевића августа 1949.¹³ Нови посланик Милан Ристић, који је априла 1950. преузео дужност, описао је Едуарду Кардељу (тада министру спољних послова) ситуацију као катастрофалну.¹⁴

Иако су околности за рад и даље биле отежане, после Ристићевог доласка стање у посланству се унеколико поправило. Политичке промене отвориле су и одређене привредне перспективе. Током 1952. донекле је проширен обим трговине са Египтом, а Југославија је покушавала да реши проблем дуговања према Египту. Ристић се залагао чак да се извоз прошири из аграрне сфере, да се лиферују атрактивније сировине попут бакра и гвожђа, па чак и оружје, из политичких разлога.¹⁵ Постојале су намере да посланство прерасте у истински регионални центар који је требало да преко великог Бироа за пропаганду оперише у читавој области северне Африке и југозападне Азије.¹⁶

Сличне инструкције је од Комисије за међународне односе и везе ЦК СКЈ добио утицајни Нијаз Диздаревић, пред одлазак на место саветника у Каиро. Инструиран је да се позабави развојем контаката са напредним покретима у читавој северној Африци.¹⁷ Међутим, то му очигледно нису биле и једине инструкције, јер је у Египту развио замашну обавештајну делатност која није промакла египатским безбедносним службама. Напослетку је ухапшен током антирежимских демонстрација у којима је узео учешћа. Последично, египатски посланик у Београду је почетком априла 1952. захтевао да се Диздаревић повуче „јер је имао везе са нејријателјима данашњеј режима у Еџиптију.“¹⁸ Оптужбе су одбијене, али је Диздаревић повучен. Било је јасно да без корених промена у Египту нема изгледа за побољшање односа.

¹² ДАСМИП, ПА, стр. пов, 1948, ф-9, 1328, Анализа ситуације после Шахинпашићевог бекства. По доцнијим извештајима, Шахинпашић је наводно из Москве управљао шпијунским ланцем који се ослањао на усташке емигранте на Блиском истоку. ДАСМИП, стр. пов, 1950, ф-4, 789, *Лилићев извештај из Бејрута*, 12. јул 1950.

¹³ ДАСМИП, ПА, стр. пов, 1948, ф-9, 2174, 2219.

¹⁴ ДАСМИП, ПА, стр. пов, 1950, ф-2, 679, Ристићев извештај Кардељу.

¹⁵ ДАСМИП, ПА, стр. пов, 1951, ф-3, 1070, Ристићев извештај од 30. маја 1951.

¹⁶ ДАСМИП, ПА, стр. пов, 1950, ф-2, 56, Ристићев извештај од 10. августа 1950.

¹⁷ АСЦГ, СКЈ, 507-IX, 25, 4–2, Египат, 20. јун 1951. О Диздаревићевој каријери више у Ранко Петковић, *Субјективна историја југословенске дипломатије*, 76–77.

¹⁸ ДАСМИП, стр. пов, 1952, ф-5, 65, *Зачисник са колеџија 5. априла 1952.*

Крај Фаруковог режима

Међутим, Фаруков режим је био на издисају. Египатска власт је изгубила подршку војске (огорчене понижавајућим поразом у рату са Израелом) и народа (услед хронично лоше економске ситуације отежане раширеном корупцијом и нерешеног аграрног питања). Краљ је изгубио и потпору Британаца, будући да није могао да обуздава оружане чарке у области Суецког канала и крваве антибританске изгреде. Његов отказ англо-египатског уговора из 1936 (октобра 1951) убио је код Британаца сваку намеру да му чувају престо, а и Фарук је са њима заострио односе по питању будућности Канала и британске базе на њему. Различито профилисане завереничке групе су тако несметано радиле на обарању Фарука, чији се режим није усуђивао да примени адекватне репресивне мере.¹⁹

Једна официрска група, која се називала Слободним официрима, извршила је 23. јула 1952. државни удар.²⁰ Преврат је изведен без крви и довео је на власт нове људе попут Мухамеда Нагиба, Абдул Гамала Насера, Мухамеда Фавзија и других, који нису били особито познати и није било лако проценити којим ће правцем кренути у унутрашњој и спољној политици. Питање није било од малог значаја, јер се примирје склопљено после првог израелско-арапског рата (1948/49) показало изразито нестабилно. Египат је, као највећа арапска земља, имао велики утицај на расположење Арапа у северној Африци и на Блиском истоку. Интересантно је да велике силе упркос томе нису придале нарочито велики значај промени. У Совјетском Савезу се на промену гледало као на *још један од оних војних удара на које смо се ипак навикли у Јужној Америци*²¹. Превладало је уверење да нови режим не доноси никакву промену у спољној и унутрашњој политици, да је њиме реакција у Египту чак ојачана. *Према војном режиму Руси су у иочешку биле заузеле нејријателски став оцењујући га као диктаторски и фашистички, нарочито после прогањања комунистичких пријатеља.*²² Сличан закључак (уз разумљиво опречне консеквенце) извучен је и у Лондону. Почетне бриге, изазване стрепњом за судбину напорних преговора о будућности големе британске војне базе у области Суецког канала, развејане су када су британске власти уверене да ће основне спољнополитичке смернице остати непромењене. Изражено је чак и задовољство што ће нови режим имати јачу подршку и бити стабилни-

¹⁹ После антибританских изгреда у Каиру, притешњен између потребе да се ослони на Британце и све већих излива незадовољства, Фарук је правио планове за изгнанство и почео преносити замашне своте новца у иностранство. Anvar el-Sadat, *U potrazi za identitetom*, Zagreb 1979, 97.

²⁰ Више о удару: Zdravko Pečar, Veda Zagorac, *Egipat. Zemlja, narod, revolucija*, Beograd 1958, 62–94. Интересантно сведочанство из прве руке: Anvar el-Sadat, *n. d.*, 89–105.

²¹ Strobe Talbott (ed.), *Khrushchev Remembers*, London 1977, 461

²² *Ežuiat*, ДСИП, 51.

ји партнер у преговорима. Дух подршке најављеним реформама симпатично је изразио сам Винстон Черчил: *Доле са њама, живели феласи!*²³ САД су имале још мање разлога да жале за Фаруковим режимом. Њихови оперативци су чак били у сталном контакту са превратничким групама, у тежњи да изазову реформе у Египту, са Фаруком или без њега.²⁴

Питање оријентације новог режима (названог Нагибовим по имену експонираног генерала-пучисте, који је заузео место премијера) заинтересовало је југословенску дипломатију. Због особеног положаја у којем се налазио, Београд се у анализи спољнополитичких догађаја није поводио ни за Москвом нити Вашингтоном, па је и о овој промени у Египту тежио да донесе самосталан суд. То, међутим, није било тако лако. Плаћао се данак дугогодишњем дезинтересману. Рђаво финансирано посланство није било у ситуацији да темељно прати регионалне прилике. Још је теже било вредновати догађаје и давати прогнозе које би помогле ДСИП-у у формирању става. Чини се чак да је удар затекао Милана Ристића, југословенског посланика у Каиру. Он је додуше истог дана телеграмом обавестио министарство о промени власти, али је додао да је њена позадина нејасна.²⁵ Добио је готово гневан одговор Вељка Мићуновића, заменика министра иностраних послова: *...На основу вашег извештаја њешко нам је заузети став према догађајима у Еџипту... њихова важност изискује да министарство буде на време што правилније обавештено, барем у оштрим линијама.*²⁶ После овог „рибања“ уследио је низ Ристићевих телеграма и извештаја, којима је министарство детаљно извештено о природи промена у Египту. Ристић је, пре свега, промену квалификовао као *буржоаску револуцију*, поткрепивши ову оцену изношењем реформских мера, посебно у погледу аграрних односа, које је нова власт увела. Тврдио је да *нове реформе имају за крајњи циљ смањење класних разлика.*²⁷ Дао је исцрпан преглед нових мера и биографије нових властодржаца. Оценио је да је променом власти нанет ударац британским интересима и да су Сједињене Америчке Државе извукле главну корист од промене, поставши заштитник нових египатских власти. Штавише, реферисао је да *немамо никаквих доказа да су САД активно учествовале у организацији војног њуча али све околности говоре да су оне могле бити инспиратор...* У погледу побуда САД, сматрао је да је намера Америка-

²³ Према: К. Kyle, *n. d.*, 42.

²⁴ О везама између америчких обавештајаца и Слободних официра, које из разумљивих разлога нису разглашавали ни нови режим нити ЦИА, више у: W. Scott Lucas, *Divided we stand, Britain, the US and the Suez crisis*, London 1991, 13–16.

²⁵ ДАСМИП, ПА, пов., 1952, ф-20, 411490, Телеграм посланика Ристића, 23. јул 1952.

²⁶ ДАСМИП, ПА, пов., 1952, ф-20, 411490. Мићуновићев телеграм египатском посланству.

²⁷ ДАСМИП, ПА, пов., 1952, ф-20, 411494.

наца да контролишу нови режим и окрену га против социјалистичких земаља. У последњем у низу извештаја, 12. августа 1952, Ристић је оценио да „...*Египтај мора остати неутиралан у сваком међународном сукобу*“.²⁸

На основу Ристићевих извештаја, југословенска дипломатија се позитивно одредила према промени у Египту. Његова теза о „буржоаској револуцији“ је изгледа прихваћена и то као прилично слободна аналогија са фебруарским догађајима у Русији 1917. Дакле, схваћена је као помак унапред. Штавише, антикомунизам који су отворено испољавали и Нагиб и остали слободни официри није пропраћен осудом, јер су Југословени Комунистичку партију Египта од раскида са Информбироом третирали као антијугословенски настројену совјетску агентуру. Прогресивност је била сасвим довољна карактеристика да систем изгледа прихватљив са југословенског идеолошког становишта, у којем је принцип немешања у унутрашње ствари других држава после 1948. умногоме превладао над револуционарном солидарношћу. Ипак, изостала је иницијатива, југословенско посланство је добило инструкцију да чека и прати даљи развој догађаја.

Промена?

Будући да дефинитивна линија према догађајима у Египту није била успостављена, штампа је преносила вести о удару без коментара и квалификатива. Тек почетком августа изашао је у *Полицији* опсежнији, опрезан коментар у међународној хроници, у којем је подвучено да *сумрак ајсолутистичких владара још не значи и слом њиховој поретка... Генерал Нагиб за сада представља још ону неизвану количину с којом се не могу са сигурношћу да праве нови пољитички рачуни, али која сигурно квари све стваре...*²⁹ У *Борби* је истог дана 3. августа изашао и коментар Ђорђа Јерковића (алиас Јосипа Ђерђе, високо рангираног југословенског дипломате) о догађајима у Египту и Ирану. Ђерђе је сматрао да се ради о веома важним догађајима који засецају у традиционално феудално наслеђе Египта и повукао је паралелу између Нагибових реформатора и кемалистичког покрета. Указао је и на погоршан положај Британије и истакао неминовност *укидања преживелих колонијалних односа*.³⁰

Популаризацији официрске владе највише је допринео *Борбин* дописник Здравко Печар. Чињеница да су његови прилози и оцене редовно објављивани у *Борби* указује да се политика листа, а и партијска линија слагала са његовом оценом да је посредни „буржоаска револуци-

²⁸ Исто.

²⁹ *Полиција*, 3. август 1952.

³⁰ *Борба*, 3. август 1952.

ја“ која се не може зауставити и која носи дубоке социјалне реформе.³¹ Печар је на лицу места интервјуисао и Нагиба и новог премијера Али Махера, чије је отпуштање (почетком септембра) пропратио као сигнал да се настављају реформе: *Нејознаница коју је Наџиб још пре месеца дана њредстављао за еџипатског фелаха и за чишаву свейску јавност све више добија одређеније кониуре.*³² Резиме серије Печарових написа налазимо у тексту „Покрети на Средњем Истоку“ из 1. октобра 1952, у којем је јасно диференцирао режиме у Сирији и Либану, који не раде пуно на ослобођењу сељака, од Нагибовог система који је извео буржоаску револуцију и иде даље, премда је остало да се види да ли ће режим *да оцени његова њроџресивност или зајпадање у реакционарност.*³³ Печарови извештаји јесу допринели популаризацији новог египатског режима, али нису у потпуности одражавали став југословенске дипломатије. Бивши саветник посланства у Каиру Нијаз Диздаревић је у реферату Комисији за међународне односе и везе ЦК СКЈ покушао да отклони неке непрецизности које су по њему постојале у Печаровом извештавању.³⁴

Тек када су наредни извештаји недвосмислено потврдили „револуционарни“ правац реформи у Египту, почело је отворено испољавање афирмативног односа према новим властима. За зближавање је додуше постојао добар разлог. „Неутралнији“ Египат би био не само отворенији за сарадњу, већ би и у идеолошком смислу сарадња са њим била примеренија. Југославија се уздала да ће, под вођством Египта, арапске државе у УН иступати на неутралнијим линијама и да ће се тиме продубити постојећа сарадња неколицине земаља у овом светском форуму.³⁵ Међутим, до операционализације активне политике био је дужи пут. Требало је уклопити политику према Египту у шири кон-

³¹ Здравко Печар, *Еџипат без краља и без њаша*, Борба, 17. август 1952.

³² *Борба*, 11. септембар 1952.

³³ Закон о аграрној реформи, донет 9. септембра 1952, предвиђао је експропријацију свих поседа већих од 200 федана (1 федан – 0,42 ха). Из тако добијеног фонда земља се делила ситним сопственицима. Ова мера је југословенским посматрачима била показатељ прогресивности официрског режима. Истога дана донет је и закон о реорганизацији политичких партија, који је заправо изазвао њихово укидање. Више у: Здравко Печар, *Шта се дешава на Средњем Истоку*, Београд 1957, 12–13.

³⁴ АСЦГ, СКЈ IX-25, IV-7, Неке чињенице о настанку и карактеру Нагибовог покрета у Египту.

³⁵ Међутим, узалуд. Југославија се надала подршци земаља Арапске лиге у иступању кандидатуре за место у Економско-социјалном већу Генералне скупштине УН и покушала је, неуспешно, да ту подршку добије новембра 1952. Подршку за ову кандидатуру Југославија је добила од Велике Британије и Француске, али је надгласана између осталог и гласовима афро-азијског блока, што је натерало југословенску дипломатију да преиспита корист од сарадње са афро-азијским земљама. Разочарење је било тим веће што је Југославија октобра 1952. са азијско-арапским земљама гласала за стављање ситуације у Тунису и Мароку на дневни ред Генералне скупштине УН, упркос огорченом противљењу Француске. Према: Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988, 437.

текст југословенске политике – пре свега у смислу приближавања Грчкој и Турској. Контуре Балканског пакта, које су се назирале, нису само штитиле Југославију од совјетског напада, већ су и утицале на њену геополитичку оријентацију. Турска, географски инклинирана ка Азији, а политички према САД, синтетисала је ове две компоненте у активну блискоисточну политику.³⁶ Југославија је пак пажљиво мотрила на гибања свог потенцијалног савезника, посебно откако су Турска и Грчка ушле у НАТО.³⁷ Активна „источна политика“ Турске оцењивана је као потенцијално неповољан развој и основа империјалистичког продора у регион.³⁸ Различите шеме војних интеграција у којима је Турска предњачила као најстабилнији ослонац САД на источном Медитерану интерпретиране су у Београду као индиректан притисак на Југославију да се дубље обавезе према НАТО-у. Нагибов режим је међутим усвојио антиколонијалистички и антиимперијалистички правац, посебно када се радило о територијама настањеним Арапима, што је у пракси значило супротстављање продору Турске.

Примамљивост ове логике била је донекле умањена могућим штетама, које су се пре свега могле очекивати на англо-југословенским релацијама. Британија је придавала огроман значај египатском питању. У разговорима са Титом на Бледу септембра 1952. Идн је летимице поменуо Египат рекавши да *полаже много наде у Нагиба, називајући га могућим Ајшаџурком Еђијша*.³⁹ Али, Идн се временом уверио да нови управљачи Египта не деле британске погледе на регионални развој. Исту важност придавала је Британија и колонијалном питању и била је високо критична према Југославији: *Из визуре југословенских вођа широм света постоје „прогресивне снаге“ (и нације и групе у оквиру нација) које су дуго гледале на СССР као свој заштитника. Један од главних циљева Југословена је да направе контакте са таквим снагама и разоре Совјетске шврдне да их воде... Овај нагласак на једнакост права малих нација; и важност приписана блиским односима са азијским земљама које су недавно добиле независност... Овај ипак и приширајућа доктринарност ставова које Југословени радо заузимају у Уједињеним нацијама када се на пример дискутује о колонијалним питањима, вајкао се сер Ајво Малет, британски амбасадор у Београду.*⁴⁰

³⁶ У том смислу је за Југославију посебно била интересантна политика Турске, као претежно азијске земље, са несумњивим регионалним интересом. ДАСМИП, ПА, пов, 1951, ф-67, 414816.

³⁷ О иницијативама за стварање савеза у: Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad*, Београд 2000, 36–40.

³⁸ По оцени југословенске дипломатије, турска источна политика је представљала „бићан проблем на данашњем степену развијка војне сарадње Југославије, Турске и Грчке.“ Турска, ДСИП, Београд 1954, 96. Архив Председника Републике (АПР), Кабинет Председника Републике (КПР), I-2/2, 56.

³⁹ ДАСМИ, ПА 1955, ф15, 412593/55.

⁴⁰ The National Archives (TNA), Public Record Office (PRO), Prime Minister's Office (PREM) 11/578, 47–51.

Приближавање

Нови курс је први пут најавио посланик Ристић тек новембра 1952. на састанку са египатским министром пропаганде, коме је рекао да ФНРЈ са симпатијама прати промене у Египту. Далеко садржајнији је био састанак Алеша Беблера (тада државног подсекретара у ССИП-у) и Мухамеда Фавзија, египатског министра спољних послова јануара 1953. Разговарало се о врло конкретним спољним питањима обе земље. Фавзи је тврдио да је постизање мира са Израелом истински циљ новог режима. Такође је дао пуну подршку преговорима Југославије, Грчке и Турске. Поводом развоја билатералних односа, министар је био оптимистичан, али неспреман на конкретизацију. Ипак, договорено је да мисија добре воље предвођена Родољубом Чолаковићем дође и у Египат.⁴¹ Сумирајући утиске, Ристић је реферисао новом министру иностраних послова Кочи Поповићу да постоје добри изгледи за проширење и побољшање односа.⁴²

Повећана очекивања од египатско-југословенске сарадње изискивала су и динамизацију дипломатских представништава. Вероватно је и због тога дошло до персоналних промена у југословенском посланству у Каиру. Његови извештаји очигледно нису одражавали дух којем се Београд надао. Извештавајући о унутрашњим променама у Египту, о распуштању политичких партија и формирању Фронта ослобођења, Ристић је употребио веома оштар квалификатив, оцењујући ове процесе као „хитлеровску праксу“.⁴³ У ССИП-у се изгледа нису сложили са његовом проценом. Жеља за сарадњом са Египтом утицала је на формирање перцепције о Нагибовим Слободним официрима као прогресивном, а не фашисоидном елементу. За Ристићевог наследника назначен је још крајем 1952. Марко Никезић, млад, али јак партијски кадар, који је у Египат стигао марта 1953.

Уследио је низ Никезићевих посета египатским званичницима. Средином априла примио га је Фавзи, са којим је уговорена размена економских делегација.⁴⁴ Два месеца доцније посетио је и Насера, кога је у реферату Београду представио као првог Нагибовог сарадника, задуженог за спољну политику. Са њим је посебно разговарао о опасностима совјетске инфилтрације у Египат. Такође је уговорена и размена војних делегација.⁴⁵ Никезић је реферисао екстензивније и тру-

⁴¹ ДАСМИП, ПА, 1953, ф-21, 4353.

⁴² ДАСМИП, ПА, 1953, ф-21, 41075.

⁴³ ДАСМИП, ПА, 1953, ф-21, 41273.

⁴⁴ ДАСМИП, ПА, 1953, ф-21, 4353.

⁴⁵ ДАСМИП, ПА, 1953, ф-21, 48873. Та војна делегација је стигла у Југославију августа 1953, а уследила је и повратна посета југословенске војне делегације. Никезић је, свестан да акцентовање југословенских ратних традиција, партизанске доктрине и сл. може бити пут ка зближењу са војним режимом, тражио материјал о војсци Југославије и преводе истог. ДАСМИП, ПА, 1953, ф21 410476.

дио се да побољша дипломатску интеракцију. Утицао је и на убрзање привредних преговора – у јулу 1953. склопљени су Споразум о трговини и економској сарадњи и Споразум о плаћању. У оцени официјерског режима био је благонаклоњенији. Гашење партија и форсирање официјера у влади је сматрао предзнаком стабилизације.⁴⁶ *Масе у зрагу и селу не подржавају пољитичке партије, ближи им је војни режим*, тврдио је октобра 1953. Режим који је уведен сагледавао је као *de facto* стање које ће се одржати, што је свакако утицало на одлуку Београда да са њим сарађује. Опширни и исцрпни елаборати које је сем уобичајених телеграма слао у Београд помогли су да се изоштри југословенска перцепција промена у Египту, као и процена курса египатских властодржаца.

Југословенским посланицима је требало времена да проникну у интерпресоналне односе новог режима. За Нагиба, који је од самог почетка представљао радије титуларног вођу удара и који је после преврата уживао ограничену власт и Ристић и Никезић су дуго држали да је главна фигура војног режима. Тек крајем 1953, када је постао видан раскол у врховима (изазван Нагибовом намером да се докопа и фактичке власти и ослони на верску организацију Муслиманске браће), Никезић је постао свестан да Насеров утицај претеже.⁴⁷ Стога је на њега сконцентрисао своју пажњу. Из разговора који су том приликом вођени јасно се види да је политика чекања за коју се Југославија определила после преврата дефинитивно прерасла у жељу за интензивирањем односа. Неповећење у совјетску политику које је Насер изразио требало је да буде један од мостова који би приближили ове две земље. Никезић му је напоследку предложио да неки од руководећих људи посете Египат.⁴⁸

Отприлике у исто време Тито је дао интервју водећем египатском гласилу *Ал Гумхурију* у којем је у општим цртама изложио основе југословенске спољне политике. Пада у очи да том приликом није особито истицао заједничке развојне црте египатске и југословенске борбе за независност, већ је штавише дискретно упозорио да *искусство једне земље, не важи у појитиуности, па чак ни у већем дијелу, за неку другу земљу која исто тако хоће револуционарним путем да дође до своје боље будућности*.⁴⁹ Интервју је у Египту добио велики публицитет и представљао је знак да је југословенска дипломатска иницијатива приближила једну периферну проблематику државном врху. Одређена резервисаност коју је Броз показао у интервјуу имала је и добар разлог. У ситуацији када су се југословенско-египатски односи покренули са мртве тачке у политичком, економском и војном погледу, морале су се сагледати евентуалне последице.

⁴⁶ ДАСМИП, ПА 1953, ф-21, 414543.

⁴⁷ По овом питању боље је био обавештен посланик у Тел-Авиву, Братић, који је далеко раније указивао на Нагибову беспомоћност и улогу Насера и млађих официјера у новом систему. ДАСМИП, ПА, 1953, ф-21, 47352.

⁴⁸ ДАСМИП, ПА, 1953, ф-21, 416746.

⁴⁹ Јосип Броз Тито, *Говори и чланци*, књ. VII, 374.

Нови улог: Британци и оружје

Најважнија од могућих последица односила се на држање Велике Британије, са којом су већ постојали судари везани за југословенски однос према британским тадашњим и бившим колонијама. Југословенска штампа је почела да у критичком духу извештава о току англо-египатских преговора и нередима у области Канала и у Судану на начин непријатан британском уху. Амбасадор Ајво Малет је уредно реферисао о овим написима децембра 1953.⁵⁰ Добио је инструкцију да оштро протестује. Форин офис је имао разлога за незадовољство. Током разговора у Лондону марта 1953, Идн је притискао Броза да престане са антиколонијалистичким иступима у ОУН, позивајући се на гаранције које је од њега добио претходне године. Броз се тада чвршће држао, али је направио мали уступак: *Једна ствар је кад се ради о пројекцији, ту се могу ствари уредити, али друга ствар су наши ставови у ОУН.*⁵¹ А у ОУН-у се спроводила линија коју је у Борби аргументовао Јосип Ђерђа у време када је колонијално питање постало горуће: подршка захтевима свих народа за ослобођењем.⁵² Међутим, у наредном периоду, између осталог и због нове оријентације према Египту и северној Африци, настављена је негативна пропаганда. Она је била везана за британску политику у Кенији и Гвајани, али и за изборе у Судану, чији је исход пропраћен неприкривеним ликовањем и наведено је да ће наш пораз у Судану морати да доведе до напуштања Суецког канала.⁵³ Малет је тим поводом децембра 1953. посетио Кочу Поповића и напао га због испада штампе. Коча му је рекао да се ради о изолованом инциденту чији је значај минимизирао.⁵⁴ Руку на срце, минимизирали су га и Британци. Југословенска пропаганда је била окренута првенствено према сопственом становништву и имала је тек посредан ефекат на спољну политику. Британци су се навикли на ове испаде: *За очекивања је да ће нова Југословенска политика ускоро постојати мање гунђава према Западу као и у део југословенске историје, посебно у односу на колоније, блискоисточна и далекоисточна питања. Тон југословенске историје се унеколико изменио од како се државни секретар жалио југословенском амбасадору 22. марта.*⁵⁵

Много значајније биле су за Британце размере конкретних односа између Југославије и Египта, посебно на пољу војне сарадње. У компликованим покушајима Британије да невољни Египат задржи у својој орбити и натера га на преговоре са Израелом, један од битних

⁵⁰ TNA, PRO, FO 371/107899, WY 221/1.

⁵¹ *Stenografske zabeleške sa zvaničnih pregovora prilikom posete druga predsednika Londonu (16–21. marta 1953)*, Jugoslovenski istorijski časopis, 1–2, Beograd 2001, 199.

⁵² Ђорђе Јерковић, *Колонијално питање прег ОУН*, Борба, 27. септембар 1952.

⁵³ TNA, PRO, FO 371/107899, WY 221/1.

⁵⁴ TNA, PRO, FO 371/113216, WY 221/4.

⁵⁵ TNA, PRO, FO 371/113158, WY 1021/30.

инструмената којим су се Британци служили у сврхе притиска био је ембарго на оружје. Чим је до британске амбасаде стигао глас да у Југославију долази војна делегација (август 1953), саветник амбасаде је посетио начелника одељења у ДСИП-у Чеду Миндеровића и експлицитно га питао која је сврха ове посете и да ли је она у вези са набавком оружја. Миндеровић је негирао.⁵⁶ Међутим, још маја 1953. успостављени су први контакти са египатским властима везани за продају оружја и египатска страна је стекла повољан утисак, јер је египатска војска још септембра те године питала да ли постоје шансе за набавку муниције, оружја и материјала. Била је посебно заинтересована за базуре југословенске производње.⁵⁷ Египатска набавна комисија је стигла у Југославију јануара 1954. и закључила је уговор са Југоимпортом у вредности од 1,1 милион долара, купивши 10.000 пушака, 8,5 милиона метака, 3 тоне хекогена и 30 милиона каписли за малокалибарску муницију.⁵⁸

Војна сарадња је била поспешена новим успехом – египатска влада је маја 1954. дозволила отварање места војног аташеа при југословенској амбасади. На овој позицији нашао се пуковник Асим Хоџић.⁵⁹ Овај успех је заправо произлазио из прве значајне посете југословенског високог званичника Египту. Наиме, почетком 1954. начелник Генералштаба Пеко Дапчевић је требало да посети Етиопију. Никезић је предложио да Дапчевић у повратку начини приватну посету Египту и састане се са највишим војним функционерима.⁶⁰ До састанка је и дошло у марту, када су се Дапчевић и главнокомандујући египатске војске Амар договорили о војном аташеу. Посредно можемо закључити да је настављена испорука оружја и војна сарадња. Септембра 1954. Египћани су тражили да из Југославије дође јака војна делегација од десет чланова у којој би били заступљени сви родови оружаних снага.⁶¹ Очито у вези са овом иницијативом, истог месеца је министар унутрашњих послова позвао Никезића и Хаџића, интересујући се за услове под којима Југославија прима америчку војну помоћ.⁶²

Опрез којим се улазило у ограничене аранжмане био је разумљив, посебно у времену када се тек обликовала југословенска политика сарадње са некомунистичким земљама, као и идеолошка основа те политике. Постојала је и воља да се она операционализује и то на највишем нивоу. Још током посете војне делегације појавила се идеја, коју је Алеш Беблер сугерисао Кочи Поповићу, да та делегација сондира терен за измену посета министара иностраних послова.⁶³ Међу-

⁵⁶ ДАСМИП, ПА, 1953, ф-23, 411761.

⁵⁷ ДАСМИП, стр. пов, 1953, ф-1, 105, Телеграм Михаиловског од 28. септембра 1953.

⁵⁸ *Египат*, ДСИП, 78.

⁵⁹ ДАСМИП, ПА, 1954, ф-18, 44697.

⁶⁰ ДАСМИП, ПА, 1954, ф-18, 415326.

⁶¹ ДАСМИП, ПА, 1954, ф-18, 412103.

⁶² ДАСМИП, ПА, 1954, ф-18, 412442.

⁶³ ДАСМИП, стр. пов, 1954, ф-1, 685, Телеграм Алеша Беблера Кочи Поповићу од 6. октобра 1954.

тим, упркос начелној вољи за сарадњу са Египтом, Југославија још увек није била начисто са природом египатског режима и његовим перспективама у будућности. Извештаји из посланстава у Каиру и Тел-Авиву указивали су на нејединство владајуће официрске клике, које је током 1954. постало сасвим очито. Никезић је 23. новембра недвосмислено потврдио да је Нагиб смењен са свих позиција у власти и да је Насер први човек Египта, који ће неко време, премда председник владе, давати акредитиве као да је председник републике.⁶⁴ Отприлике у исто време решен је и други велики проблем, склопљен је англо-египатски споразум око Канала. Британија је исказала задовољство укидањем ембарга на оружје новембра 1954. што је за неко време лишило Југословене опасности од могућег британског притиска.

Приближавање оријентација

Међутим, назирали су се нови проблеми. Насер је, једном учвршћен на власти, почео енергично да профилише своју спољнополитичку оријентацију, која ће га убрзо довести у центар светских збивања, а Југославију натерати да односе не сагледава само из билатералног угла, већ и из ширег контекста. Нови правац се оцртавао у другој половини 1954. Закључење уговора о Суецу није, како су се Британци надали, отворило нову еру у англо-египатским односима. Антибританска реторика египатских медија, праћена Насеровим позивима на јединство арапских народа, указивала је на даље отуђење Египта. Перманентна опструкција мировним решењима са Израелом и подршка коју је Насер упутио антиколонијалним покретима у Тунису, Алжиру и Мароку тангирала је старе проблеме и отварала нове.⁶⁵ Други проблем био је Совјетски Савез. Дотада неактиван на Блиском истоку, а посебно у Египту, СССР је крајем 1954. почео да шаље сигнале Насеру. Совјетско посланство је издигнуто у ранг амбасаде, почеле су размене трговинских делегација, а крајем децембра је дата и прва званична изјава о „прогресивности“ египатског војног режима, који је до тада називан реакционарним.⁶⁶ Таласи хладног рата су, са неколико година закашњења, заплуснули Египат. Тешко је било предвидети какав је Насер пливач.

Југославија није могла да превиди ове тенденције, које су јој биле сасвим познате из сопственог искуства. Повишен интерес ДСИП-а за Египат одразио се у захтеву југословенском посланству од 29. септембра 1954. да се изради опсежан елаборат о Египту, јер је оцењено да се ради о држави која се *приближава на један посебан начин ценџури ња*

⁶⁴ Исто, ф-18, 415600.

⁶⁵ Овај став је постајао посебно иритантан Француској откако се конкретизовао кроз снабдевање алжирских устаника оружјем и њиховим тренирањем у Египту. Више у: Здравко Печар, *Алжир до независности*, Београд 1967, 573–577.

⁶⁶ ДАСМИП, ПА, стр. пов, ф18, 4193.

жње *свејтске јавности, ња и наше земље*.⁶⁷ Насерови „антизападни“ изливи су из југословенске перспективе били позитиван помак. Наиме, у међувремену, после Стаљинове смрти, отвориле су се нове перспективе у обнови југословенско-совјетских односа и отворио се простор за нове иницијативе.⁶⁸ Искуство сарадње са Грчком и Турском је показало да је могуће имати *добре односе са свим народима и земљама које њо њакође желе, без обзира на разлику унутрашњих система*.⁶⁹ У извештају о раду СИВ-а из 29. јануара 1954. Тито је указао на крупну улогу многољудних народа афричког и азијског континента, оценивши да би се тај принцип сарадње различитих држава могао и ширити.⁷⁰ Најавом његовог пута у Индију и Бурму, која је изазвала одијум на Западу, показало се који би то правац могао бити. Идеја о Титовој посети Индији и Бурми, која се ослањала на повезивање неутралних држава, могла је бити само поспешена „неутрализацијом“ Египта.⁷¹ Напоследку, привредне околности су такође наметале јачање политичких веза. Док је увоз египатске робе у Југославију био у узлазном тренду (2,4 милиона динара у 1952, 3,04 милиона динара у 1953), извоз је јако опао (6,02 милиона динара у 1952, 3,52 милиона динара у 1953).⁷² Овај пад је био узрокован пре свега сушом која је онемогућила пласман кукуруза, највећег југословенског извозног артикла, на египатско тржиште. Сва је била прилика да ће се тај тренд пренети и у 1954 (извезено робе у вредности од 2,87 милиона динара). Привредно заостајање је требало компензовати политичким пробојем.

Персоналне промене у југословенској дипломатији са краја 1954. прилично јасно сведоче о повишеном интересу за развој југословенско-египатских односа. У октобру је Чехословачка дала агреман Марку Никезићу, који је стога требало да напусти Египат крајем те године. Међутим, египатски посланик је убрзо интервенисао код Алеша Беблера, молећи га да Никезић, који је по њему толико урадио за унапређење билатералних односа, остане у земљи.⁷³ Ово је било признање како његовом ангажману, тако и напретку који је остварен у односима.

А ти односи су улазили у нову фазу. Повољне околности Насерове неутрализације преплитале су се са другим, проблематичнијим аспектима. Пре свега, напетости у арапско-јеврејским односима су постављале изазове пред Југословене, који нису били спремни да се у овим размирицама неопозиво одреде. Било је тешко одредити се, јер је сваки

⁶⁷ ДАСМИП, ПА, 1955, ф13, 45726.

⁶⁸ Више у: Đoko Tripković, *Normalizacija jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1953*, *Istorija 20. veka*, 1, 1994, 111–122.

⁶⁹ Исто, књ. IX, 196.

⁷⁰ Ј. Б. Тито, *н. г.*, књ. IX, 82.

⁷¹ Драган Богетић, *Титово путовање у Индију и Бурму 1954–1955. и обликовање југословенске политике несврћаности*, *Историја 20. века*, 2, 2001, 65–73.

⁷² *Египат*, ДСИП, 77.

⁷³ ДАСМИП, ПА, 1954, ф18, 413474.

гест добре воље спрам једне стране изазивало одијум друге.⁷⁴ Свесни овог реципроцитета Југословени су се држали опрезно. Прва Брозова спољно-политичка изјава везана за блискоисточна питања дата је у том духу. Почетком октобра 1954, најавивши свој пут у Индију и Бурму, Тито се у говору у Требињу дотакао бурета барута. *Истио иако и са Средњим Истиоком, са арајским земљама које су нам до недавно биле јако ненаклоњене а данас цијене Југославију по њеном дојриносу у међународној арени, по наститојању на ублажавању сукоба који постоје са Израелом. Разумије се, ми не улазимо у ишитања која постоје између Израела и арајских земаља, мада јако жалимо ишио међу њима постоје ишакви односи. Ми не улазимо у ишо јер је ишо њихова стивар, али ми желимо добре односе са свима, и, ако буде до нас да нешио дојринесемо ублажавању ишаквих односа, ми ћемо ошворена срца врло радо учиниши ишио можемо.*⁷⁵

По реакцијама на тај кратак део говора било је јасно да је пут који је Броз сугерисао преузак. Антиципирајући реакције Израела и арапских земаља, ССИП је послао неку врсту меког демантија у сва регионална представништва, истичући да се председникова изјава не сме тумачити као југословенска миротворна иницијатива, већ као жеља да се пронађе најбоље решење.⁷⁶ Међутим, једном пуштен, дух из боце није могао бити враћен. Наиме, изјава је дошла у веома конфузном периоду обостраних покушаја Насера у Египту и Моше Шарета у Израелу да дођу до неке врсте компромиса. Преговори су вођени до измака 1954. преко читавог низа посредника.⁷⁷ Брозово интересовање је наишло на агресиван пријем у Израелу. Крајем октобра 1954, Израелци су позвали Броза да направи аберацију током свог пута и посети њихову земљу. Поздравили су Брозов говор и чак су назначили могућност пријема Израела у Балкански пакт. Истовремено је именован нови израелски посланик, Левати, човек од поверења израелског министра спољних послова Моше Шарета.⁷⁸ Крајем исте године су се Израелци хтели још и уверити да Броз неће свраћати у Каиро и тражили су да, уколико се то деси, дође и у Јерусалим.⁷⁹ Помало затечен ситуацијом СМИП је одговорио да Броз неће правити посету Египту. Оваквог става се ДСИП држао и почетком јануара 1955.⁸⁰ Међутим, сазнавши да је састанак ипак изванредан, израелски представник у УН је замолио Југославију за посредовање код Насера у случају два израелска држављана осуђена на смртну казну.⁸¹

⁷⁴ ДАСМИП, ПА 1954, ф-43, 43800, отправник послова у Тел-Авиву извештава да су односи на површини добри, а заправо затровани ширењем односа са арапским државама.

⁷⁵ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, књ. 9, 280.

⁷⁶ ДАСМИП, ПА, 1955, ф-43, 413151.

⁷⁷ Према: L. W. Scott, *n. d.*, 42.

⁷⁸ ДАСМИП, ПА, ф-43, 414861.

⁷⁹ Исто, ф-43, 416896.

⁸⁰ ДАСМИП, ПА, 1955, ф30, 4104.

⁸¹ ДАСМИП, ПА, 1955, ф-13, 41218.

Делом Брозова мировна понуда, а вероватно и више од тога евидентан узлет, условили су и понуду за посету Египта. Будући да је Тито путовао бродом, египатска влада је била обавештена о датуму његовог проласка који је требало да буде инкогнито.⁸² Једном обавештена, египатска влада је покушала да организује састанак између Тита и Насера, што је југословенска страна у први мах одбијала. Насер је затим послао писмо Титу, позивајући га да на повратку посети Египат. Броз је одговорио контрапредлогом, да се састану на „Галебу“ током пловидбе Суецким каналом, истичући да би, због распореда, евентуална пуна посета Египту била прекратка.⁸³ Египатска влада је уважила ове аргументе и састанак на броду је утаначен децембра 1954. Југословенска одлука је представљала средње решење. Састанак на броду није био иритантан за Израел, а отварао је нове могућности. Броз се из Индије враћао са прилично изграђеним ставовима о могућности блоковски неангажоване сарадње и у том смислу му је одговарао састанак са Насером, посебно ако се има у виду да је Египат добио позив за учешће на афро-азијској конференцију у Бандунгу. Тито је очигледно схватао велику улогу Блиског истока у светском систему, а Египат се наметао као могући партнер, будући да се Турска све више показивала као некритички експонент америчких интереса.⁸⁴

Југословенско негодовање против турске политике пактова на Блиском истоку представљало је зрелу основу са разговоре са Насером, који је могућност сарадње нагласио у интервјуу дописнику *Борбе*, у којем је поздравио Титов пут у Индију и Бурму. Насер је и сам закључио да су се *односи између Еџипта и Југославије постојано развијали у току последњих година*. Међутим, није пропустио да осуди Багдадски пакт и турску политику у региону и истакне потребу арапских земаља да преузму одговорност за своју безбедност.⁸⁵ Непосредно пред састанак, у новом интервјуу *Борби*, поред поновљене добродошлице Титу Насер је указао и на заједничку идеолошку основу сарадње: *Ослобођење наших двеју земаља од монархија које су биле зајреке даљем развијку наше две земље ојачало је наше везе. Оно нам је ипак оне омогућило да поправимо животињи стандард и да стварамо боље услове животињи свим слојевима народа. На овај начин повезани са светским делом борбе за мир и стабилности у свету.*⁸⁶

⁸² ДАСМИП, ПА, 1954, ф-18, 415236.

⁸³ ДАСМИП, ПА, 1955 ф-13, 4196.

⁸⁴ Архив Председника Републике (АПР), Кабинет Председника Републике (КПР), I-2/2, 56. Још пролећа 1954. био је видан раскорак између балканских савезника. Иако су размирице између Грчке и Турске биле бучније, ништа мање озбиљан није био ни спор Југославије и Турске поводом будућности балканских интеграција и турске политике на Блиском истоку. Упркос релативно честим узајамним посетама, ова питања нису изглађена. АПР, КПР, I-2/2, 569–586. Забелешка о разговорима после интимног ручка у резиденцији претседника Бајара 13. априла 1954.

⁸⁵ *Борба*, 1, 2 и 3. јануар 1955.

⁸⁶ Према: Звонко Штаубингер, *Титово историјско несталинство*, Београд 1976, 95.

Закључак

Уговарањем састанка Тито-Насер престаје „настанак“ југословенско-египатских односа. После двогодишњег профилисања, процењивања, покретања привредних и војних веза, размена посета и приближавања ставова остварили су се услови за састанак двојице лидера који ће утврдити тековине дотадашњег узлета и трасирати нове облике сарадње. Испоставило се да су раскидом Југославије са СССР-ом и уклањањем краља Фарука били остварени тек базични политички предуслови за „настанак“ југословенско-египатских односа.

Са обе стране је постојала несумњива воља за сарадњом. Ипак, воља није била довољна да савлада бројне препреке. Са египатске стране радило се о уобличавању спољне политике једног младог режима који је још увек био у превирању, оличеном у сукобу Нагиб-Насер и који је још увек тражио свој спољнополитички израз. На југословенској страни оклевање је било последица нејасних ставова о улози Југославије у свету. Југославија је коренито променила спољнополитичку оријентацију, али не и друштвени систем. Премда је водила антисовјетску политику, декларативно се залагала за комунистичко устројство и нападала империјалистичку праксу капиталистичких земаља. Истовремено, она је уживала политичку, економску и војну помоћ тих земаља, што је њену политику бојило противречностима. Таква ситуација није била нужно и увек угодна и пробитачна, како се често у литератури наводи. Напротив, она се често претварала у низ притисака на југословенско руководство, које је покушавало да ублажи те притиске.

Један је пут, несигуран и опасан, водио ка отварању сарадње са СССР-ом. Друга, мање опасна могућност се сводила на сарадњу са ваневропским државама попут Индије и Египта које су и саме биле укљештене између Истока и Запада. Међутим, тешко је било пронаћи стабилну политичку и привредну основу те сарадње, што се и показало у случају Египта. Заједничко подозрење према великим силама јесте донекле приближило Југославију и Египат. Профилисањем југословенске антиимперијалистичке реторике и рађањем египатске неутралистичке концепције остварена је основа за нужно идеолошко приближавање и формирање комплементарних спољнополитичких доктрина (Насеров „активни неутрализам“ и Титова „активна мирољубива коезистенција“). Међутим, тек је бојазан од турске експанзивне политике испунила овај идеолошки оквир политичким садржајима, који су током 1955. довели до даљег приближавања Југославије и Египта.

Vladimir Petrovic

THE „NAISSANCE“ OF YUGOSLAV-EGYPTIAN RELATIONS

Summary

The article examines the development of political, economical, military and cultural relations between SFRY and Egypt from 1945. until 1955. It emphasizes the significance of the Yugoslav break-up with USSR and the coup d'etat in Egypt as the key preconditions for the consequent improvement of the relations between the two countries in 1953. and 1954. Apart of the account on the political moves in the highest level, the article analyzes the operationalisation of those policies and the functioning of diplomatical apparatus and it also tracks down the emergence of the ideological bases of political cooperation between Yugoslavia and Egypt.

ЕКОНОМСКА САРАДЊА ЈУГОСЛАВИЈЕ И САД У ВРЕМЕ ДРУГОГ ЈУГОСЛОВЕНСКО- СОВЈЕТСКОГ СУКОБА (1958–1959)

АПСТРАКТ: Тема рада су активносћи Југославије везане за настојање да се кроз унапређење сарадње са САД ублажи негативно дејство међународне изолације намећуће од стране источнoевројских држава крајем 50-их година. Ојказивањем кредитних аранжмана, закључених после посете Хрушчова Београду и Јосипа Броза Москви, СССР је озбиљно угрозио реализацију југословенских развојних програма и стабилности југословенског привредног система. Стога је од стране владе САД да финансијски компензира неочекивани дефицит Југославије у кључним инвестицијама, у великој мери зависила будућа међународна позиција Југославије, али и ојсјанак актуелног режима.

Приближавање Југославије социјалистичком лагеру половином 50-их година изразито је негативно примљено на Западу. Учестале размене посета Јосипа Броза и Никите Хрушчова, праћене нападним манифестацијама пријатељства и идеолошке блискости, изазивале су све већу подозривост у америчким политичким круговима. Противници помоћи Југославији у америчком Конгресу оштро су нападали protagonisti подршке режиму у Београду, указујући на могућност да све оно што је у том контексту било испоручено Титовом режиму буде сада употребљено против западних држава. У прилог ставовима о враћању Југославије у социјалистички лагер ишао је читав низ догађаја проишких из новог курса југословенске спољнополитичке стратегије: прекид дипломатских односа са СР Немачком; југословенски захтев за обустављањем америчке војне помоћи и инсистирање да америчка војна мисија у најкраћем року оконча свој рад у Београду; поновно суђење Миловану Ђиласу и његово хапшење; све енергичнија југословенска подршка процесу деколонизације у Азији и Африци, која се у потпуности поклапала са курсом СССР-а; изражена склоност југословен-

Рад је написан у оквиру пројекта *Србија, Југославија и велике силе у 20. веку*, (2160), који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије, Београд.

ских представника у Уједињеним нацијама да на истоветан начин гласају у вези са бројним међународним питањима као и лагер просовјетски настројених држава.

Међутим, мимо воље Тита и његових сарадника, крајем 1957. и почетком 1958, долази до наглог погоршања односа са СССР-ом. Одлучно Титово одбијање да се врати у социјалистички лагер и подреди командама Москве резултирало је новим југословенско-совјетским сукобом, који је имао све елементе раније оштре конфронтације Југославије и земаља Коминформа.

Тако се Југославија почетком 1958. године, слично као и десет година раније, нашла у веома опасној стратешкој позицији. Над њом се поново надвила опасност да буде истовремено изложена изолацији и од стране Истока и Запада. Превладавање таквог стања у највећој мери је зависило од успеха енергичне акције на обнављању сарадње са Западом, посебно са Сједињеним Државама.

Трговински и кредитни односи са САД

Југословенска дипломатска офанзива, усмерена на пробијање међународне изолације наметнуте од источноевропских држава, неочекивано брзо је резултирала одашиљањем охрабрујућих сигнала из Вашингтона. Наиме, показало се да су Сједињене Државе знатно пре отпочињања отворене антијугословенске кампање социјалистичког лагера, располагале поузданим информацијама о идеолошко-политичком разлазу југословенског и совјетског руководства. Самим тим, у америчким политичким круговима поново се актуелизује потреба редефинисања политике према Београду.

Исцрпну и свеобухватну анализу југословенске међународне стратегије и тачака у којима се она додирује и у којима се коси са политиком САД, Ајзенхауерова администрација сачинила је почетком 1958. године, усвајањем стратешког елабората Националног савета за одбрану (National Security Council), познатог по ознаци НСЦ 5805.

У суштини, овај елаборат је реafirмисао краткорочне циљеве САД у односу на Југославију за које су се и раније залагали амерички председник и државни секретар, а који су током 1956. и 1957. све више били оспоравани, не само од доброг дела конгресмена, него и појединих чланова администрације. Полазећи од констатације да се југословенска спољнополитичка независност није „истопила“ како су то предвиђали критичари програма помоћи овој држави, аутори елабората НСЦ 5805 су инсистирали на њеном даљем продужењу, али и евентуалном увећању у односу на претходну годину. Подршка југословенској независности је самим тим остала актуелна као „интегрални део шире политике САД, која је, као своје циљеве имала коначно достизање потпуне националне независности свих источноевропских сателита.“

Улога Југославије је била у томе да стоји „као сталан подсетник сателитским режимима, служећи као тачка притиска и за вође тих режима и за руководство СССР-а.“ На тај начин САД су до даљњег обезбеђивале макар свој краткорочни интерес и минимални циљ: „да одржи Југославију независном од совјетског блока“ и да оријентише „Титов режим у правцу политичке и економске либерализације и уских југословенских веза са Западом уопште, а Западном Европом посебно.“ Све ово упућује САД да наставе са реализацијом програма економске помоћи Југославији и испоруке неопходне војне опреме „све док се настављају задовољавајући односи Југославије и САД.“¹

Карактер циљева којима се руководила америчка администрација при усвајању документа НСЦ 5805 постао је још јаснији када је у мају исте године усвојен нови елаборат Националног савета за одбрану – „Политика САД према народима под доминацијом Совјета у Источној Европи.“ Овај документ с ознаком НСЦ 5811 заснивао се на процени да је после совјетске интервенције у Мађарској унутар социјалистичког лагера „атмосфера промена и превирања још више запаљива него под Стаљином.“ У том смислу, незадовољство и непријатељство према комунизму само је још више нарасло због насилног понашања Москве, а протагонисти таквог понашања су изложени мржњи која подстиче на отпадништво у комунистичком покрету. „Титов национализам“, у таквој атмосфери, представља стални и додатни подстицај сличном „националном комунизму“ у источноевропским државама.²

Иако је у дебати вођеној током разматрања НСЦ 5811 у Стејт департменту постојало потпуно јединство око неопходности примене стратегије за слабљењем и разбијањем совјетског блока, долази до жестоке дискусије око средстава којим би се остварила оваква стратегија. Врло је било раширено схватање да је наведени циљ могућно остварити једино кроз „насилне побуне, метеже и герилске операције“, под условом, наравно, да су САД способне и спремне да се носе са совјетским одговором. Таква препорука заснивала се на становишту да источноевропске земље не могу остварити своју независност без борбе и оружаног отпора. Поучени неуспехом мађарских устаника и трагичним епилогом њиховог покушаја да силом изборе слободу свог народа, Ајзенхауер и Далс су заступали супротно становиште. Наведене опције су сматрали „опасним“ и инсистирали су на њиховом брисању из документа. Сматрали су да се у датом моменту мора ићи на охрабривање „мирне еволуције нација под доминацијом према националној независности и унутрашњој слободи“, а да „највећа нада у извођењу прихватљиве еволуције према већој слободи за сателите лежи у испољавању сталног притиска код сателита на Совјетски Савез и на њихове режи-

¹ NSC 5805, „US Policy Toward Yugoslavia“, 28. фебруар 1958 (Lorejn M. Lis, *Održavanje Tita na površini. Sjedinjene Države, Jugoslavija i Hladni rat*, Beograd 2003, 307–308).

² NSC 5811, „Statement of US Policy Toward the Soviet-Dominated Nations in Eastern Europe“, 24. мај 1958, FRUS, 1958–1960, 10(1): 18–31 (L. M. Lis, *n. d.*, 308–309).

ме, у нади да ће се произвести промена у мишљењу код совјетских владара.“ У постојећој ситуацији, до даљњег, Далс је инсистирао на неопходности привременог толерисања „блиске совјетске политичке и војне контроле“ над збивањима унутар лагера социјалистичких држава.³

У погледу стратегије САД према Југославије тиче, ни после усвајања елабората НСЦ 5080 није постојала једнодушност у америчким политичким круговима око потребе даљег пружања помоћи „националном комунизму“ који је она спроводила. Ајзенхауерова администрација се по том питању и даље суочавала са великим проблемима да избори већинску сагласност у Конгресу током устаљене годишње дебате око усвајања Закона о узајамној безбедности (МСА). Наступајући пред сенатским Комитетом за спољне послове Далс је, том приликом, још једном поновио своју често изношену тврдњу да је Југославија независна од совјетског блока и да ће такав курс очигледно и даље задржати.⁴ У прилог таквој тврдњи ишао је читав низ догађаја који су представљали упечатљиве индикаторе погоршања југословенско-совјетских односа: отказивање планиране посете совјетског шефа државе Ворошилова, совјетско отказивање кредитних аранжмана неопходних за опоравак југословенске привреде, оштра и непријатељска партијска преписка Москве и Београда. У Вашингтону је посебно добро примљен оштар антисовјетски наступ Јосипа Броза у Лабину, 15. јуна 1958. Нарочито је радо цитирана Титова говорна хидраулика иронично форсирана око идеолошке дилеме на којој је инсистирао Хрушчов: „да ли се социјализам може градити на америчкој пшеници.“ Објашњење да онај ко зна шта хоће, може то успешно чинити, а онај ко не зна „не може градити социјализам ни на сопственој пшеници“ и констатација да америчка пшеница (коју Југославија, уосталом, добија) није ништа гора од совјетске (коју, пак, не добија)⁵ – сама по себи је указивала на сву дубину југословенско-совјетског сукоба и упућеност Београда на помоћ Запада.

Заговарајући наставак помоћи Југославији, само неколико дана после Титовог наступа у Лабину, 18. јуна 1958, Ајзенхауер је нагласио да би он „дао помоћ за било што, што би ослабило солидарност унутар комунистичког блока. Ако бисмо могли успоставити центрифугалне насупрот центрипеталним силама, ми бисмо, моје је мишљење, чинили велику услугу слободном свету.“⁶ Ајзенхауерови и Далсови аргументи су прихваћени и у Закон о узајамној безбедности за 1958/59. фискалну годину укључена је и помоћ Југославији. Током августа 1958. у Сједињеним Државама је објављено и да ће Југославији бити пружена помоћ у развојним пројектима, при чему ће у знатној мери бити компензирани отказани совјетски аранжмани.⁷

³ *Isto*, 308–314.

⁴ FRUS/1958/VOL. X/DOK. 122/325 (Tvrtko Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici*, Zagreb 2002, 124).

⁵ J. B. Tito, *Govori i članci*, knj. XIII, 261.

⁶ *World Affairs*, 1958, 180.

⁷ *The New York Times*, 1958, May 15.

У складу са инструкцијама из елабората НСЦ 5805 Националног савета за одбрану, већ почетком 1958. године долази до реализације првих значајних економских аранжмана између САД и Југославије. Снажан подстицај Титовом „националном комунизму“ представљао је, свакако, Споразум САД и Југославије о пољопривредним вишковима, потписан 3. фебруара 1958. у Београду. Њиме је Југославији стављен на располагање износ од 62, 5 милиона долара за куповину 520.000 тона пшенице, 20.000 тона памука и око 26.000 тона јестивог уља. Део од 46, 9 милиона долара (75% укупног износа) дат је у виду зајма, са отплатом у року од 30 година, уз камату од 4% или 5% (у зависности да ли се дуг отплаћује у доларима или динарима). Преостали део стављен је на располагање влади САД за покриће својих потреба у Југославији.

Слично као и претходни уговор ове врсте потписан крајем 1956. године, и овај аранжман је покривао велики део југословенских увозних потреба за поменутиим артиклима. Примера ради, пшеница је овим споразумом покривала 60% југословенских увозних потреба за економску 1957/58. годину, памук – 50%, а јестиво уље – око 90%. Значај овог уговора је и у томе што је то први економски аранжман закључен са САД после периода „преиспитивања“ америчке политике условљеног прекидом југословенско-немачких дипломатских односа.⁸

Лошу страну овог споразума југословенски политичари видели су у томе што је он имао претежно зајмовни карактер, за разлику од ранијих споразума те врсте који су се сводили на бесплатну помоћ. Тиме је, иначе, испоштована сугестија Тита и његових сарадника, изречена неколико пута у афективном стању због растућег револта услед оштрих оптужби америчких конгресмена на рачун југословенске политике. Те оптужбе противника политике подршке комунистичкој Југославији, понављане из године у годину, приликом летње дебате у Конгресу око усвајања Закона о помоћи иностранству, све више су револтирале југословенско руководство и компромитовале политику коју је оно водило. Оне су условиле и одлуку званичника из Београда о обустављању програма војне помоћи и разматрање могућности иницирања нових модалитета америчке економске помоћи који не би могли давати повода ерозији међународног престижа Југославије. Америчка администрација је поздравила оваква настојања Београда, јер су она доприносила ублажавању њеног стално оживљаваног спора са Конгресом око бесплатне помоћи југословенском режиму. Стога је и за фискалну 1958. годину применила решење заступљено и у претходној години у односу на Југославију – давање зајма и по основу закона МСА и у погледу пољопривредних вишкова.

Југословенске власти, иако су саме иницирале овакав вид помоћи, ипак нису биле у потпуности задовољне његовом применом. Оне су

⁸ ДАСМИП (Дипломатски архив Савезног министарства иностраних послова), ПА (Политичка архива), 1958, пов., ф-3, 58. *Споразум са САД о пољопривредним вишковима.*

очекивале да ће за рестриктивнију примену Закона о помоћи иностранству и Закона о пољопривредним вишковима, америчка администрација дати компензацију Југославији у виду дугорочних инвестиционих кредита, који неће бити подложни сталном годишњем разматрању Конгреса и који се неће односити само на подршку да се преброде непосредне економске тешкоће у текућој години, углавном кроз помоћ у храни. Радило се, у ствари, о приступању реализацији новог концепта југословенске економске стратегије према САД, чије премисе је југословенско руководство почело спроводити почетком 1958. године. Наиме у то време оно је чинило велике напоре да економску основу односа са Сједињеним Државама не чине више разни облици редовне помоћи одобравани сваке године од Конгреса, него дугорочни кредити којима би се финансирала изградња важних профитабилних објеката. Прелазак са помоћи на кредите подразумевао је радикално померање тржишта инвестиција у Југославији ка пољопривреди, како би се избегло непотребно краткорочно задуживање око отплате великих контингената пшенице (у дотадашњем просеку од милион тона годишње). Релативна самодовољност у пољопривредним производима (у првом реду у погледу житарица) обезбедила би могућност да се сума од приближно 100 милиона долара годишње, коју је Југославији за сваку фискалну годину одобравао амерички Конгрес, употреби за инвестирање у развојне пројекте који ће обезбедити значајно повећање југословенске извозне моћи и успешно „сервисирање“ кредитних обавеза.⁹

Управо у време када се у Београду разрађују елементи новог програма инвестирања и међу економистима води жучна расправа како доћи до преко потребних кредита, у САД почиње са радом нова финансијска институција формирана у складу са МСА законом – Фонд за економски развој (Development Loan Fund – ДЛФ). Преко ове институције предвиђено је кредитирање неразвијених земаља и њихово оспособљавање за укључивање у светске финансијске токове.¹⁰ За период 1. јули 1958–1. јули 1961, Конгрес је изгласао укупну кредитну масу од 1,95 милијарди долара (та сума је касније увећана).¹¹

Користећи се оваквим повољним обртом у америчкој монетарној стратегији, Југославија је постала један од првих корисника кредитних услуга ДЛФ-а, достављајући му своју листу захтева у моменту када још

⁹ Ljubiša S. Adamović, Džon R. Lempi, Rasel O. Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle drugog svetskog rata*, Beograd 1990.

¹⁰ До тада амерички Конгрес је земаљама „трећег света“, својим политичким и војним савезницима, подршку давао кроз програм помоћи МСА (Mutual Security Act) и на основу Закона о пољопривредним вишковима. Актуелизовањем „совјетске економске офанзиве“ у Азији и Африци половином 50-их година, актуелизовало се и питање како парирати Хрушчовљевом „изигравању Божић Бате“, како су малициозни Американци називали кредитне олакшице Москве пружане афро-азијским народима. Као најцелисходније решење прихвата се нова стратегија подршке, усредсређена на инвестиционе кредите, неопходне за дугорочни привредни развој земаља корисника услуга.

¹¹ ДАСМИП, ПА, 1960, САД, ф-120, 436 238. *Development Loan Fund (DLF)*.

није формално ни почео са радом (Фонд је формиран крајем 1957, а са пословањем је почео 1. јула 1958). Југославија је већ 31. марта 1958. предала захтев влади САД за дугорочни зајам у износу од 200 милиона долара. Уз овај захтев приложила је и листу објеката који би били финансирани, при чему је утврђена сума за приоритетне објекте износила 123 милиона долара. Југословенска влада је имала у виду финансирање из ДЛФ-а и Експорт-Импорт банке, а рачунала је и на зајам Међународне банке у случају да је у тој институцији подрже Сједињене Државе.¹²

У склопу активности управљених ка тражењу западних кредитора својих развојних пројеката, Југославија је велику наду полагала у финансијску кооперативност Међународне банке по том питању. Међутим, показало се да ова банка није претерано осетљива по питању југословенских невоља са совјетском кредитном хидрауликом. Током разговора југословенског амбасадора Леа Матеса у САД са директором Међународне банке Јуцином Блеком (Eugene Black) 4. јула 1958, распршиле су се све наде Југославије о склапању кредитног аранжмана те године са овом финансијском институцијом. Матесу је предочено да док Југославија не регулише своје предратне дугове са западним државама, чланицама банке, не може очекивати позитивно решење њених кредитних захтева. Подсетио је југословенског амбасадора да је Југославија једина држава којој је Међународна банка одобравала зајмове, а да ова претходно није регулисала предратне зајмове. Након тога је Међународна банка инсистирала да Југославија регулише то питање, што је она и прихватила – обавезала се да ће од 1954. одвајати износ од 3 милиона долара којим би се дуговања покрила. Међутим, од тога ништа није учињено. У таквој ситуацији, без обзира на толерантност ове банке, није могућна никаква сарадња док Југославија не испуни своје међународне обавезе. Матес је прихватио ову аргументацију и обавестио Блека о преговорима које његова земља управо води са Француском око регулисања предратних дугова. То је позитивно примљено, потврђена је спремност Међународне банке да размотри југословенске захтеве током идуће године у случају да до тада спорно питање буде решено.¹³ Ипак, после ових разговора у југословенским политичким круговима отворено је питање колико се уопште исплати сарадња са Међународном банком у случају да се претходно измире сви предратни дугови. Постојала је неприкривена бојазан да укупна добијена кредитна маса неће бити већа од суме коју би Југославија морала претходно вратити својим ранијим повериоцима.¹⁴

Руководећи се обећањима западних сила да ће бити предузете мере да се компензирају важни кредитни аранжмани које је СССР једнострано раскинуо са Југославијом, југословенска влада се током јула

¹² Исто, ПА, 1958, пов., ф-2, 249. *Информација о резултатима предузетих мера за обезбеђење кредитних за извршење програма увоза опреме за период 1957-61.*

¹³ Исто, 1958, САД, ф-111, 413-532. Делеша амбасадора Леа Матеса Државном секретаријату за иностране послове, 4. јун 1958.

¹⁴ Исто, 1958, пов., ф-2, 249.

1958. поново обратила Вашингтону, не чекајући на одговор Фонда за економски развој и Експорт-Импорт банке. При томе је имала у виду и то да се фискална година завршава 30. јуна, а да од тог дана Конгрес отпочиње своју устаљену летњу дебату око усвајања Закона о редовној помоћи за 1958/59 (МСА) и пољопривредним вишковима.¹⁵

За куповину милион тона пшенице, 30.000 тона памука и 10.000 тона јестивог уља, по основу Закона о пољопривредним вишковима, затражен је износ од 98 милиона долара. На име редовне економске помоћи предвиђене МСА законом, затражено је 19,6 милиона долара. Поновљен је захтев за инвестиционим кредитирањем у износу од 200 милиона долара, као неопходан предуслов компензације за обустављене кредите СССР-а и реализацију елементарних компоненти развојних програма.¹⁶

Потпредседник југословенске владе Едвард Кардељ се 15. јула директно обратио америчком амбасадору Карлу Ренкину (Rankin), с молбом да подржи код своје владе кредитне захтеве Београда упућене Сједињеним Државама. Подсетио га је на тешку ситуацију са којом се суочава његова земља после совјетског отказивања раније уговорених кредитних аранжмана. Напоменуо је да, иако је Југославија принуђена да приступи изменама свог Петогодишњег плана, за њу је немогућно да у потпуности амортизује погубно дејство обрта у економским односима са СССР-ом. Ренкин је на Кардељеве захтеве реаговао доста млако и незаинтересовано, тако да је остављао утисак као да „настоји да се посета што пре заврши.“ С обзиром на то да се у моменту када су вођени разговори одиграла америчка интервенција у Либану, очигледно је да није био спреман да се изјашњава о осетљивим питањима билатералне економске сарадње док се не појасни став Југославије према овим актуелним политичким збивањима.¹⁷

Иако је југословенски став у вези са америчком интервенцијом у Либану био изразито негативан,¹⁸ он није битније утицао на сферу економских односа са САД. Судећи по извештајима званичника југословенског Министарства иностраних послова, „реакција представника америчке владе у вези с нашим предлогом за економску сарадњу у 1958/59 била је повољна [...] – са њихове стране показана је спремност да поднете предлоге проуче и да нам, што је могуће пре, дају одговор.“¹⁹ Најбоља препорука за америчку кооперативност биле су економске мере

¹⁵ Исто, САД, ф-112, 31 823

¹⁶ ДАСМИП, ПА, 1958, пов., ф-3, 210. *Пређовори са САД за 1958/59.*

¹⁷ КПР, 1-5-6/САД, *Забелешка о посети амбасадора САД Ренкина код Пошћредседника СИВ-а груђа Е. Кардеља, 15. јул 1958. г.*

¹⁸ У саопштењу објављеном 15. јула 1958, југословенска влада је искрцавање америчких војних снага у Либану оценила као „самовољан акт који је предузет и извршен мимо Уједињених нација“ и „који доводи до тешке напетости ситуацију у овом делу света и прети избијањем општег међународног конфликта.“ (*Саопштење владе ФНРЈ*, Борба, 16. јул 1958); ТНА (The National Archives), FO (Foreign Office), 371, RY, 1022/10, 136 814. *Yugoslav Foreign Policy.*

¹⁹ ДАСМИП, 1958, пов., ф-3, 239. *Економска сарадња са САД у 1958/59 години.*

којима је Москва кажњавала Југославију због одбијања да се укључи у социјалистички лагер. У том смислу су у Београду третирани охрабрујући сигнали са Запада: „После отказа кредитних аранжмана од стране СССР-а, с америчке стране било је разних наговештаја кроз изјаве функционера Стејт департмента и других владиних установа и писања штампе да постоје услови на западу, у првом реду у САД, да обезбеди-мо потребне кредите којима би компензирали губитке проузроковане акцијом СССР-а.“²⁰

Охрабрена првим реакцијама америчких званичника на високе финансијске захтеве поднете на одобравање Конгресу, југословенска влада одлучује да повећа своја потраживања Вашингтону. Током септембра доставља нову листу за финансирање својих текућих потреба (у храни и сировинама) и дугорочног економског развоја. Износ по основу Закона о пољопривредним вишковима сада је увећан за 14,4 (тражи се 112,4 милиона долара), а износ по МСА је практично дуплиран и сведен на 39,6 милиона долара. Дакле, укупна тражена сума, укључујући поновљен захтев за 200 милиона долара за финансирање развојних пројеката, достигла је невероватну цифру од 352 милиона долара.²¹ Страхујући од уобичајеног америчког одуговлачења око доношења одлуке у вези са југословенским финансијским захтевима, власти из Београда су дипломатским каналима инсистирале на императиву хитности реаговања и истицале потребу да им се што пре одговори да ли могу рачунати на подршку САД у склопу разрешења привредних тешкоћа са којима су суочене. При томе су често упозоравале да „по-моћ дата на време значи двоструку помоћ.“²²

Уважавајући овај захтев, америчка влада је већ 3. октобра обавестила југословенску амбасаду у Вашингтону о кредитној маси коју намерава да стави на располагање Југославији.²³ У оквиру достављене спецификације помиње се сума од 99,8 милиона долара на основу Закона о пољопривредним вишковима, 10 милиона на име МСА закона и 1,8 милиона техничке помоћи. Влада САД је из новоформираног Фонда за економски развој (ДЛФ) одобрила зајам у висини од 22,5 милиона долара за увоз опреме за азотару у Панчеву. Наговештена је и могућност да се из истих извора добије још 5 милиона долара за куповину дизел локомотива чиме је требало отпочети процес модернизације југословенске железнице.²⁴ Дакле, од тражених 200 милиона долара од ДЛФ, као компензације за отказане совјетске кредите, Југославији је у 1958. години у САД одобрено само 27, 5 милиона. Међутим, за децембар су заказани преговори две владе о новим кредитима из овог фонда који би се односили и на друге пројекте са југословенске листе приоритета инве-

²⁰ Исто, 373. *Билајтерални економски односи са САД.*

²¹ Исто, САД, 1958, ф-111, 425 297. *Белешка о економским односима са САД.*

²² Исто, 423 292; Исто, ф-112, 31 807.

²³ Исто, ф-111, 425 297.

²⁴ Исто, пов., ф-3, 373.

стиционе политике. У првом реду радило се о америчком кредитирању хидроелектране „Требишњица“ код Сарајева и термоелектране „Косово“. Било је готово сасвим извесно да ће се позитивна одлука у САД о ова два пројекта донети већ током следеће године.²⁵ С америчке стране јасно је изражена спремност да се и убудуће помогне очување југословенске националне независности и консолидовање привредног система. Тако нешто наговестио је и председник Ајзенхауер током разговора са новим југословенским амбасадором у Вашингтону – Марком Никезићем, који је управо у то време предавао своје акредитиве америчкој влади.²⁶

Такорећи одмах по приспећу ових вести у Југославију, креће се у реализацију појединих пројеката, раније одложених због совјетског отказивања уговорених кредитних аранжмана са Југославијом. У том смислу, истог месеца најављен је и почетак радова на хидроцентрали „Требишњица.“

Међутим, судећи по првим реакцијама политичких кругова у Београду, забележеним у интерној и тајној преписци, стицао се утисак присуства великог разочарења поводом најављеног обима кредитне масе и финансијских аранжмана намењених Југославији. У извештајима југословенског Министарства иностраних послова сачињеним непосредно после објављивања вести о обиму зајма који САД намеравају да ставе на располагање Југославији, видно је незадовољство у том контексту: „Ако сумирамо досадашњу ситуацију у вези помоћи владе САД, можемо закључити да се амерички став према Југославији није у суштини изменио. Циљ давања помоћи срачунат је углавном на то, да се преброде непосредне економске тешкоће давањем углавном хране и сировина, док се финансирање инвестиционог развоја, који у ствари представља најдиректнију помоћ јачању привреде, даје само у ограниченом обиму.“²⁷ Југословенски руководиоци су се, процењујући степен америчке кооперативности према Југославији, руководили и параметрима те кооперативности испољене према другим ванблоковским државама: „Ствари које су нам стављене у изглед су релативно мале према нашим потребама, а и према ономе што САД дају у овој ери свога појачаног интереса за неразвијене и посебно ванблоковске земље.“²⁸

Ипак, наведено испољавање незадовољства у вези са америчком финансијском помоћи Југославији није одражавало право расположење београдских званичника по том питању. Оно је више одражавало устаљени шаблон реаговања на сваки облик западне помоћи и преференцијалних аранжмана, који се стално по некој инерцији понављао, присутан још у првим фазама значајнијег ширења те сарадње после сукоба са Коминформом 1948. У званичним контактима са представи-

²⁵ Исто, САД, ф-111, 425 297.

²⁶ *New York Times*, October 28, 1958.

²⁷ ДАСМИП, 1958, пов., ф-3, 373.

²⁸ Исто, 1959, пов., ф-2, 2.

цима америчке владе и приликом јавних наступа, југословенско руководство је врло позитивно оцењивало сарадњу са САД и спремност ове силе да кредитира развојне пројекте у Југославији.

У том смислу се, 20. децембра, Коча Поповић у име своје владе захвалио амбасадору Ренкину, поводом задовољавајућег тренда у билатералној сарадњи. Сложио се да о њеном успону говори и чињеница, на коју је указао Ренкин, да су у последњој фискалној години САД ставиле на располагање Југославији до тада највећу суму новца која је икада фигулисала у сарадњи двају држава (око 175 милиона долара).²⁹

Пажњу светске јавности, међутим, посебно је привукла Титова изјава захвалности, по истом питању, дата нешто раније, на скупу у Новом Месту, 23. новембра 1958, одржаном поводом отварања аутопута Загреб–Љубљана. Реагујући на совјетске примедбе „да Југославија много хвали Американце, а не хвали социјалистичке земље“, југословенски лидер је одговорио на себи својствен начин: „А ја бих хтио да знам када смо ми без потребе неког хвалили. Ми немамо ни разлога да хвалимо некога без потребе. Међутим, кад је неко према југословенском народу учинио добар гест, зашто да га грдимо? Не, ми кажемо да смо зато захвални. А кад нас неко грди и клевете, зар треба да га хвалимо?“ Тито је, чак, отворено дао предност политици коју воде западне силе према Југославији у односу на ону која се води из Москве: „Они некако реалније гледају на то. А ми сматрамо да треба да сарађујемо, и сарађујемо, и са Француском, и са Британијом, и са Америком, са свим тим земљама уопште.“³⁰

Овој Титовој изјави Вашингтон је придавао посебан значај, јер је дата непосредно уочи припрема југословенског председника за вишемесечно путовање у ванблоковске земље Азије и Африке. Тај пут је првенствено мотивисан Брозом решеношћу да кроз личне контакте са државницима афро-азијских земаља поврати углед Југославије, који је делимично био доведен у питање кампањом коју је против ње водио Совјетски Савез, њихов кључни економски партнер. Политички кругови на Западу су, правилно, процењивали да овакав циљ Броз не може остварити другачије него да појасни својим домаћинима све невоље и опасности које носи везивање за Москву. Објаснити праву позадину југословенско-совјетског сукоба није било могуће без оштрих квалификација на рачун совјетске тежње да доминирају и потчињавају своје савезнике и да скупо наплате своју економску издашност.³¹ Стога је Титов говор у Новом Месту, сам по себи, представљао јасан наговештај стратегије његовог наступа у земљама које је намеравао да посети. Југословенски председник је тамо могао да допринесе еродирању совјетског угледа више него било који амбасадор западних држава.

²⁹ КПР, I-5-6/САД. Забелешка о разговору државног секретара Коче Поповића са америчким амбасадором Ранкином, одржаним 20. децембра 1958. године.

³⁰ Ј. Б. Тито, *н. д.*, књ. XIII, 409 и 417.

³¹ TNA, FO, 371, RY 1022/9, 145 114.

Логика ове врсте, све израженија у САД, касније ће у великој мери утицати на релативно благонаклон став ове силе према деловању покрета несврстаних у коме ће Југославија имати обезбеђену лидерску позицију.

У складу са наведеним очекивањима одвијала се Титова интерконтинентална маратонска турнеја, током које је посетио Индонезију, Бурму, Индију, Цејлон, Етиопију, Судан, УАР и, при повратку, Грчку.³² О разговорима које је Броз водио са афро-азијским државницима детаљно је извештавала сва светска штампа. Она америчка је, углавном, позитивно оцењивала садржину тих разговора, док су медији социјалистичког лагера осуђивали Титов наступ, приказујући цео његов боравак у земљама Азије и Африке као „мисију на линији западног империјализма“, антисовјетски усмерену.³³

Америчка штампа је Титову посету ванблоковским земљама окарактерисала као „најуспелију спољнополитичку акцију Југославије“ последњих година, стављајући нагласак на двоструком учинку који је њом постигла. С једне стране, тај учинак се огледао у томе што је југословенски председник успео да умањи совјетски утицај на том подручју, а ојача свој кредибилитет. С друге стране, овом посетом обезбеђен је виши степен сарадње ванблоковских држава и могућност јединственијег заједничког наступа на међународној сцени.³⁴ Западни званичници су на сличан начин, као и штампа, вредновали Титов наступ у Азији и Африци. Сматрали су га корисним по Запад, јер врло убедљиво објашњава земљама трећег света праву „природу руског комунизма“, а истовремено указује на то да Руси те земље не помажу из пуког алтруизма, већ у намери да их политички и војно потчине. У складу са таквим тумачењем, на крају следи закључак „да је Југославија учинила користан посао на овом пољу.“³⁵

Придајући већу пажњу елементима који су стварали утисак о антисовјетском карактеру посете, Вашингтон је свесно или несвесно у други план стављао антизападне фрагменте Титовог наступа, иако су они били далеко више заступљени у разговорима током ове турнеје. Оштрим, антиколонијалним и антизападним говорима југословенског председника, који су слабили компактност западних пактова на том подручју и утицали на одвајање неких земаља од Запада, није поклоњена већа пажња. Американци су очигледно били спремни да прогутāju ту горку пилулу зарад далекосежне спољнополитичке компензације

³² Тито је на пут у ове земље кренуо бродом „Галеб“ из јадранске луке Груж, 2. децембра 1958, а вратио се у Југославију 6. марта 1959.

³³ ДАСМИП, 1959, пов., ф-2, 114. *Посећа њрејсеџника Тиџа земљама Азије и Африке.*

³⁴ Исто, 1959, пов., ф-2, 114. *Реакција у свеџу на џоворе друџа Прејсеџника у Скопљу и Беџраџу* (по повратку из Азије и Африке).

³⁵ TNA, FO 371, RY 1022/9, 145 114. *The Results and implications of Tito's visit to non-aligned countries.*

коју су уз њу могли остварити. Додатно охрабрење у том правцу представљала је Титова посета Грчкој, која је поново оживела наду Вашингтона да је могућно обнављање активности Балканског савеза. Пошто је он био створен управо у време сукоба Југославије са СССР-ом, сада када је Југославија поново изложена претњама са исте стране, чинило се реалним очекивати овакав обрт на Балкану.³⁶

Писање западне штампе о плану Караманлиса и Тита да искористе предстојећи сусрет на Родосу за постизање договора о обнављању активности Балканског савеза, додатно је компликовало југословенско-совјетске односе. Москва је наговештени обрт на Балкану користила као крунски доказ о исправности свог становишта о Титовом путу као својеврсној „мисији на линији западног империјализма.“³⁷ Спекулације у вези са оживљавањем Балканског савеза негативно су утицале и на кредибилитет Југославије у земљама које је Тито управо посетио. Деловало је лицемерно заговарати антиблоковски став, критиковати војне савезе у Европи и ван ње, а потом преговарати о обнављању једног регионалног војног пакта.³⁸ Београд је морао брзо реаговати и оповргнути непријатне вести, којима, истини за вољу, није својим политичким деловањем ни на који начин допринео.

На конференцији за штампу, 20. фебруара, у југословенском мистарству иностраних послова, одбачена је свака могућност обнављања активности Балканског савеза. Будући да се међународна ситуација битно изменила у односу на време када је овај војни савез формиран, његово оживљавање је оцењено као нешто што „не би представљало прилог смањењу, него повећању међународне затегнутости.“³⁹

Све наде Вашингтона у вези са активирањем Балканског савеза дефинитивно су се распршиле после одлучујућег момента за исход овакве иницијативе – сусрета Тита са премијером Караманлисом и министром Аверофом на грчком острву Родос.⁴⁰ Том приликом југословенски председник је изнео своје мишљење по том питању, напомињући „да је апсолутно погрешно и сувишно што се сада почело писати и у вашој и у другој штампи западној да тај пут мој и састанак с вама треба

³⁶ Грчки премијер Караманлис и министар иностраних послова Авероф су још пре Титовог доласка у Грчку, преко своје амбасаде у Београду и југословенске амбасаде у Атини, у духу америчке препоруке, покренули иницијативу за оживљавањем активности Балканског савеза. Иако су југословенске дипломате и југословенско Министарство иностраних послова одбациле овакав предлог, све док се сам Броз није децидирано негативно изјаснио по овом питању током разговора са Караманлисом, Грци су упорно заговарали ову опцију. (ДАСМИП, 1959, пов., ф-1, 68, 75, 76, 78, 79, 86, 96, 111).

³⁷ Исто, ф-2, 114.

³⁸ Исто, ф-2, 86.

³⁹ Саопштење ДСИП-а на Конференцији за штампу (*Борба*, 21. фебруар 1959).

⁴⁰ До овог сусрета је дошло на иницијативу грчке владе у време док је Тито боравио у земљама Азије и Африке. Место сусрета и протоколарни детаљи договорени су тек током Титовог повратка из УАР. Грци су предложили да Тито дође у Атину, наглашавајући да је то жеља њиховог монарха. Касније је као најпогодније место састанка изабрано острво Родос. (ДАСИП, 1959, пов., ф-1, 14. *Забелешка о разговору државног секретара Коче Појовића се грчким амбасадором Цакалојосом, одржаним 14. јануара 1959*).

да оживи Балкански пакт, јер ја с том намјером нисам дошао овде и не мислим да њега треба оживјети... Не видим потребу да га сада денутирамо, да га сад откажемо, као што исто тако још мање ја видим потребу да се то оживљава.“ Уместо јачања војног савезништва, Тито је предложио јачање привредне и културне сарадње: „Ми треба да учвршћујемо наше билатералне односе, да сарађујемо даље, до сада смо добро сарађивали, и можемо још боље сарађивати, а исто тако желимо и са Турском да поправимо билатералне односе, да сарађујемо.“ У том смислу Тито је поставио питање: „Шта вам онда треба пакт? Овде исто тако ми можемо без тога да сарађујемо.“ Подносећи извештај Савезном извршном већу 17. марта 1958, Тито је ово своје излагање о разговорима у Грчкој о судбини Балканског савеза завршио речима: „Не само да смо га успавали, још смо га дубље закопали [...] Ускрснути неће моћи.“ Као разлог навео је не само проблеме који би искрсли на Истоку, него и могућу негативну реакцију у земљама које је управо посетио и у њима заговарао политику против пактова, засновану на начелима мирољубиве коегзистенције. „Ми идемо сад за мирним рјешавањем међународних проблема, идемо за побољшањем односа и сада ћемо ми таман посла оживљавати овај пакт.“⁴¹ Руковођен наведеним разлогом, Тито је, током разговора на Родосу, тражио да се из текста Заједничког саопштења о југословенско-грчким разговорима потпуно избаци део који се односио на Балкански пакт, а на коме су инсистирали Грци.⁴²

Међутим, иако нису скривали своје разочарење исходом разговора на Родосу по питању Балканског пакта, званичници из Вашингтона су генерално, ипак, били задовољни укупним ефектом Титовог пута у Азију и Африку, па и новом фазом југословенско-грчког приближавања у којој је наговештена и ближа сарадња ових двају држава са Турском. Готово одмах по повратку с пута, 19. марта, Тито је примио амбасадора Ренкина и информисао га о садржини разговора које је водио. Амерички амбасадор му је пренео позитивну оцену своје владе у вези са тим и, истовремено, наговестио повољну перспективу југословенско-америчке сарадње у наредним годинама. Саопштио му је да су САД спремне да за фискалну 1958/59. годину ставе Југославији на располагање суму од преко 150 милиона долара на име подршке економском развоју и уравнотежењу платног биланса.⁴³ Очигледно задовољан оваквим наговештајима, Тито је изнео неке своје „пријатељске“ сугестије о даљем америчком ангажовању у Азији и Африци, којим би ова сила могла побољшати своју позицију на том простору. Напоменуо је

⁴¹ КПР, I-2/11/1. *Извештај о њију Прегседника Републике и југословенске делегације у пријатељске земље Азије и Африке, поднеи на Сједници Савезног извршног већа 17. марта 1959 године у Београду.*

⁴² Исто, I-2/11-9. *Забелешка о југословенско-грчким разговорима вођеним на Родосу 2. и 3. марта 1959.*

⁴³ ДАСМИП, 1959, пов., ф-2, 106. Телеграм министра иностраних послова Коче Поповића амбасади ФНРЈ у Вашингтону о разговорима Ј. Б. Тита и амбасадора К. Ренкина, 19. март 1959; КПР, I-2/11-9.

да су тамошњи лидери заинтересовани за побољшање односа са САД, али би се ти односи убудуће морали заснивати на начелима равноправности и узајамног уважавања. Стога је велика грешка САД, склоност ка „уплитању у унутрашње послове тих држава.“ Будући да су у земљама Азије и Африке врло свежа мучна искуства из колонијалне прошлости, оне су изузетно осетљиве на сваки облик угрожавања њихове тешко изборене националне независности. Ако Запад жели да поврати свој утицај на тим просторима, за њега посебно значајним због петролејских извора, мора да измени своју политичку стратегију. За разлику од оне политике коју је раније водио и за разлику од политике коју води СССР, треба се одредити за концепт који би уважавао ванблоковску позицију ових држава и њихову решеност да остану неутралне. Ренкин је позитивно примио југословенску варијанту пожељног будућег курса америчке глобалне политике. У том смислу, на крају разговора, напоменуо је да америчка политика не полази од поставке: „Ко није са мном, мој је непријатељ.“⁴⁴

У складу са оптимистичком прогнозом амбасадора Ренкина, цела 1959. година била је у знаку унапређења југословенско-америчке економске сарадње. Цео тај период био је, углавном, лишен уобичајених политичких несугласица, карактеристичних за односе ових двају држава у послератном раздобљу.

Извесна одступања у овом контексту била су једино, на кратко, присутна почетком и крајем године. У првом случају радило се о мањем спору због одбијања америчких власти да удовоље југословенском захтеву за изручењем Андрије Артуковића, једног од вођа усташког покрета за време Другог светског рата. Друга спорна ситуација настала је крајем године, у вези са поновним актуелизовањем питања Титовог сусрета са Ајзенхауером и уобичајеног изостанка политичке воље Вашингтона да се такав састанак одржи.

Обе спорне ситуације су брзо потиснуте у други план, а приоритет је дат питањима која су чинила окосницу југословенско-америчких односа. Ту се у првом реду радило о сфери економске сарадње двају држава. САД су задржале позицију једног од кључних трговинских партнера Југославије. Обим робне размене са Сједињеним Државама током 1959, слично као и претходне 1958, чинио је 7,1% целокупног извоза Југославије и 20,1% њеног укупног увоза.⁴⁵ Југословенски извоз у ту земљу незнатно се смањио у 1959. години у односу на 1958 – са 32,9 милиона долара, пао је на 31,1 милион. Увоз се, пак, знатно увећао – са 134 милиона долара, порастао је на 140 милиона.⁴⁶

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Што се САД тиче, ситуација је била сасвим другачија. Југославија је у економском погледу била за ову силу потпуно безначајан партнер. Она је у целокупном извозу САД учествовала са 0,9%, а у укупном увозу са само 0,2% (ДАСМИП, 1962, пов., ф-2, 75. САД. Економски односи).

⁴⁶ ДАСМИП, ПА, 1961, Југославија, ф-54, 39 675. Робна размена са САД.

Уобичајено велики дебаланс у трговинском и платном билансу био је, као и раније, резултат високе стопе увоза житарица из САД. У томе се огледала специфичност привредне сарадње са САД у раздобљу 1951–1959, у односу на сарадњу са осталим високо развијеним западним државама. Главни извор трговинског дефицита у робној размени са овим државама произишао је из огромног увоза индустријске опреме и материјала за индустрију.

Међутим, управо по овом питању, 1959. година је представљала својеврсну прекретницу у економској сарадњи са САД. Наиме, у наредним годинама структура југословенског увоза из САД се радикално изменила. Резултат нове југословенске инвестиционе политике, односно чињенице да су се домаће инвестиције у пољопривреду учетворостручиле, била је самодовољност Југославије у пшеници – Југославија је престала бити увозник пшенице.

У лето 1959, Југославија је први пут у својој послератној историји досегла ниво производње житарица из периода пре рата. Самим тим, први пут у листу југословенских финансијских захтева за фискалну 1959/60. годину, упућених САД, није укључена пшеница. На ту ставку је до тада у просеку ишло око 85 милиона долара од укупног увоза из САД (сваке године је од САД тражено приближно милион тона пшенице). Сада је на листи југословенских захтева, ставка која се односи на пољопривредне вишкове сведена, са уобичајених 100 милиона долара, на свега 25 милиона долара (памук, маст, лој и уље).⁴⁷

На основу извештаја о економским односима са САД југословенска влада се руководила закључком „да су за нас најважнији дугорочни кредити за економски развој. Код осталих форми наше економске сарадње, као што су: увоз пољопривредних вишкова, техничка помоћ, редовна робна размена, не постоје проблеми који би захтевали да се о њима воде посебне дискусије.“ У том смислу, у вези са даљом сарадњом са САД, изложен је став „морамо се концентрисати на проблем обезбеђења кредита за развој као основне форме наше сарадње у току наредног периода.“⁴⁸

У духу ове директиве, потпредседник југословенске владе задужен за сектор привреде, Мијалко Тодоровић је, 12. маја 1959, водио разговор са амбасадором Ренкином. Захвалио се за помоћ коју је Вашингтон пружио очувању југословенске независности, због чега је југословенска влада одала и јавно признање политици САД. Та помоћ се углавном састојала у храни и сировинама. Остали видови економске сарадње, по Тодоровићу, „нису били ефикасни.“ Прецизирао је да мисли на кредите за увоз опреме. Да би омекшао став америчке администрације прибегао је опробаној југословенској методи. Упозорио је

⁴⁷ КПР, I-3-a/САД. Информативна белешка о сарадњи са САД на сектору пољопривреде.

⁴⁸ ДАСМИП, 1960, пов., ф-2, 81. Економски односи са САД.

Ренкина на проблеме који би могли произаћи из евентуалне даље америчке некооперативности по очување независности Југославије: „Овај биланс забрињава нашу владу, јер може да има одраза и на унутрашњем и на међународном плану.“ Стога, да би се избегле нежељене последице, југословенска влада је одлучила да упути захтев САД за проширењем сарадње у области инвестиционих кредита.⁴⁹

Сличну интенцију имао је и разговор који је водио Богдан Црнобрња са шефом Америчке економске мисије Беренсоном, 27. јуна. И он се на почетку разговора посебно захвалио Американцима за економску и финансијску помоћ Југославији у протеклом десетогодишњем раздобљу. Пошто га је обавестио о одлуци југословенске владе да у следећој години не намерава да увози пшеницу из САД, указао је на чињеницу да „престанком увоза пшенице настаје нова ситуација о којој треба размислити.“ У новој ситуацији потребно је изнаћи „нове путеве сарадње“, иначе прети опасност да „дође до пада у економским односима.“

Беренсон се сложио са Црнобрњиним ставом о томе да треба избећи сваку могућност опадања билатералне сарадње, али и напоменуо „да би било нереално очекивати да се цела вредност пшенице замени зајмовима за опрему.“ Најавио је знатно увећање масе средстава новоформираног америчког Фонда за економски развој (на преко милијарду долара годишње) и самим тим суме кредита, која ће највероватније бити одобрена Југославији.⁵⁰

Преседан у вези југословенске самодовољности у пшеници унео је одређене недоумице у политичким круговима Вашингтона, убеђеним да иза тога мора стајати некакав тајни аранжман Југославије са СССР-ом. У то време у Вашингтон стижу вести о југословенско-совјетским преговорима о трговинским и кредитним питањима. Западна штампа извештава о нормализацији односа Београда и Москве и о тајном сусрету Тито–Хрушчов.⁵¹ Узастопни југословенски званични деманти о наводном састанку двојице државника нису утицали на евентуалну промену у писању ове штампе, нити на став западних политичара.⁵²

По свему судећи, наведена реакција је произашла из сумњичавости Запада поводом састанка Мешовите комисије Југославије и СССР одржаног у Москви од 6. јуна до 4. јула 1959. и југословенско-совјетских преговора о кредитима, започетих 6. јула исте године. Будући да у то време долази до смањења совјетске кампање против Југославије и Хрушчовљевих изјава да се ради искључиво о полемици идеолошке

⁴⁹ КПР, 1–5-6/САД. Белешка о разговору друџа Мијалка Тогоровића са америчким амбасадором Ранкином, 12. маја 1959.

⁵⁰ Исто. Белешка о разговору друџа Б. Црнобрње са њ. Беренсоном, шефом Америчке економске мисије, 27. јуна 1959.

⁵¹ ТНА, FO 371, RY 10338/6, 145 131.

⁵² ДАСМИП, 1959, пов., ф-2, 260.

природе, а не о међудржавном спору, чинило се да југословенско-со-вјетски односи поново улазе у фазу помирења.⁵³

На основу инструкција своје владе, Ренкин је затражио хитан са-станак са Црнобрњом на коме би се ситуација појаснила. Интересова-ло га је југословенско објашњење о коинцидирању престанка увоза пшенице из САД и вестима о изненадним привредним преговорима Ју-гославије са СССР. Црнобрња му је објаснио да се ништа ново не де-шава у сфери односа са Москвом. Актуелни привредни преговори су иницирани од стране Југославије, пошто је истекло време за југосло-венску отплату одобреног совјетског кредита („који је мали“). Тај тре-нутак је искоришћен да се Москва позове на извршење својих раније закључених уговорних обавеза, које је једнострано раскинула, наносе-ћи Југославији велику економску штету. Према томе, овде се не ради ни о чем другом него искључиво о жељи Југославије да заштити своје економске интересе. Ренкин је изразио своје задовољство оваквим об-јашњењем. Напоменуо је да је добро што је спорно питање рашчишће-но, јер би се у противном лако могло догодити да се „наседне комента-рима штампе.“⁵⁴

Сличан разговор водио је Богдан Црнобрња, недељу дана касни-је, и са директором Америчке економске мисије, Беренсоном. Имајући у виду да је Беренсон ускоро требало да путује на преговоре у СССР, Црнобрња је био мало уздржљивији по питању даље перспективе југо-словенско-совјетских односа. Додуше, у вези са спорном коинциденци-јом око пшенице и преговора у Москви поновио је све што је претход-но изложио Ренкину. Али на констатацију свог саговорника да Југо-славија покушава да поправи односе са источним блоком, дао је потвр-дан одговор, напомињући при томе „и убудуће ћемо тако чинити.“ Подсетио је Беренсона да такву политику води и Запад о чему сведоче све бројније размене посете високих званичника конфронтираних бло-кова. Све је то нормално и води попуштању затегнутости у свету. „Криво имају сви они који мисле да је Југославија боља што се више свађа са СССР-ом. И даље ћемо бранити нашу познату независну пози-цију и истовремено нећемо пропустити ни једну прилику која би води-ла ка побољшању односа.“ Беренсон се сложио са овом тезом, карак-

⁵³ Западне спекулације убрзо су се показале чињенички неутемељеним. Радило се само о привременом прилагођавању совјетске спољнополитичке стратегије актуел-ном тренутку. Наиме, СССР је ублажио свој оштар наступ према Југославији руко-водећи се потребом да поправи утисак у афро-азијским земљама поводом непопуларног притиска на југословенску независност. У противном, Титова аргументација изложена током његовог пута у ванблоковске земље би деловала веродостојно. Што се, пак, ју-гословенско-совјетских економских преговора тиче, резултати су били врло скромни, далеко од споразума који би гарантовао значајније унапређење сарадње. (ДА-СМИП, ПА, 1959, СССР, Ф-120, 34 702 и 422 709. *Белешка о односима ФНРЈ – Со-вјетски Савез*).

⁵⁴ КПР, 1–5-б/САД. *Белешка о разговору друга Б. Црнобрње са америчким ам-басадором Ранкином, 29. јуна 1959.*

теришући је као „природну“ и „разумну.“ Изразио је жаљење што су новинари проширили нетачне вести и надували ствари и тако помогли противницима пружања помоћи Југославији. По мишљењу Црнобрње, изнетом у записнику са овог састанка, Беренсон се уверио „да нису по среди велике политичке комбинације.“⁵⁵

След догађаја, после ових разговора, потврдио је исправност Црнобрњиног резоновања. Током наредних месеци, објављене су вести о повољном решавању југословенских финансијских захтева упућених америчкој администрацији. Фонд за економски развој (ДФФ) одобрио је четири зајма Југославији: кредит за фабрику азотних ђубрива у Панчеву (22,5 милиона долара), кредит за куповину дизел локомотива (прва транша – 5 милиона долара), кредит за термоелектрану „Косово“ (9 милиона) и кредит за хидроелектрану „Требишњица“ (15 милиона). Поред наведеног износа за 1959. од укупно 51,5 милиона долара из средстава ДФФ-а, САД су у текућој години одобриле и стандардне ставке Југославији по основу Закона о пољопривредним вишковима и Закона МСА. По првом основу, из кога је сада елиминисан зајам за пшеницу, одобрено је 18,8 милиона долара. На име специјалне помоћи по основу МСА одобрено је 10 милиона, а у виду техничке помоћи (стипендије за специјализацију југословенских стручњака у САД, предавања америчких експерата у Југославији и увоз опреме потребне за спровођење овог облика помоћи) – 4 милиона долара.⁵⁶

Оно што одмах привлачи пажњу при анализи изложених података јесте битно измењена квантитативна и квалитативна структура америчке помоћи Југославији за фискалну 1959/60. у односу на све раније године. Износ редовне помоћи такорећи је преполовљен у корист износа намењеног кредитирању развојних пројеката којима је Југославија давала приоритетан значај у склопу свог новог програма инвестиција и програма ширења извозног потенцијала. Од 1959. године југословенске инвестиције у привреди су досегле износ који је чинио 30% укупног друштвеног бруто производа. Иако је сличан привредни и инвестициони курс карактеристичан за већину земаља у развоју, толики проценат инвестиционих улагања био је у то време јединствен у свету.

Да би се новој економској политици обезбедио неопходан степен компатибилности са светским привредним токовима, нужно је било регулисати сва спорна питања са силама које су контролисале кључне међународне финансијске установе. Корак у том правцу представљало је потписивање Уговора о регулисању југословенских предратних дугова са САД, 15. августа 1959. Тим уговором отклоњене су главне препреке за отпочињање преговора Југославије са Међународном банком о добијању нових инвестиционих кредита. На тај начин је, сада, регу-

⁵⁵ Исто. Белешка о разговору друџа Б. Црнобрње са Ђ. Беренсоном, директором Америчке економске мисије, 6. VII. 59.

⁵⁶ ДАСМИП, 1962, пов., ф-2, 75. *Инвестициони кредити*; КПП, 1-5-б/САД. *Информативна белешка о нашим економским односима са САД.*

лисано питање југословенских јавних предратних дугова са двама државама према којима су ова југословенска потраживања била највећа. Са Француском, која је уједно била њен највећи поверилац, на коју је отпадало преко 70% номиналне вредности свих југословенских предратних обавеза, Југославија је потписала уговор августа 1958. Преостало је још регулисање обавеза мањег обима (око 10%) са портерима Велике Британије, Швајцарске и Белгије.⁵⁷

Укључивање Југославије у амерички ДЛФ програм и стварање услова за добијање кредита од Међународне банке било је од великог значаја, како за консолидовање њене међународне позиције, тако и за реализацију југословенске инвестиционе и економске политике.⁵⁸ Спровођењем споразума којима је регулисана ова материја, Југославија је показала да је коначно постала способна да конципира и спроводи економски и финансијски утемељене ефикасне инвестиционе пројекте. На таквој југословенској инвестиционој политици је стално инсистирала америчка администрација током целог десетогодишњег периода југословенско-америчке сарадње. То је био једини пут за уравнотежење платног биланса Југославије и јачање њене извозне способности.⁵⁹

Споразумима које је Југославија потписала са ДЛФ крајем 1959. и током 1960. листа одобрених кредита Југославији се проширила. У наступајућем трогодишњем периоду Југославија је од Фонда за економски развој добила укупно 9 зајмова. Први, у вредности од 25 милиона долара, био је за модернизацију железничког саобраћаја. Радило се, пре свега, о набавци дизел-локомотива⁶⁰ и резервних делова, али и опреми у склопу техничке помоћи. То је било од посебног значаја имајући у виду да је железнички систем у Југославији био у катастрофалном стању још од 1914, због тоталне расцепканости и застарелог возног парка. Ратна разарања су, наравно, дефинитивно онеспособила овај систем. Југославија је од ДЛФ-а добила три индустријска зајма. Први, у вредности од 25,5 милиона долара је омогућио изградњу фабрике вештачких ђубрива у Панчеву, други од 23 милиона је намењен фабрици хемијских производа и пластичних маса у Загребу и трећи, у вредности од 18,5 милиона, изградњи железаре у Сиску. Три даља зајма су дата ради набавке хидроелектричне опреме. За термоелектрану на Косову, зајам је износио 23 милиона. За хидроелектрану „Требишњица“ – 15 милиона, а за електрану у Црној Гори – 15 милиона.⁶¹

⁵⁷ Исто, 1959, пов., ф-2, 226. *Регулисање наших њредрајних доларских дугова са САД; КПР, 1-5-5/САД. Информација о њреговорима за регулисање југословенских њредрајних јавних дугова у Сједињеним Америчким Државама.*

⁵⁸ ДАСМИП, 1960, пов., ф-2, 81. *Односи са Међународном банком за обнову и развој.*

⁵⁹ Љ. S. Adamović, Dž. R. Lempi, R. O. Priket, n. d., 58–63.

⁶⁰ Ове локомотиве, које су касније доминирале у југословенском железничком саобраћају, доприносили његовој модернизацији – често је народ називао „кенедијкама“, иако су Југославији испоручене у време председника Ајзенхауера.

⁶¹ ДАСМИП, 1962, пов., ф-2, 75. *Инвестициони кредити; КПР, 1-5-6/САД. Информативна белешка о нашим економским односима.*

Југословени су стекли репутацију кредитно способног партнера у време када су се на светском тржишту капитала одигравале велике промене и уносиле значајне новине. Те промене су условљене новом политиком Међународне банке у склопу програма финансијских стимулација земљама у развоју. Наиме, крајем 50-тих година, дугогодишњи председник банке Јудин Блек⁶² ублажио је свој пословични отпор „меким“ зајмовима за развој⁶³ и учествовао у стварању Међународног удружења за развој (ИДА – International Development Assosiation), коме је поверен задатак да регулише кредитирања земаља у развоју уз давање оваквих повољних услова. Поред тога, управо у ово време долази до знатног проширења програма за економски развој. Средства Међународне банке су се удвостручила и достигла импресивну суму од преко 1,6 милијарди долара.⁶⁴

Током наредног периода, Југославија је успела да искористи благодети новина у програму кредитирања Међународне банке установљеног крајем 50-их година. Додуше, у првом моменту, радило се о релативно скромним зајмовима за 1961. и 1962. годину, у износу од 30 милиона долара. Али то је био само почетак. Добро образложени захтеви за овим кредитима и њихова благовремена отплата створили су повољну атмосферу за приступ Југославије много обимнијим кредитима Међународне банке, али других великих (западних) финансијских институција. Од коликог је значаја било ово југословенско уклапање у светску монетарну политику говоре подаци о зајмовима који су јој одобрени током наредне деценије. Само за период 1964–1969. Југославија је од Међународне банке добила шест зајмова у укупном износу од 480 милиона долара. Потом је уследило даље вртоглаво југословенско задуживање. У периоду 1970–76. Југославији је одобрено 26 зајмова у укупној вредности од 937 милиона долара. У периоду 1977–83, одобрено је 37 зајмова у укупној вредности од 2759 милиона долара. До 1983. укупан збир зајмова Међународне банке већ је достигао 4,1 милијарду долара.⁶⁵ Југославија је, попут већине земаља у развоју, упала у дужничку замку.

⁶² У складу са споразумима којима је регулисана делатност Међународне банке, председник ове финансијске институције је био увек Американац. Овакво решење произишло је из чињенице да је највећи део капитала банке био америчког порекла. Стога је било природно и то што су највећи утицај на политику банке имале САД.

⁶³ „Меки“ зајмови су добили име по томе што су у своје време представљали најповољнији облик кредитирања преко међународних институција. Ради се, у ствари, о зајмовима на дуги рок са каматном стопом мањом од тржишне.

⁶⁴ Љ. С. Адамовић, Џ. Р. Лемпи, Р. О. Прикет, *н. г.*, 61.

⁶⁵ *Isto*, 61.

Dragan Bogetic

ECONOMIC COOPERATION OF YUGOSLAVIA AND THE USA
DURING THE SECOND YUGOSLAV-SOVIET CONFLICT
(1958–1959)

Summary

Even though the Yugoslav management during the 1950-s, in the time of normalization of relations with the USSR, was interested in keeping the positive trend of political and economic relations with the United States, it still did not succeed in this attempt completely. The problem was the fact that every indication of normalization of relation between Belgrade and the socialist faction in the West was extremely negatively accepted and interpreted as the return of Yugoslavia to the group of the ideologically similar countries. Therefore, Yugoslavia's nearing the USSR resulted in the accelerated cooling of relations with the USA and narrowing the sphere of economic cooperation of the two countries. The situation became even more complicated, as far as Yugoslavia was concerned, in the spring of 1958, at the time when willingness of the Soviet and Yugoslav management for close relations had started melting, leading to the new Yugoslav-Soviet conflict. Tito and his associates again confronted the danger to bring the country in the international isolation and deprive it of foreign credits and trade arrangements that were of great necessity for them.

Similarly as in the time of the conflict between Yugoslavia and the countries of Cominform in 1948, the Yugoslav government had to ask the moguls from Washington, whom they ideologically disliked, for help. At first sight, it looked absurd but this time too, the survival of the Yugoslav socialist regime and realization of its international strategy depended on their cooperation.

American government's readiness to respond positively to Yugoslavia's demands was conditioned by the same reasons as in the time of the severe conflict between Tito and Stalin. According to the American President, Eisenhower, and the Secretary General, Dulles, helping Yugoslavia represented helping to centrifugal forces in the communist movement, inevitably leading to the weakening of its inner cohesion. Considering that in the American political circles this view prevailed over the attitude advocated by the opponents of the support to „communist Yugoslavia“, the USA again became the important prop of Tito's regime and its key economic partner. In the relations of Yugoslavia and the USA, the old rule was still topical: Yugoslavia's nearing the USSR always resulted in cooling the relations with the USA as much as deteriorating the relations between Yugoslavia and the USSR inevitably led to improving the relations with this Western force.

ДРАГОМИР БОНЦИЋ, истраживач-сарадник

Институт за савремену историју
Београд, Трг Николе Пашића

УДК 378.4 (497.11) (091)

930.1 (497.11) „1945/1980“

НАСТАНАК ИСТОРИОГРАФИЈЕ О БЕОГРАДСКОМ УНИВЕРЗИТЕТУ (1945–1980)

АПСТРАКТ: У раду се праће зачеци историографије о Београдском универзитету са анализом услова у којима је настајала, њокова којима се развијала и резултата које је дала до 1980. године. Истовремено, сагледавају се ваннаучне предсјаве и тумачења прошлости Универзитета и његове улоге у друштву, праће се политички подстиреци за изучавање његове историје, револуционарна схваћања, идеолошко намећање тема, метода и закључака и улога ових појава на настајак и развој саме историографије.

Београдски универзитет представља установу дугог трајања, велике традиције и изузетног друштвеног и културног значаја. На оснивање и развој Универзитета утицале су историјске околности које су пратиле стварање модерне српске државе и усмеравале њен развој и културни, просветни и научни напредак током 19. века. Тај развој је започет још у време Првог српског устанка оснивањем Велике школе (1808), а настављен је отварањем Лицеја (1838) и његовим прерастањем у Велику школу (1863). Институционални развој је био праћен сталним напретком наставе и научног рада, ослањањем на европске традиције, формирањем интелектуалне елите и тежњом за отварањем Универзитета као највише просветно-научне установе. После више неуспелих покушаја и многих тешкоћа, 27. фебруара/12. марта 1905. донет је закон о Универзитету, престала је са радом Велика школа и 2/15. октобра исте године свечано је отворен Београдски универзитет.

Од оснивања, Универзитет је тежио да очува и развије аутономију и наслеђену наставно-научну традицију. У бурном 20. веку, делећи историјску судбину српског народа и државе, Универзитет је играо ве-

Рад је написан у оквиру пројекта *Историја српских (југословенских) институција и знаменитих личности у 20. веку* (1194) који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије, Београд.

ома значајну друштвену, економску и културну улогу, као извор висококвалификованих стручњака, покретач модернизације и извориште нових и преносилац старих научних знања и културних вредности, а често је био и стециште бурних политичких борби и трвења. Развој Београдског универзитета је настављен и после Другог светског рата, у условима комунистичке владавине, потпуног надзора и усмеравања, када је посматран као „фабрика социјалистичког кадра“, али и стална препрека партијском идеолошко-политичком притиску.

Судећи по просветно-научном, економском, друштвеном и културном значају, Београдски универзитет би требало да заслужује велику историографску пажњу, планско и систематско проучавање развоја и дисконтинуитета, узајамног утицаја са државом и друштвом, односа према политичким кретањима, итд. Међутим, иако је Београдски универзитет заузео доста запажено место у српској историографији и привукао пажњу многих историчара, не може се рећи и да је добио обраду какву по значају и утицају заслужује. Пажљиво праћење развоја историографије о Београдском универзитету показује релативно кашњење, непотпуност, несистематичност и неравномерну обраду појединих периода и проблема, мешање са ненаучним, идеолошким, политичко-пропагандним погледима на прошлост, као и различит квалитет, иначе веома бројних радова и прилога о његовој историји.

Може се рећи да је развој историографије о Београдском универзитету започет после Другог светског рата, када се озбиљније и организованије почело писати о његовој прошлости.¹ Мотиве и начин писања одређивале су друштвено-политичке прилике настале доласком Комунистичке партије на власт, које су одређивале и карактер и темпо развоја југословенске историографије уопште, те се и развој историографије о Универзитету уклапа у опште токове југословенске историографије, прати њен настанак, постепено одвајање од политике, идеологије, партијске пропаганде, мемоаристике и публицистике и кретање ка непристрасној анализи, примени научне критике и методологије и тражењу нових тема и приступа.

По завршетку рата, посматрање прошлости је представљало идеолошку, пропагандну дисциплину и практичну политичку потребу владајуће партије, а о истраживању и преиспитивању прошлости и развоју

¹ Пре 1945. постоје само ретки осврти и радови о развоју високог школства и науке у Србији током 19. века, о Лицеју, Великој школи, оснивању и раду Универзитета. Поред општих прегледа развоја школства у 19. веку, сећања, споменица, бројних брошура, публикација и новинских чланака и полемика, треба поменути неколико светосавских говора ректора у којима се прати развој и рад високошколских институција у Србији: Константин Бранковић, *Развитак Велике школе*, Београд 1865 (исто и у: Гласник српског ученог друштва, I, 1865, XVIII, 1–24); Светомир Николајевић, *Краљевско-српска Велика школа за њедесет њених година*, Годишњица Николе Чупића, 1891, XXII, 31, 202–232; Богдан Гавриловић, *Еволуција више наставе у Србији*, Споменица о отварању Универзитета, Београд 1906, 1–14; итд.

критичке историографије задуго није могло бити речи. У обавезном и наметаном тумачењу прошлости преовлађивале су идеолошке поставке, стереотипи, црно-беле слике и фразе преузете из доктрине марксизма и говора партијских руководиоца. У прошлости су тражени докази за исправност комунистичких догми и правилност политичког рада Партије и неминовност револуционарне смене власти и пропасти буржоаског система и „старе Југославије“. Кључно место у посматрању прошлости заузиле су Народноослободилачка борба и „народна револуција“ од којих је стваран мит, „најсветлија страница историје“, мерило вредности и темељ изградње социјализма. Партија је стварала пожељну представу о прошлости, намећући своје ставове као обавезну основу историјске свести и саставни део сваког погледа у прошлост, па и погледа на прошлост Београдског универзитета. На партијским поставкама се формирала историографија о савременом добу, па и историографија о Београдском универзитету.²

Прошлост Универзитета је од првих дана по ослобођењу привлачила велику пажњу Комунистичке партије и играла значајну улогу у њеном идеолошко-политичком и агитационо-пропагандном раду. Разлози за то лежали су у значају који су комунисти придавали стручном кадру који је стваран на Универзитету и индоктринацији омладине која се у великом броју окупљала у овој установи. С друге стране, прошлост Универзитета се у великој мери уклапала у шаблоне које је у посматрању прошлости наметала партијска идеологија. Бунтовност и политичка активност студената, развијен предратни студентски покрет, штрајкови, демонстрације, сукоби са полицијом, економски захтеви и оштра критика режима и стања у земљи, биле су карактеристике које су се могле уклопити у међуратну делатност Комунистичке партије, њене идеолошке поставке и циљеве револуционарног покрета. Поред тога, студенти су својим учешћем у Другом светском рату могли наћи место и у митологизованим представама о НОБ-у.

Нашавши се на власти, Партија је вешто користила истакнуто место које је имала у студентском покрету, чињеницу да је током 30-их година предводила овај покрет и била најутицајнија политичка групација на Универзитету, па је апсолутизовала и глорификовала свој утицај и занемаривала остале факторе који су утицали на развој покрета, прећуткивала постојање других демократских и слободарских струја међу студентима, прелазила преко нарушавања аутономије Универзитета, преувеличавала учешће студената у партизанима, а занемаривала присуство студената у другим, идеолошки супротстављеним покретима, изједначајући антифашизам и борбу за слободу са комунистичким идеолошким назорима.

Тако је после Другог светског рата, кроз идеолошко-политичке пројекције владајуће партије стварана и величана „револуционарна

² Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, *Историографија под надзором, Прилози историји историографије*, I, Београд 1996, 281–349.

традиција“ Београдског универзитета која је требало да надјача и замени наставно-научну традицију ове „буржоаске установе“ и на којој је грађено место Универзитета у новом поретку и новом систему вредности. Митологизовањем своје улоге у међуратном студентском покрету и поистовећивањем своје прошлости са „бунтовном прошлошћу“ Београдског универзитета, Партија је стварала мит о „дрвеном универзитету“ као бастиону борбе против „буржоаских режима“ и „владајућих клика“ Краљевине Југославије. Овај мит је представљао част у новим условима, али он је значао и поделу прошлости Универзитета, у складу са марксистичким идеолошким погледима, на два супротстављена дела: први су чиниле „напредне снаге“, предвођене комунистима и скојевцима, које су у штрајковима и демонстрацијама деловале против режима, а на другој страни су биле „назадне“, „реакционарне“ „буржоаске“, „антикомунистичке“ снаге које су на Универзитету имале снажна упоришта међу старим професорима и студентима „националистима“ и које су подржавале владајући поредак. Тако је, у идеолошким погледима нове власти на прошлост највише научно-образовне установе, велика, вишедеценијска, наставна и научно-истраживачка традиција Универзитета обележавана као „буржоаска“ и „реакционарна“, па је као, у идеолошком смислу, „негативно“ и „назадно“ наслеђе критикована и још чешће запостављана, занемаривана и заклањана традицијом „напредног студентског покрета“. Научна традиција је у новом времену могла опстати само као подршка „напредним тековинама“ студената из међуратног периода и револуције, очишћена од свих остатака „буржоаске науке“ и од тежње за аутономијом Универзитета, која није имала никакве могућности опстанка у систему у којем је Партија била свуда присутни и одлучујући фактор. У тим условима, преувеличана, мистификована и митологизована „револуционарна традиција“ требало је да буде главни ослонац Универзитета у испуњавању циљева и задатака у „изградњи социјализма“ и на њој је требало направити прави „дрвени универзитет“, као темељ нове социјалистичке просвете и науке, те и социјалистичке државе.

Зато је у првим годинама после рата „херојска и свијетла традиција“ била стално присутна на Универзитету и на њој су се су васпитавале послератне генерације студената. Ову идеолошко-пропагандну представу о прошлости су стварали и преносили у јавност и међу студенте партијска агитационо-пропагандна одељења на Универзитету и Народна студентска омладина (НСО), посебно одбор за историју студентског покрета. Пропагирање „револуционарне традиције“ Универзитета одвијало се на бројним партијским и студентским конференцијама и састанцима, на честим митинзима подршке партијској политици, предизборним зборовима и културно-уметничким приредбама, а посебне прилике за овакву делатност представљале су прославе разних јубилеја, обележавање годишњица и присећање на догађаје и

личности из историје, али пре свега, из „револуционарне прошлости“ Универзитета, Партије и СКОЈ-а.³ У овим приликама, државни, партијски, студентски функционери, обавезно су почињали излагања сликом „свијетле прошлости“ Универзитета и истицањем доприноса студената Београдског универзитета како у предратној борби против „реакционарних режима“, „клика“ и „диктатуре“, тако и у рату, у борби против фашизма и „издајничке буржоазије“. Наглашавано је вођство комуниста и скојеваца у „напредном студентском покрету“, с поносом помињани штрајкови, демонстрације, сукоби са полицијом и са „студентима националистима и фашистима“, слављени погинули (и преживели) активисти студентског покрета и по њима називани студентски домови и радне бригаде.⁴ „Лик“ студента револуционара, штрајкача и борца, претваран је у легенду и наметан је као узор студентима у учењу и раду на „изградњи социјализма“.⁵

³ Поред празника и јубилеја ширег значаја, као што су 1. мај, 9. мај, 25. мај, 29. новембар, потом, годишњице Маркса, Енгелса, Лењина, Горког, Црвене армије, КПЈ, НОБ-а, Светозара Марковића, Димитрија Туцовића, И. Л. Рибара, и др. на Универзитету су нарочито обележавани 1. фебруар, када је 1935. у демонстрацијама погинуо студент Мирко Срзентић, 4. април, када је 1936. погинуо студент Жарко Мариновић, 14. децембар 1939 – демонстрације у Београду, итд. Крајем 1948, обележена је 110-годишњица Универзитета, при чему је начињен осврт на наставни и научни развој ове установе, али опет је главни значај придат „напредном студентском покрету“ и улози КП и СКОЈ-а у њему. Види: *Прослава 110-годишњице Београдског универзитета*, Универзитетски весник, бр. 2, 24. децембар 1948, 1, 2; *Глас*, бр. 1087, 23. децембар 1948, 1; *Народни студент*, бр. 34, 22. децембар 1948, 1, 2; итд. Организацијом свих прослава и јубилеја руководио је Универзитетски комитет.

⁴ Тако је обновљени студентски дом „Краљ Александар“ приликом отварања 31. марта 1946, на предлог руководиоца НСО и УК Рајка Томовића, назван по народном хероју и активисти студентског покрета Иви Лоли Рибару (*Народни студент*, бр. 3, 12. април 1946, 2). Ускоро је и дом студенткиња „Краљица Марија“ добио име народног хероја и активисткиње студентског покрета Vere Благојевић, а касније су остали домови названи по Миловану Ђиласу (до пада с власти), Рифату Бурџовићу, Жарку Мариновићу, Вељку Влаховићу, комунистима и народним херојима. Студентске бригаде су на радним акцијама носиле имена живих и погинулих активиста студентског покрета (Радојка Лакић, Мика Митровић, Вукица Митровић, Драгица Правица и др.). Поводом прославе 110-годишњице, одлучено је да се 29. новембар прослави као Дан Универзитета, Физичка сала Природно-математичког факултета, „историјско место напредног покрета“, проглашена је Салом народних хероја и донета је одлука да буде украшена попрсјима и именима студената палих у НОБ-у. Све ово је било део пропагирања нове, „револуционарне традиције“ на Београдском универзитету. Почетком 1948. снимљен је и документарни филм о Универзитету и студентима, у којем је наглашена борба „против ненародних режима“: *Народни студент*, бр. 11, 21. април 1948.

⁵ „У овом раду ми треба стално да оживљавамо лик новог студента, светли лик предратног студента – хероја отаџбинског рата – студента борца за изградњу социјализма. Ми не смејемо заборавити свијетле традиције на Београдском универзитету који је био не само пример сталне упорне политичке борбе него и пример добро организованог масовног рада и добро организованог теоријско идеолошког и васпитног рада“. *Партијска конференција Београдског универзитета*, Универзитетски весник, бр. 2, 24. децембар 1948, 6.

Најпогодније средство за ширење и наметање нове традиције, њених представа и митова, била је штампа и то, пре свега, универзитетска. Говори функционера, извештаји са конференција и разних манифестација, доношени су на ударним странама како универзитетских листова (*Народни студент* од 1946, *Универзитетски весник* 1948) тако и београдских дневних новина (*Политика*, *Борба*, *Глас*), а наслови чланака често су извођени из изјава о „напредном студентском покрету“ и даљем неговању „револуционарне традиције“ Универзитета.⁶ Поред тога, у штампи су објављивани документи и записи о политичкој активности студената на Београдском универзитету, а о годишњици појединих догађаја појављивала су се сећања на илегалне акције, штрајкове, сукобе са полицијом, борбу у партизанима, погибију активиста студентског покрета, на појединце који су представљали „лик студента хероја“ и модел за лик „новог социјалистичког студента“.⁷ У овим сећањима, поред низа чињеница и личних, често патетичних коментара, преовлађивале су идеолошке оцене и закључци, пропагандне флоскуле и фразе, црно-беле слике и представе директно преузете из идеолошког речника и ставова које је наметала Партија. Тако је оствариван снажан идеолошки утицај на историјску свест студената и стварана сужена слика о развоју и значају Београдског универзитета, искључиво везана за политичку активност студентског покрета, директно преузета из партијске агитационо-пропагандне делатности и потпуно ослоњена на партијске политичке потребе, идеолошке поставке и слике прошлости.

Оваква слика је имала снажан утицај и на прве историографске радове о Београдском универзитету, на њихову тематику, у којој је доминирао међуратни „студентски напредни покрет“ и садржај који је био потпуно идеологизован и заснован на тумачењима, објашњењима и закључцима партијске пропаганде. Од мемоариста – чланова КП и учесника предратних збивања – преузимани су многи стереотипи, идеолошке представе, оцене, закључци и целокупан контекстуални оквир, а они сами су наредних година представљали неприкосновене ауторитете у расправама о историји „напредног

⁶ Из мноштва оваквих чланака у Народном студенту и Универзитетском веснику, издвојићемо: Вјера Ковачевић, *НСО – чувар свијетлих традиција нашег Универзитета*, Народни студент, бр. 1, 26. фебруар 1946, 1–2; Иста, *Свијетле традиције омладине Београдског универзитета*, Универзитетски весник, бр. 2, 24. децембар 1948, 3; итд. У овим листовима су се повремено јављале и рубрике „Из историје студентског револуционарног покрета“ и „Из историје Београдског универзитета“.

⁷ Види: *Штрајк великошколаца 1871*, Универзитетски весник, бр. 4, 12 март 1949, 4; Богумил Храбак, *Периодизација историје најредног студентског покрета*, Народни студент, 9. мај 1952, 11; итд. Крајем 40-их и током 50-их година, у Народном студенту, Универзитетском веснику, Борби, Комунисту, Политици, Нину, Дуги, итд., објављени су мемоарски чланци Милоша Минића, Воје Пекића, Пунише Перовића, Пека Дапчевића, Вељка Влаховића, Светозара Вукмановића Темпа, Сергија Димитријевића и других.

студентског покрета“ и често су у разним пригодним чланцима, зборницима и публицистичко-мемоарским издањима евоцирали сећања и подухватали се тумачења и писања историје овог покрета. „Студентски револуционарни покрет“ је остао главна тема и преокупација српске историографије о Универзитету све до 90-их година 20. века.

Прва озбиљна истраживања историје Београдског универзитета, која су се, наравно, морала тицати међуратног студентског покрета, предузета су током 50-их и почетком 60-их година и то захваљујући политичким мотивима владајуће Партије.⁸ Партија је после VII конгреса (1958) била све одлучнија да валоризацију своје прошлости, канонизацију митова и истакнутих личности и потврду идеолошко-пропагандних пројекција, постави на дугорочне основе организованих архивских истраживања и смишљеног прикупљања документарне грађе и сећања учесника догађаја. Зато је већ тих година дефинисала основне теме националне историје (историја КПЈ и историја радничког покрета), формирала научно-истраживачке центре за темељно изучавање ових проблема, подстакла делимично отварање архива и одабир подобних истраживача који би дуже времена били ангажовани на проучавању одређених тема, организовала писање и објављивање мемоара, залажући се све време и за строгу контролу, цензурисање резултата рада и за своју руководећу и арбитрарну улогу.⁹ Будући да је за Партију основна тема била историја радничког покрета и КПЈ, Београдски универзитет се нашао у жижи интересовања, захваљујући већ уобличеној „револуционарној традицији“, тј. предратном студентском покрету, који је због своје снаге у интерпретацији партијске пропаганде представљао важног савезника радничког покрета и „ударну силу“ њене револуционарне илегалне делатности у Краљевини.

Почетком 60-их година истраживања су била тек у зачетку и пажња је била посвећена пре свега организованом прикупљању и објављивању сећања актера револуционарног покрета. У складу са пар-

⁸ Овде треба напоменути да се већ током 50-их година у стручној периодици појављују научни или стручни радови који говоре о развоју наставно-научног рада и појединих научних дисциплина, па и о политичкој активности студената, али то су превасходно били радови о даљој прошлости високог школства у Београду, тј. о Лицеју и Великој школи. У посматрању новијег периода, тј. историје Универзитета, још дуго је преовлађивао поменути идеолошко-политички, мемоарски приступ. Види: Владимир Грујић, *Први професори „правословног факултета“ на Лицеју у Крагујевцу и Београду*, *Анали Правног факултета у Београду*, 1955, III, 4, 448–455; Исти, *Настава Филозофског факултета Лицеја од оснивања до половине прошлог века*, *Годишњак Музеја града Београда*, IV, 1957, 295–312; Наталија Димић, Платон Димић, *Настава у Београдском Лицеју у току прве две године његовог постојања*, *Савремена школа*, 1959, XIV, 1–2, 57–68; Dimitrije Đorđević, *Velikoškolska omladina u borbi protiv ličnog režima kralja Aleksandra Obrenovića 1899. godine*, *Historijski pregled*, 1957, III, 216–220; итд.

⁹ Б. Станковић, Љ. Димић, *н. г.*, 326–327.

тијском политиком, прилику да се прикажу резултати изучавања револуционарне прошлости и да се сећања актера објаве, представљали су јубилеји. Тако је поводом прославе 40-годишњице КПЈ, у наредне две године (1960. и 1961) изашло седам томова зборника сећања активиста југословенског револуционарног радничког покрета, у оквиру којих је било и сећања студената Београдског универзитета и учесника у студентском покрету.¹⁰

Нешто касније, објављивање сећања учесника међуратног студентског покрета је добило још организованији облик – Београдски универзитет је као издавач покренуо едицију „Београдски универзитет – ликови и догађаји“. У оквиру едиције, 1964. године објављена је књига сећања Воје Ковачевића,¹¹ а 1966. зборник *Црвени универзитет 1919–1941*.¹² У зборнику је штампано тридесетак сећања, од којих је већина била објављена у другим публикацијама. Циљ је био да се кроз сећања прикаже „славно доба у историји Универзитета“, тј. борба „напредних студената и рад Партије и СКОЈ-а на Београдском универзитету између два рата“.¹³

Сећања која су прикупљена и објављена током 60-их година су, као и ранији партијски говори и пригодни прилози у штампи, нудила, поред општег, идеологизованог приказа стања у земљи и на Универзитету, обимну фактографију, пажљиву анализу бројности, организације, структуре, начина деловања КП и СКОЈ-а и детаљну реконструкцију догађаја и илегалних акција комуниста и „напредних студената“ на факултетима. Заснивала су се на личним доживљајима појединаца и идеолошко-пропагандној слици прошлости коју је наметала Партија, обилувала су непоузданим тврдњама, пропагандним речником, идеолошком фразеологијом, пристрасношћу, слављењем Партије и револуције и идеолошком сентименталношћу. Скоро на свакој страни могле су се наћи партијске оцене, агитационе паролe, пропагандне фразе и стереотипи: „профашистички режим“, „великосрпска буржоазија“, „јединство и повезаност са народом“, „народни студенти“ и „ненародни режими“, „напредни демократски професори“, итд. Догађаји и процеси

¹⁰ *Četrdeset godina, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog pokreta*, knj. I–IV, Beograd 1960; knj. V–VII, Beograd 1961. Поменимо сећања С. Вукмановића Темпа, Гојка Николиша, В. Влаховића, Воје Ковачевића, Ериха Коша, Митре Митровић и др.

¹¹ Vojo Kovačević, *Burne godine Beogradskog univerziteta 1935–1936*, Beograd 1964, 127.

¹² *Crveni univerzitet*, Beograd 1966, 335, priredili Milan Vukos, Miloš Jeftić i Milica Damjanović.

¹³ У овом зборнику су се наша и три истраживачка рада, за које се сматрало да представљају „значајне прилоге историји студентског покрета и обезбеђују извесни континуитет са сећањима“: Milica Damjanović, *Klub studenata komunista na Beogradskom univerzitetu 1919–1921*, *Crveni univerzitet*, 7–32; Vojo Pečić, *Udeo beogradskih studenata u međunarodnoj borbi za mir 1936–1941*, *Isto*, 226–250; Dragica Lazarević, *Demonstracije 14. decembra 1939. u Beogradu*, *Isto*, 290–305.

су посматрани са становишта победе револуције и доласка КПЈ на власт, а објашњења су долазила из партијских политичких и идеолошких ставова. Аутономија Универзитета је поистовећивана са правима и слободама комуниста и револуционара, а предратни „напредни студентски покрет“ је посматран као део „револуционарног радничког омладинског покрета“, „свијетли период“ и „школа револуције“. При томе је у први план истицана улога КПЈ, која је „умела да каналише и усмери спонтаност револта студената“, дала им организованост и систематичност, повезала их са општим незадовољством и са интересима радничке класе и „широких народних маса“. Сматрало се да „школа револуције“, тј. активност револуционарног покрета на Универзитету, даје и „одговор на питање због чега су се хиљаде студената одазвале позиву ЦК и друга Тита јулских дана 1941. године“.¹⁴ Овакве идеолошке оцене и размишљања о карактеру, узроцима и последицама студентског покрета, изношене су и касније у новим, све бројнијим сећањима и прилозима учесника догађаја, али оставиле су дубок траг и на историографским радовима о студентском покрету на Универзитету.

Резултати историографских истраживања о „напредном студентском покрету“ појавили су се током 60-их година и проистекли су из делатности установа и истраживача који су имали задатак да истражују, објављују грађу, прикупљају сећања и описују историју радничког, омладинског и студентског покрета и КПЈ. Већ 50-их година почело је прикупљање изворне грађе, прво у Историјском институту Академије наука, историјском одељењу Централног већа НОЈ, УО Савеза студената, а касније у Заводу за прикупљање и обраду докумената из радничког покрета Србије, тј. Институту за историју радничког покрета СР Србије. Сарадница овог Института, Милица Дамјановић, после вишегодишњег изучавања „напредног студентског покрета Београдског универзитета“, 1966. објавила је књигу у којој прати развој покрета током 20-их година.¹⁵ Објављивање књиге је помогао УО ССЈ, а један од циљева је био да се студенти Београдског универзитета упознају са својом „револуционарном прошлошћу“. Као први истраживач ове теме, скоро без литературе, М. Дамјановић је детаљно користила архивску грађу (фонд Ректората, Министарства просвете, Института за раднички покрет Србије) и бројну партијску и дневну штампу, али због недостатка и непотпуности ових извора била је, по сопственом исказу, приморана да велику пажњу посвети прикупљању сећања преживелих учесника и савременика покрета. Може се рећи да, и поред истраживачке основе и детаљне реконструкције догађаја, ауторка није могла избећи политичке и идеоло-

¹⁴ Види предговор Вељка Влаховића у: V. Kovačević, *n. d.*, 8–9.

¹⁵ Милица Дамјановић, *Напредни покрет студената Београдског универзитета 1919–1929*, Београд 1966. Ауторка је била учесник НОР-а и носилац „Партизанске споменице 1941“.

шке утицаје и печат времена у којем је живела и стварала, у приступу теми, методологији и терминологији.¹⁶

М. Дамјановић је наставила са проучавањем студентског покрета и 1974. је објавила другу књигу у којој, са истим приступом и методолошким поступком, обрађује његов развој током 30-их година.¹⁷ И овај рад је, уз детаљну реконструкцију догађаја, организације и активности Партије и „напредних студената“, у суштини нудио похвалу КПЈ и њене „револуционарне политике“ на Универзитету. Ауторка је снажан развој и кулминацију студентског покрета у овом периоду сматрала „саставним делом револуционарног радничког покрета под руководством КПЈ“ и објашњавала „политичком зрелошћу“ студената који су осетили „немоћ једног реакционарног режима, сву бруталност и егоizam његових владајућих класа“, те су стога ступили на „страну прогресивних снага“, на „једино исправан пут у служби народа и прогреса“, на којем их је предводила КПЈ, дајући њиховој борби ослонац, смисао и перспективу. Овакве оцене извођене су из партијске револуционарне реторике, које се ауторка држала и при налажењу узрока појединих догађаја, као и узрока снаге студентског покрета и утицаја Партије и СКОЈ-а на студенте. Основни узроци су тражени у манама буржоаског поретка, „реакционарности режима“ и „профашистичкој спољној политици“, а посебно у сиромаштву и дубокој социјалној и економској кризи у земљи. Поред тога, ауторка је дала изванредан значај и специфичностима студентске популације и тобожњој блискости студената основним одликама „комунистичког морала“ (другарство, жртва, борба, итд.), а само је поменула постојање социјално-психолошких мотива који су „напредне студенте“ опредељивали да приђу револуционарном покрету и Партији, а оне друге да „слепо иду за најмрачнијим и најреакционарнијим снагама у друштву“.¹⁸

У међувремену, указала се погодна прилика да се на Универзитету и у научном и јавном животу обрати пажња на „револуционарни студентски покрет“ и његово место у радничком и омладинском по-

¹⁶ Контекст и окосницу књиге чинио је однос „прогресивних тежњи студената“ и „револуционарног покрета радничке класе“ у „борби против старог режима“ и „за преображај друштвеног система“. Закључује се да је студентски покрет већ у овом периоду добио „јасну социјалистичку програмску оријентацију“, што је био „његов највиши домет“, и у чврстој вези са Партијом и СКОЈ-ем допринео да Београдски универзитет током 30-их година постане „једном од тврђава радничког покрета и КПЈ“ и да се касније „улије у моћну реку народне револуције“. Видети *Увод* и *Закључак: Истио*, 3–10, 155–167.

¹⁷ Милица Дамјановић, *Најпредни покрети студената Београдског универзитета 1929–1941*, Београд 1974.

¹⁸ *Истио*, 12, 20–21, 387–393, итд. Треба нагласити да је у овом „првом целовитијем приказу и покушају научне обраде историје напредног студентског покрета на Београдском универзитету у међуратном периоду“ (мисли се на обе књиге) свега 5 страна посвећено развоју установа, материјалним условима, раду наставника и студената, итд. (*Истио*, 13–17).

крету. Реч је о обележавању 50-годишњице СКЈ и СКОЈ-а у оквиру које је током 1969. на факултетима одржан низ свечаних академија, пригодних предавања, приредби и састанака студената и наставника. Тим поводом је формиран и *Универзитетски одбор за прославу 50 година СКЈ и СКОЈ-а*, који је почетком 70-их година објавио неколико књига о КПЈ, СКОЈ-у, студентима и студентском покрету на Београдском универзитету. Већ 1970. године, изашао је из штампе *Зборник радова о студентском и омладинском револуционарном покрету на Београдском универзитету*.¹⁹ По речима уредника Јована Марјановића, ова тема је изабрана због „изванредно значајног места“ овог покрета у историји Београда, Србије и Југославије, посебно у борби против „ненародних режима“, против окупатора и у социјалистичкој изградњи. О мотивима издавача и циљевима издања говоре ставови да „та богата борбена и револуционарна историја у пуној мери заслужује да се још потпуније и свестраније осветли пером наших историчара и прикаже данашњим и будућим нараштајима“ и да ће се на „светлим прогресивним и револуционарним традицијама београдског студентског покрета и кроз ликове студената-хероја васпитавати читава поколења, а многи догађаји и хероји револуционарне студентске и омладинске борбе ући ће, или су већ ушли, у народну легенду“. У Зборнику су били скупљени резултати „дуготрајног истраживачког рада“ на појединим темама из историје студентског покрета, што је требало да буде „тек почетак једног дужег систематског рада на истраживању студентског и омладинског покрета“ у који је требало укључити студенте друштвених наука, да би Београдски универзитет добио „једну своју писану историју“, коју је према Марјановићу већ „морао имати“.²⁰ Очигледно је при томе историја Београдског универзитета изједначавана са историјом студентског покрета. Слични захтеви су често понављани и касније али остајали су неостварени.

Одбор за прославу је исте године објавио и *Спомен албум КП и СКОЈ на Београдском универзитету 1929–1941*, који је приредио Ђорђе Станковић.²¹ У албуму је објављено више стотина оригиналних фотографија људи, догађаја, докумената, плаката, летака, итд., које су пропраћене кратком легендом и текстом. Циљ аутора и издавача је био да се студенти и јавност упознају са делатношћу КП и СКОЈ-а на

¹⁹ *Zbornik radova o studentskom omladinskom revolucionarnom pokretu na Beogradskom univerzitetu*, Beograd 1970 (главни и одговорни уредник Јован Марјановић). Аутори прилога су били историчари Славољуб Цветковић, Ђорђе Станковић, Милица Дамјановић, Лазар Ивановић, Младен Вукомановић, Мирољуб Васић, Ђорђе Борозан и Бранко Петрановић. Обрађена су углавном питања која су и раније била дотицана, а једини искорак представљао је рад Б. Петрановића који се бавио послератним периодом, али је остао усамљен све до почетка 80-их година када послератни Универзитет улази у сферу интересовања историчара.

²⁰ *Predgovor*, Isto, VI–VII.

²¹ Ђорђе Станковић, *KP i SKOJ na Beogradskom univerzitetu 1929–1941. Spomen album*, Beograd 1970.

Универзитету у „једном бурном, револуционарном времену“, у којем је „напредни студентски покрет достигао највећи степен организованости“ и у којем су се у „борби са ненародним режимима искалили бројни студенти комунисти и скојевци који су у НОР-у и револуцији одиграли значајну улогу“. Фотографије су приказивале активности на Универзитету, најважније манифестације и „најсветлије ликове студената револуционара“. Преузете су из разних архива а многе су добијене и од револуционара, учесника догађаја, који су помогли и при распознавању ликова и утврђивању датума, а једна од њих, Милка Минић, написала је предговор. По њеном мишљењу, требало је студенте упознати са активностима покрета и ликовима оних који су га учинили „напредним“ и пренети искуства у „савремену борбу и стваралаштво нових генерација“. И она је нагласила да су студенти чинили део „опште борбе радничког и омладинског покрета на челу са КПЈ“ за „бољи живот и демократију“ и усвајање марксистичког погледа на свет. Тиме су се приближили радницима и сељацима, укључили се у „револуционарну историју и дали НОБ-у и револуцији доста драгоценних кадрова“.²²

Наредне, 1971. године, Универзитетски одбор за прославу 50 година КП и СКОЈ-а је начинио користан научни потез издајући хронологију политичког живота студената Београдског универзитета од оснивања Лицеја до почетка Другог светског рата.²³ У овој хроници је забележен низ датума из политичког живота студената Београдског универзитета који су заузимали значајно место и у политичком и културном животу земље, са бројним подацима о животу и са кратком историографском сликом збивања. Тако је добијен прави водич кроз историју студената Београдског универзитета, прилично користан за даља историографска проучавања. Међутим, опет је у првом плану био међуратни студентски покрет, пошто је периоду од 80 година до 1918. посвећена само 1/9 текста, а периоду од 20 међуратних година, које су реконструисане скоро из дана у дан, осталих 8/9 хронологије (мада се мора нагласити да је обимност и сачуваност историјске грађе и постојање живих сведока свакако утицало на ову несразмеру). Посебно треба скренути пажњу на предговор, у којем је Андреј Митровић дао кратак преглед историје београдских студената и њиховог политичког живота, истичући поједина питања као што су појава и развој политичких идеја, струјања и партијских сукоба на Универзитету, страни и домаћи утицаји на студенте, развој борбе за аутономију Универзитета, политичке, академске и личне слободе студената, појава илегалне борбе против режима и овладавање комунистичке струје сту-

²² *Isto*, 5–6, 209–210.

²³ *Studenti Beogradskog univerziteta 1838–1941. Hronologija političkog života*, Beograd 1971. Хронологију су припремили Милорад Радевић (1838–1905, 9–28), Андреј Митровић (1905–1918, 29–50), Ђорђе П. Јовановић (1918–1929, 51–128) и Ђорђе Станковић (1929–1941, 129–449), а уредник и писац предговора био је Андреј Митровић.

дентским политичким животом уочи Другог светског рата. У анализи наведених појава, избегавајући идеолошке и револуционарне формулације и термине, Митровић је истакао снажан утицај младалачког жара, вере, надања, идеализма, али често и догматизма и екстремизма у политичком животу студената, уочавајући као важну константу „важно пристајање уз покрете који отварају велику будућност у складу са хуманим идеалима“, у чему је видео разлог што су „идеје социјалног и политичког преврата у циљу стварања једног бољег друштва увек имале велики број студентских присталица“.²⁴ Ово је био значајан покушај дубљег, неидеолошког објашњења утицаја КПЈ на студенте у међуратном периоду.

Поред наведених књига и зборника, од краја 50-их до почетка 70-их година објављен је у разним публикацијама низ чланака који су са различитих аспеката посматрали „напредни студентски покрет“ на Универзитету и који су имали све карактеристике остале мемоарске и историографске литературе настале у том времену.²⁵ Осим тога, студентски покрет је био незаобилазан и у оквиру ширих радова који су се бавили историјом КПЈ, СКОЈ-а и „револуционарног радничког и омладинског покрета“ у Југославији.²⁶ У овим радовима покрет београдских студената је посматран као „један од комунистичких центара са јаким утицајем на збивања унутар радничког покрета“ и као „нераздвојни део“ борбе против „реакционарне унутрашње и профашистичке спољашње политике владе“, за освајање политичке власти, „корениту промену друштвених односа“ и „изградњу комунистичког друштва“. Збивањима на Универзитету (демонстрације, штрајкови, утицај КПЈ, међународне везе и др.) посвећена је нарочита пажња у радовима М. Васића о развоју револуционарног омладинског покрета 30-их година, када су студенти били најактивнији и под најјачим упливом КПЈ и СКОЈ-а.

Треба рећи да су у овом периоду објављивани и стручни чланци о појединим факултетима, групама и научним дисциплинама, који су,

²⁴ *Истио*, 1–8.

²⁵ Јелена Маслеша, *Борба и акције сџугенајџа Београдског универзитџејџа*, Годишњак града Београда, 1957, IV, 551–556; Branislav Gligorijević, *Napad Ljotičevića na studente Tehničkog fakulteta u Beogradu, u oktobru 1940. i rasturanje Ljotičevićovog „Zbora“*, *Istorijski glasnik*, 1963, br. 2, 52–81; Нико Мартиновић, *Борба за ауџиономију Универзитџејџа (1933–1938)*, *Историјски записи*, 1969, XXVI, 2–3, 289–296; Милица Дамјановић, *Фазе развоја и основна обележја сџугенџјског џокрејџа на Београдском универзитџејџу између два свџјска рајџа*, *Токови револуције*, 1971, VI, 115–127; итд. Историјом студентског покрета се и даље бавила штампа, посебно Студент.

²⁶ Slavoljub Svetković, *Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919–1928*, Beograd 1966; Isti, *SKOJ 1919–1929*, Beograd 1979; Miroljub Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929–1941*, Beograd 1977; Isti, *SKOJ 1929–1941*, Beograd 1979; итд. Радови о СКОЈ-у из 1979. део су тротомног прегледа од 1919. до 1948 (аутор трећег дела, 1941–1948, био је Петар Качавенда) објављеног поводом 60-годишњице СКЈ, СКОЈ-а и синдиката Југославије. Књиге су богато илустроване фотографијама и факсимилима и објављене у тиражу од 5.000 примерака.

као и слични радови из 50-их година, избегавали суочавање са проблемима и устаљеном сликом студентског покрета између два светска рата и говорили превасходно о развоју наставе и активностима београдских студената током 19. века.²⁷ Посебан научни допринос представљало је објављивање *Зборника закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду* 1967. године. Бројне правне прописе о оснивању и раду ових установа, појединих факултета и студентских организација од оснивања Лицеја 1838. до краја окупације 1944. године, прикупио је, хронолошки средио и објавио правни саветник Универзитета Драгољуб Баралић, сачинивши тако целовит зборник грађе, изузетно користан за проучавање историје Универзитета.²⁸

У овом периоду је почело и издавање споменица поводом годишњице рада појединих факултета. Пре свега треба поменути обележавање 100-годишњице Филозофског факултета 1963, тј. 100-годишњице самог Универзитета (рачунајући од прерастања Лицеја у Велику школу 1863). Тим поводом је објављена споменица, у чијој изради је учествовало више аутора са три факултета који су настали из Филозофског (Филозофски, Природно-математички и Филолошки).²⁹ Док су историјат појединих катедри писали стручњаци из појединих наука, уводни део о развоју Филозофског факултета као целине и завршни о материјалном положају, друштвено-политичком и културном животу и организовању студената писали су историчари.³⁰ Тако је настало обимно дело, корисно за даље истраживање историје Универзитета, пуно података о настанку и развоју појединих катедри, група, предмета, завода, о наставно-научном раду, о интересовању и резултатима рада наставно-научног кадра и о животу и раду студената.³¹ Стогоди-

²⁷ Милорад Радевић, *О првом курсу руског језика при Великој школи у Београду*, Историјски гласник, 1964, 2–3, 149–156; Јован Милићевић, *Почети наставе политичке економије на београдском Лицеју*, Исто, 1972, бр. 1, 115–120; В. Грујић, *Велика школа у Београду. Прве фазе развоја*, Годишњак града Београда, XVIII, 1971, 273–303; Иван Божић, *Посљанак и развој Београдског универзитетa*, Исто, XII, 1975, 139–158; итд.

²⁸ *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*, (приредио Драгољуб Т. Баралић), Београд 1967.

²⁹ *Сто година Филозофског факултета*, (у редакцији Татомира Анђелића, Димитрија Вученова и Радована Самарџића), Београд 1963.

³⁰ Уводни део су написали Јован Милићевић (1863–1905), Димитрије Ђорђевић (1905–1918) и Михаило Војводић и Ђорђе Кнежевић (1918–1963), а завршни Јован Милићевић (1863–1905), Андреј Митровић (1905–1918) и Милица Дамјановић (1918–1963).

³¹ Наредних година су настајале бројне споменице и монографије поводом јубилеја појединих факултета, катедри и дисциплина, које углавном нису писали историчари, и које нису ни имале историографску већ стручну намену, те стога нису имале ни приближну вредност, квалитет и значај као описано издање. *Тридесет година Економског факултета у Београду*, Београд 1967; *Седмдесет пет година катедре за педагозију*, Београд 1968; *Педесет година рада Медицинског факултета Универзитетa у Београду 1920–1970*, Београд 1970; *Педесет година Пољопривредног факултета 1919/1920–1969/1970*, Београд 1970; итд.

шњица Универзитета је на својеврстан начин обележена и у Годишњаку града Београда, који је у двоброју за 1962/63. годину посветио значајну пажњу Универзитету, указујући на дугу традицију и рад ове установе.³²

Изузимајући поједине радове, може се закључити да је историографска литература о Београдском универзитету стварана током 60-их и 70-их година потпуно запостављала развој институције и њених научно-наставних одлика и била посвећена углавном политичкој активности студената, тј. „напредном студентском покрету“ између два рата. Ови радови су писани под снажним утицајем мемоарске литературе и обележени печатом времена у којем су настајали, а често су представљали само део „револуционарне педагогије“, „партијске пропаганде“ и пригодних политичких манифестација и подсећања на „револуционарну прошлост“. Задржавајући се на дефинисању проблема и детаљној реконструкцији збивања, опису организационе структуре и активности студентског покрета, били су препуни идеолошких интерпретација и термина, преоштрих и неутемељених ставова, ненаучне једностраности, преувеличавања и тенденциозности. Обимна фактографска подлога, добијена архивским истраживањима, уклапана је у идеолошки модел дијалектичког материјализма и тако су настајали радови којима је недостајало трагање за неидеолошким узроцима и покретачима збивања и дубљим разлозима учешћа студената у револуционарним акцијама.

Упоредо са осталим закључцима, у овој литератури је стално наглашавано да је студентски покрет представљао саставни и можда најборбенији део општег револуционарног радничког покрета под вођством КПЈ, са великом улогом у борби за рушење капиталистичког режима од почетка међуратног периода и са кулминацијом током 30-их година, коју је крунисао доприносом у рату и револуцији, показујући тако праву меру своје „револуционарности“. Сви елементи студентског политичког живота (штрајкови, илегалне акције, међународне везе, сукоби са полицијом) посматрани су са становишта КПЈ и револуције као нужног исходишта, тако да је и борба за аутономију Универзитета схватана као борба да Универзитет буде слободан у развијању научне мисли, али и да „студентска омладина буде активан део напредног, револуционарног покрета“ у борби против режима под руководством КПЈ.³³

³² Божидар Ђорђевић, *Универзитет у Београду 1863–1963*, Годишњак града Београда, IX-X, 1962/63, 1–80; Богдан Несторовић, *Калифорнијански Мичигински зградње*, Исто, 81–98; Владимир Грујић, *Јосиф Панчић као професор Лицеја и Велике школе у Београду*, Исто, 99–124.

³³ Види: М. Дамјановић, *Најпредни покрети 1919–29*, 163; М. Васић, *СКОЈ 1929–41*, 42.

Dragomir Bondzic

HISTORIOGRAPHY ON BELGRADE UNIVERSITY

Summary

Observing and describing the past of Belgrade University during the second half of 20th century was developed at several different levels, determined by political, ideological and scientific-research interests. Fifty years' efforts left great emptiness, perplexity, political praise, ideological rapture, personal impressions but also the numerous scientific discoveries and research results. Political occurrences and party interests led to the unequal analysis of certain issues as well as to the detailed investigation of the political life of students, pointing out the "revolutionary tradition" of "the red university" and students' contribution to the fight and victory of the Communist party. Numerous issues from academic and scientific life, the structure of institutions, social, economic, cultural and scientific significance of University were neglected. The methodological advancements and observation of cultural and every-day life of teachers and students, apart from political work and ideological aspirations, could not be even mentioned for a long time. The governing party formed the politically ideological atmosphere, where both the "understanding" and "knowledge" on University and its past were imposed on, and the preferable and one-sided image on the role and significance of University, its teachers and students in the past, but on their assignments in the present and future as well, was created via numerous manifestations, the press and the extensive scientific, memoirs and publicist production of different quality.

ОСВРТИ

О ОДГОВОРНОСТИ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈНЕ ЕЛИТЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Миле С. Бјелајац, ГЕНЕРАЛИ И АДМИРАЛИ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ, студија о војној елити и библиографски лексикон, ИНИС-Добра Доо, Београд 2004, 362

Књига др Мила Бјелајца је његов дугорочни пројекат на коме је истраживачки радио више од деценије. Пред нама је луксузно издање студије које допуњује претходна Бјелајчева дела о историји војске Краљевине СХС/Југославије. Генерали, генералски кор (терминима оног времена ђенерали, ђенералски кор), привлаче дневну пажњу политичке и обичне јавности. Тако је било и у времену које обрађује књига, а тако је и данас. Њихова постављења, смене, везе са политиком, улоге у реформама, мирнодопском животу војске, каријеризам, иметак, све је у дневном животу предмет интересовања, појачан пословичном затвореношћу војске, и њеним хијерархијским устројством.

Колега Бјелајац је понудио пре свега исцрпне биографске податке свих ђенерала који су унапређени пре почетка Другог светског рата на овим просторима. Заинтересованом читаоцу је на тај начин оставио могућност да сам анализира представљене биографије, упоређује их и прави додатне закључке. У том правцу је кренуо и овај осврт.

Битна одлика дела јесте да пружа детаљну слику о ђенералском кору војске Краљевине Југославије која је до данас била, као и сама Краљевина, извориште често погрешних погледа, негативних стереотипа, натегнутих тумачења и симетрија. Један од највећих доприноса и, чини нам се, пивотални закључак рада је развејавање стереотипа о запостављености Хрвата (и Словенаца) у ђенералском кору. Бјелајац је аргументовано и успешно дао преглед преласка дела ђенералског кадра из аустроугарске војске, њихово национално изјашњавање, али је обухватио и оно што се десило са некима од њих када је окупирана Краљевина и када су променили (поново) страну и изјашњење. Као и у ранијим монографијама аутор је убедљиво развејао легенду о запостављености кадрова из Монархије, као и националне предрасуде многих историчара који су у својим радовима илустровали стање у Краљевини, указујући на поменуту запостављеност.

Бјелајац је у препознатљивом маниру дао пресек улоге ђенералског кора у дневној политичкој реалности Краљевине (однос са краљем, политичарима...). Анализирао је укратко учинак сваког од челних људи Министарства војске и начелника Ђенералштаба. Фокусиране су неформалне групе, каква је била тзв. организација Бела рука, поједине афере, већа пензионисања ђенерала какво је било 1929. године,

утицаји политичара на избор и изглед ђенералитета. Посебно поглавље књиге аутор је одвојио за социјалну историју ђенералског кора.

Један од закључака на који указујемо јесте превелик број формацијских места ђенерала (у једном тренутку 165 формацијских места) и посебно, замршеност ђенералске структуре почетком рата у априлу 1941. Победа у Првом светском рату, од Српске војске са сразмерно мањим ђенералитетом, у мирнодопско време преокренута је у систем са завидном ђенералском хијерархијом. Елите би требало да буду предводници једног народа и у миру и у рату. Ђенерали су ту да буду елита народа у рату. Међутим, понашање ове тзв. елите далеко је било од примереног када је дошло време да отаџбина од њих наплати оно зашта су радили у миру. О томе управо говоре и делови књиге у којима се описује стање ђенералског кора после одласка у заробљеништво. Јетке оцене ђенерала Јеврема Дамјановића откривају и другу страну ђенералитетских кругова, само после априлског дебакла: „Прву реч водили су људи којима је у рукама стајала стално ранг листа и који су само разнобојним оловкама прецртавали оне који су елиминисани стварно или фиктивно, и рачунали када ће на њих доћи ред да зграбе највише чинове, звања и положај. На томе послу водила се лична, породична и унутрашња политичка борба. Био је то грабеж. Онда није чудо како се на крају прошло. Због себе су ђенерали развијали невероватну формацију, бројне и нове армије и милиониту војску...”

Да ово не буде уопштени приказ једне врло добре књиге, која ће без сумње бити неопходан приручник за многе историјске или војне теме, повукла нас је чињеница да др Бјелајац у своју књигу није уврстио биографију и јединог у рату унапређеног ђенерала Југословенске војске, Драгољуба М. Михаиловића, општепознатог као Дража или Чича. Аутор је направио рез на месту где се заустављала и ранија историографија – на крају тзв. Априлског рата 1941. После тога, иако је војска са Владом наставила да живи у окупираној Краљевини, на Средњем истоку, а и у заробљеништву, његов истраживачки фокус не признаје унапређења. Тако је ратни начелник Врховне команде и министар војске и морнарице у већини ратних влада Краљевине Југославије, Д. Михаиловић, остао без библиографске одреднице у књизи. Бјелајац није уважао ни чињеницу да је Михаиловић унапређен у ђенерала 7. децембра 1941, што значи и формално у години која је у наслову дела. Он није уврстио Михаиловића, и поред чињенице да после тога није више било унапређења у ђенерале код Југословенске војске.

Шта показује анализа каријера ових представника војне елите? Када је дошао Други светски рат у априлу 1941. године и када је југословенска војска капитулирала, највећи део ђенералског кора (војне елите) запутио се са скоро филозофским миром у немачко (италијанско) заробљеништво. У току те краткотрајне војне операције у борбама или на други начин страдало је осам ђенерала. Њих преко 200 отишло је пут заробљеништва. Неки су се вратили кућама и чекали на

развој ситуације, а неки се потпуно пасивизирали. На терену окупиране Краљевине није остао ниједан ђенерал са неком од организованих целина војске да настави отпор према постојећим упутима за четничко (герилско) ратовање. Једина преостала активна јединица био је Брзи одред 2. армије који је са својим командантом ђенералштабним пуковником Драгољубом Михаиловићем изашао на висораван Равна Гора. Да ли овде можемо да говоримо о одговорности војне елите (генерала) за овакав и потоњи развој ситуације? Показало се да бити генерал у миру, не значи скоро ништа у рату. Управо како и говоре поменуте јетке речи ђенерала Дамјановића. Још горе, та маса заробљених ђенерала је одмах ушла у свађе које су само компликовале ситуацију онима који су остали у окупираној земљи и нису доносиле никакве посебне војно-политичке добитке.

Анализа биографских података ђенерала у књизи М. Бјелајца показује да је на овај или онај начин на терену окупиране Краљевине (пре свега мислимо на подручје Србије и Црне Горе, и не рачунамо генерале који су приступили хрватској војсци) у току Другог светског рата било војно-политички активно свега 16 предратних активних или пензионисаних ђенерала ЈВ. На ову бројку треба додати и ратног команданта ЈВуО ђенерала Михаиловића и тројицу ђенерала које је произвела влада ђенерала Недића (Мушички, Бабић, Јонић). То је мање од 10% свих ђенерала који су били у заробљеништву или 5% од укупног броја ђенерала ЈВ. Овде нећемо помињати групу ђенерала који су прихватили Независну Државу Хрватску и били активни или примали пензију у њеним оружаним снагама, као ни групу од 12 ђенерала која се после ослобођења из заробљеничких логора придружила комунистима и њиховој војсци крајем 1944. и почетком 1945, и која је убрзо пензионисана.

Тако су на ратној сцени окупиране Србије у устаничкој 1941. у епизодним трагичним улогама били ђенерали Путниковић и Новаковић. Овај први, Божидар Путниковић (убијен од комуниста 15. октобра 1941), у том тренутку још увек није био начисто са потпуним укључивањем у покрет отпора. Бјелајац је задржао две верзије о његовом страдању, које је у историографију увео Јован Марјановић. Нови радови (др Коста Николић), али и окупацијска штампа говоре децидно шта се са Путниковићем десило: убили су га комунисти, а није убијен „од Дражених људи код с. Луњевице у августу 1941“, „због захтева да се потчини њему као старијем“. На терену је био и по свему судећи проблематични ђенерал Љубо Новаковић, који је својом појавом у седшту војно-четничких одреда на Равној Гори изазвао само проблеме и гнев околине, па је стога удаљен из те ратне команде. Иако је реч о проблематичној фигури коју су комунисти касније уклонили са животне и историјске сцене, њихови мирнодопски наследници у лику партијских историчара често су указивали на наводно ривалство пуковника Михаиловића и ђенерала Новаковића, оспоравајући на тај начин кон-

тинуитет ЈВуО са предратном ЈВ, не би ли се афирмисала борбена револуционарна политика комуниста.

И то је све што се тиче ђенерала: герилска ЈВ имала је на челу ђенералштабног пуковника Михаиловића, који је 7. децембра 1941 (упоредити са насловом дела!) произведен указом Владе у бригадног ђенерала. Ђенералу ће се из илегале придружити његов класни друг и по годинама најмлађи предратни генерал (рођен 1894) Мирослав Трифуновић, који је постао командант ЈВуО у Србији, а у 1943. и пензионисани ђенерал Светомир Света Ђукић, командант ЈВуО за Срем и западне покрајине. У исто време на територији Црне Горе активан у оквиру националних одреда био је ђенерал Блажо Ђукановић, касније номинално под командом ђенерала Михаиловића, али реално самосталан. И он је страдао од комуниста који су га стрељали после заробљавања у манастиру Острог 1943. године.

Тек крајем 1944. године снагама ЈВуО ће се придружити још свега четири ђенерала, који су преко заробљеништва и краткотрајне службе у Недићевој влади, изашли на терен и прикључили се ЈВуО, али углавном без веће улоге. Ђенерал Дамјановић је био уз ђенерала Михаиловића неколико недеља, па је послат на дужност у Словенију, слично ђенералу Матији Парцу, команданту малобројне Хрватске војске ЈВуО. Ђенерал Радовановић, који је у ЈВуО ступио октобра 1944. са остацима Српске државне страже, са својим јединицама је почетком јануара 1945. одступио од главнине ЈВуО и пребацио се у Словенију. Ђенерал Божић страдао је у Босни као командант Позадине ЈВуО. И ту се завршава кратка историја ђенерала који су били у герилској ЈВ 1941–1945.

Слично је било и са српском Владом, на чијем је челу од краја августа 1941. био армијски ђенерал Милан Недић. Он је ступио на дужност њеног председника у најтежем часу по Србију у 20. веку. И, рекло би се, тим одлучним кораком потпуно оправдао припадање елити свог народа. Недић је без сумње имао илузија о томе како ће се рат завршити и ко ће победити. Знао је да ће му (пре)судити и представници владе која је била уз савезнике-равногорци, или совјетски револуционари -комунисти, ма ко од њих победио. Као човек ван политике, Недић је имао могућност само да се ослони на људе које је знао од пре, то јест своје колеге ђенерале. У његовој влади, на политичким и војним дужностима, било је током рата још девет ђенерала од којих су чак пет били пре рата пензионисани, и још три ђенерала које је он произвео. Са овим људима он је водио владу и њене војно-полицијске снаге у борбама против комуниста или равногораца 1941–1944. године.

Ратних и мирнодопских ђенерала укупно је било свега 20 у разним улогама на терену. Број дакле показује ниво одговорности предратне војне, али и политичке елите, јер се управо неколицина представника војне елите (Недић и његови министри, раније ђенерали, односно Михаиловић) латила политичког посла да сачува српски народ

од уништења у окупацији, односно да га кроз герилски отпор води према слободи. С друге стране посебно узнемирује околност да између ових људи није било координације. Ђенерал Михаиловић није подносио ђенерала Недића, и лично и политички. Неки од Недићевих ђенерала-министара нису подносили Михаиловића и обрнуто. Разлике у њиховим стратегијама, виђењу и вођењу политике, савезника и послератног света, сукоби њихових формација на терену, чине историјску реалност Другог светског рата (за Србе и њихове војне елите) још драматичнијом и трагичнијом.

Поразност ових чињеница не мења ни околност да се шест ђенерала евакуисало (ђенерал Симовић, браћа Мирковић, Петар Живковић и Богољуб Илић, као и ђенерал Мило Ђукановић, који се са жељом да настави отпор придружио посади подморнице „Небојша“ и са њом отишао на Средњи исток) из Краљевине у завршној фази тзв. Априлског рата 1941. и да су још двојица остала у иностранству као војни аташеи. Ова група ђенерала махом се бавила политиком, на челу са председником пучистичке владе ђенералом Симовићем. После непотребне и компромитујуће каирске афере у пролеће 1942. године, сви ови ђенерали нестају са сцене, бивају пензионисани, интернирани по далеким земљама Британске империје, а малобројну Југословенску војску ван отаџбине предводе млађи официри, класни другови оних који су били у герили код ђенерала Михаиловића.

Каква је била судбина 20-орице мирнодопских или ратних ђенерала који су имали довољно мотива (храбрости, патриотског, идеолошког осећања) да буду активни учесници догађаја на територији окупирание Краљевине? Од њих 20, 13-орицу су убили комунисти: у борби, стрељани по заробљавању или осуђени па стрељани, један је осуђен на временску казну и губитак грађанских права, један је због чињенице да га је крај рата затекао у немачком заробљеништву избегао осуду комунистичког суда, а пет је завршило у емиграцији, придружујући се осталима. Ако се узме у обзир победа комуниста и овакав трагичан исход личних судбина људи који нису желели да буду пасивни, питамо се какав је био људски квалитет југословенске војне елите, дакле ђенерала и адмирала у времену Другог светског рата. Некада млади хероји из Церске, Дринске или Колубарске битке, Албанске голготе или са Солунског фронта, нису више изгледа имали некадашњи ентузијазам. Већина њих изабрала је пасивност коју је додатно развио вишегодишњи боравак у заробљеништву. То може бити оправдање за старије генерације, али за оне који су рат прошли као командири водова или чета, а 1941. су имали 48–55 година то свакако не стоји. Последња класа ЈВ из које су унапређени пуковници у бригадне ђенерале у јесен 1940. године, била је 43. класа (у којој је био и, од Бјелајца непризнати, ђенерал Михаиловић) чији су представници у Првом светском рату били на дужностима командира водова-чета. Тако су герилску Југословенску војску у отаџбини водили преостали, млађи официри, а њен основни ко-

мандни кадар чинили су активни и резервни официри млађи 15–20 година од последње унапређене групе ђенерала.

Фрапантно је како су дводеценијски мир и „спавање на лаворикама“ победе утицали на расположење за борбу код припадника официрског (ђенералског) кора. Ако је одлазак више од 200 ђенерала у заробљеништво показатељ елитизма ђенералског кора Југословенске војске 1918–1941. и ако додамо потпуно неодговорно понашање политичког врха, који се исцрпљивао у дуготрајним политичким свађама ван отаџбине, морамо озбиљно да се запитамо какви су реални исходи Другог светског рата за Србе. И на коме лежи одговорност за то што су комунисти извели своју револуцију под окупацијом, збрисали са сцене демократски поредак, монархију, војску, цркву и територијалну организацију и заменили је својом? Нема сумње да су за то одговорне превасходно српске војно-политичке, назови елите.

Бојан Б. Димитријевић

ДВЕ КЊИГЕ ИЗ ИСТОРИЈЕ РАДА

Милица Миленковић, Тома Миленковић, ЗАПОШЉАВАЊЕ У СРБИЈИ ОД ЗАЧЕТКА ДО ОСЛОБОЂЕЊА ЗЕМЉЕ 1944, књига I, Републички завод за тржиште рада, Београд 2002, 344.

Момчило Павловић, ЗАПОШЉАВАЊЕ У СРБИЈИ ОД ЈАВНЕ БЕРЗЕ РАДА ДО ТРЖИШТА РАДА 1945–2000, књига II, Републички завод за тржиште рада, Београд 2002, 526.

Историографска школа савремене историје настала у и око Института за савремену историју у Београду за скоро пола века свога постојања озбиљно је, готово педантношћу позитивистичког метода и захватом структуралног, отварала једну за другом истраживачке области историје југословенског историјског, а тиме и српског етничког простора (СЕП). Научници ове школе су се претежно бавили 20. веком, али су се према потреби, истраживачке сонде спуштале дубље у прошлост, као што су ишли и у сусрет историји будућности. Управо, пример за то су недавно објављене књиге из историје рада. Књига Миленковићевих поставља почетне хронолошке репере у дубину историје цивилизације, чак до Старог Рима(!), Византије (!) и средњовековне Србије, а завршне на крај Другог светског рата, у средину 20. века (1944). Павловићева књига се, пак, хронолошки креће од средине 20. века (управо где су стали Миленковићеви, 1945) до почетка новог миленијума (2002), прешавши својим последњим текстом и преко транзиционог рбата, дајући на крају књиге као *Прилог* „Нови концепт рада Републичког завода за тржиште рада“, у „Програму рада за 2002. годину“ (499–512).

Од самог почетка, унутар основног истраживачког језгра ИСИ-ја постојао је чврсто разрађен план фундаменталних истраживања јединственог истраживачког *Пројекта историје Југославије*. Он је највећим делом структурално обухватао политичку историју, а тек затим отворио за истраживање економску историју и историју културе. Изучавање историје Југославије у 20. веку подразумевало је изучавање историјских области које су ушле у њен састав, као и посебних држава, што је случај са Краљевином Србијом и Краљевином Црном Гором 1918. године, као нововековних држава.

Пројекти фундаменталних истраживања су временом, кад би се за то стекли истраживачки услови, проширивани и продубљивани на до тада необрађене историјске структуре и процесе, или појаве. Без обзира на историјске прилике и неприлике у којима су ова истраживања вршена, развила су се у замашан и озбиљан научни посао који се као феномен артикулисао у запажену историографску школу на југоистоку Европе, али и шире. Појединци – усамљеници, оспоравали су с времена на време ову појаву, и то највише због неразвијености истори-

је историографије у Југославији. Своју виталност ова историографија је међутим много пута доказала, и доказује и данас опстанком у суровим условима на узбурканим таласима европске транзиције. Она опстаје чак и у условима тоталне негације свега до сада учињеног, чак у условима јаким идеолошких воља прекривања тоталном амнезијом целих периода њеног развоја, у условима када се из самог њеног језгра на тржишту транзиционих идеја појавила и идеја о „историји без историографије“.

Токови њеног унутрашњег кретања, међутим, паралелно наведеним појавама отварају нова истраживачка подручја, којима припадају и књиге из историје рада, прецизно из историје службе посредовања рада. Оне су настале као последица великог пројекта иницираног од стране Републичког завода за тржиште рада у Београду (сматра се настављачем прве јавне берзе рада у Србији), који је покренут пре једну деценију када је започело прикупљање архивске грађе за израду монографије о запошљавању на територији Републике Србије од почетака до савременог доба. За руководиоца пројекта именован је научни сарадник Завода др Томислав Р. Ђурић, који је и аутор посебне, треће књиге настале на овом пројекту: *Библиографије радова о запошљавању у Србији у 19. и 20. веку*, Републички завод за тржиште рада, Београд 2001, 360.

У току рада на овом пројекту сарадници Института за савремену историју 2002. године објавили су две монографије: др Милица Миленковић (сарадник Института за новију историју Србије) и др Тома Миленковић, *Запошљавање у Србији од зачејка до ослобођења земље 1944*, књига I, и др Момчило Павловић, *Запошљавање у Србији од Јавне берзе рада до тржишних рада 1945–2000*, књига II. Један од рецензираних ове две монографије је такође сарадник Института за савремену историју др Венцеслав Глишић.

Енглези су давно написали прве књиге из историје рада, код нас овако специјализоване почињу тек да се пишу. Кашњење у писању ових књига, тј. у обради тих тема, јесте адекватно кашњењу југословенског историјског простора у укључивање у токове индустријске цивилизације. Од самог почетка у ИСИ се, међутим, бавило темама из историје рада, али су те теме тада биле другачије термилошки артикулисане и методолошки усмерене. Истраживачи, то треба упозорити, наћи ће ове радове под специфично кодификованом за данашње појмове терминологијом: „историја радничког покрета“, „положај радничке класе“, „синдикални покрет“ и сл.

„Запошљавање“ и „историја службе посредовања рада“, који се појављују термилошки као нови појмови (може и теме) са књигама М. и Т. Миленковић и М. Павловића, показују да историографија савремене историје у ИСИ-ју иде незадрживо својим токовима, као што у природи воде теку својим токовима, јављајући се често као понорнице, да би избиле понекад где их нико ни не очекује, и то на ободима великих вода. У књигама Миленковићевих и Павловића налази се велика архивска грађа и велико обиље података (безброј статистичких), који су често драгоцене бројчане чињенице, и све оне су у функцији реконструкције и интерпретације историје служби посредовања рада,

тј. историје рада у Србији и Југославији. Сучељавамо се са великим бројем података о структури радне снаге, запослености и незапослености, социјалној позиционираности чиновника ових служби (података чак и о броју дана годишњих одмора у одређеним периодима). Тема о службама посредовања рада својим основним током се појављује као појединачна тема важна за разумевање историје модерног доба, посебно. Њој свакако недостају паралелне анализе кретања ове појаве у општој историји, где се као екстремна појава јавља на пример тржиште робовске радне снаге у земљама захваћеним колонијализмом.

Оно, где су ове књиге отишле даље, или уже, зависно из ког се угла гледа, од „историје радничког покрета“ или „историје радничке класе“, то је ширење истраживања истовремено методолошки на три научна подручја: историјске науке – економске историје – социологије, али и историје институција. Наилази се чак и на декларативно дату изјаву аутора о томе да ће се служба посредовања рада истраживати и посматрати мимо утицаја догађајне историје и њених последица. Пажљиви читалац ће разумети да је ова ограда аутора монографија двојачке природе. Прво, методолошке, јер се тема мора ограничити да би се истражила и интерпретирала научним методом. Друго, као договор аутора да не улазе у област политичке историје, које су се понегде и престога чували, бојећи се да не отворе као тему питања која захтевају још продубљенија истраживања, а онда се с разлогом поставља питање где би их тај методолошки потез одвео.

У првој књизи аутора Милице и Томе Миленковића *Запошљавање у Србији од зачешака до ослобођења земље 1944*, у Предговору (5–10) аутори су дали исцрпан преглед о изворима и литератури коју су користили, као и о оној која постоји. *Уводно поглавље* (11–17) на почетку садржи кратак осврт на историјат незапослености, која је по њима у разним видовима стара колико и људска цивилизација, констатујући да се за ту појаву знало у старом Египту, старој Грчкој, посебно Риму, затим Византији. Помагање сиромашних у прошлости претеча је помагања и осигурања незапослених у новијем добу. Незапосленост у робовласништву и феудализму није имала исти карактер као у капитализму, јер тада није било радничке класе у данашњем смислу речи. Мало се зна, међутим, о конкретним садржајима помагања неимућних и социјално угрожених слојева становништва у српској средњовековној држави, јер је о томе сачувано мало архивских извора. Зна се да су српски владари у манастирске повеље уносили одредбе о дељењу помоћи старима и немоћнима на вратима храмова, о обувању и одевању нагих и босих и храњењу гладних хлебом, вином и поврћем. Одређене одредбе у том смислу садржи и 28. члан Законика цара Душана из 1349. године. Аутори бележе податке и о првим рударима у старој Србији, који се јављају доласком Саса у 13. веку, као и о саском рударском праву прилагођеном домаћим приликама. Преузевши многе обичаје Византије, Отоманска империја је на подручју Србије неговала организовање и подизање коначишта и сиротињских кухиња. Никли су многобројни каравани – сараји, имарети и ханови на путу од Београда, преко Ниша до Цариграда, који су били задужбине султана, султанија, везира, паша и других моћника. Путници и пролазници су у њима доби-

јали бесплатно хлеб и намирнице од којих су сами спремали храну, добијајући и дрва за огрев и кување. Рударство је такође настављено у турско време, а регулисано је Саским кануном, који је био мешавина наслеђеног српског и саског законодавства и шеријетског права.

Уводно поглавље обухвата и излагања о почецима радничког законодавства у Европи и Србији до краја Првог светског рата (1918). У условима развоја капитализма и индустријске револуције у Европи, аутори прате развој потпорних и хуманитарних удружења, облике задружних, синдикалних и партијских организација, као и уједињавање радничких организација у светским оквирима од Прве интернационале (1864–1876), Друге 1889, Треће Коминтерне 1919, затим оснивање Међународног синдикалног секретаријата 1903. године (Синдикална интернационала), која је 1919. обновљена као Амстердамска синдикална интернационала, у Москви оснивање 1920/21. године Црвене (Комунистичке синдикалне интернационале) Профинтерне.

У последњој деценији 19. века идеје међународне заштите и осигурања радника прерастају у дипломатске акције, па долази до низа међународних конференција и конгреса рада (Базел, Берлин, Брисел, Цирих, Париз). Године 1920. на међународном конгресу рада у Паризу основано је Међународно удружење за законску заштиту радника са седиштем у Базелу, које је имало националне секције и одржавало конгресе сваке године. У Базелу је основан и Међународни биро рада са циљем да врши научна истраживања на социјалном пољу. Ова удружења су имала велики утицај на каснији развој радничког законодавства. У периоду од 1900. до 1919. донете су прве међународне конвенције рада. У одељку овог дела књиге, аутори разматрају друштвено-економске претпоставке за појаву модерног тржишта рада. У даљем делу монографије обрађена је тема *Незайосленост и зайошљавање у Србији у међурајном периоду* (47–247). Овде се појављују поглавља са темом о настанку и развоју службе посредовања рада (72 и др.) у Србији и Југославији (108 и др.), о Берзи рада од 1920. и даље, њеној метаморфози у преласку са државних до јавних берзи рада (141 и др.). У делу књиге *Србија под режимом окупације* (275–332) велика тема је служба посредовања рада у Србији за време окупације, у оквиру које се обрађује и питање обавезног рада, као и радна снага из Србије на раду у Немачкој. Књига на крају садржи регистре личних имена и географских назива, као и белешке о писцима.

Друга књига *Зайошљавање у Србији од Јавне берзе рада до тржишта рада 1945–2000.* аутора М. Павловића почиње *Предговором* (7–10), у коме се дају подаци о архивској и другој грађи коришћеној у истраживању теме, као и о значају пројекта који је покренуо Републички завод за тржиште рада, како служба за посредовање рада у Србији има назив од 1992. године. Аутор инсистира на закључку да овај завод баштини искуства и једновековну традицију посебне службе која се бавила посредовањем, новчаним и другим потпомагањем незапослених, њиховим стручним оспособљавањем и другим видовима помоћи, и то од првих помена, правног и организационог утемељења према Закону о радњама из 1910. и касније па до данашњих дана.

Структура тематског и хронолошког исказа садржаја ове књиге има за окосницу 11 поглавља: *Јавна берза рада – Средшња ујрава за посредовање рада 1945–1946* (11–72); *Служба посредовања рада у оквиру Синдиката 30. јун/1. јул 1946–1. мај 1948* (73–96); *Ујрава за радну снагу 1948–1952* (97–172); *Бирои за посредовање рада 1952–1960* (173–226); *Завод за запошљавање радника Народне (Социјалистичке) Републике Србије 1. јануар 1961 – октобар 1965* (227–278); *Завод у привредној реформи 1965. године* (279–296); *Републички завод за запошљавање – Београд* (297–362); *Запошљавање у иностранству 1966–1974* (363–382); *Стручна служба Републичке заједнице за запошљавање 28. јануар 1975–1990* (383–442); *Фонд за запошљавање Србије 1990–1992*; *Завод за запошљавање у савезу Републичког секретаријата за рад и социјалну политику* (443–456); *Републички завод за тржиште рада 1992–2002* (457–498). У Прилогу (499–512) изложен је *Нови концепт рада Републичког завода за тржиште рада* (499–512). И ова књига има на крају регистар личних имена (515–517) и географских појмова (518–520), као и белешку о писцу.

Сложена структура поглавља Павловићеве монографије као црвеном нити има историјски развој службе посредовања између оних који нуде посао и оних којима је посао потребан, што се испољава као политика запошљавања у Југославији од краја Другог светског рата до данас. У историји и развоју службе посредовања између радне снаге и послодавца, аутор прати два основна тока: 1) историју и развој службе запошљавања и, 2) резултате ове службе у остваривању запослености.

Изложени резултати истраживања показују сву сложеност институционалне структуре модерних посредника између радника и послодавца на тржишту рада, као и самог тржишта рада. При томе је аутор и у предговору истакао да се активна улога политике при томе запоставља, чиме се наглашава да закључци који су изнесени у вези са пословима и политиком институција посредовања на тржишту рада нису посматрани у функцији политике у историји српског друштва. Веома богата и сложена институционална структура на тржишту рада и у односу између радне снаге с једне стране и послодавца са друге, показује обогаћивање и усложњавање структура. Друга изразита интеракција између посматрачке тачке аутора и историјског миљеа у коме се одвија посредовање на тржишту рада, показује да процеси о којима је реч имају континуитет, тј. традицију постојања.

Залазећи повремено у реконструкцију економско–политичких оквира доминантних у Југославији у одређеном моменту, М. Павловић прати и реорганизовање службе посредовања рада на матрици идеолошких промена друштва (укидање Јавне берзе рада и формирање Земаљске берзе рада, односно Земаљске управе за посредовање рада и др.) или прелазак овлашћења за организовање ове службе на Главни одбор синдиката радника и намештеника Југославије и сл. У посебном поглављу, аутор разматра Службу посредовања рада у оквирима синдиката 1946–1948. године. У исто време, уз обиље статистичких података прати стање незапослености и запошљавања у Србији, и то на основу статистике која је евидентирана преко јавних берзи рада.

Аутор уочава чињеницу да се Југославија после усвајања првог петогодишњег плана и преласка на планску привреду 1947. године, када почињу да се убрзано развијају све гране привреде, суочила са недостатком радне снаге, посебно квалификоване, па се бави феноменом пражњења сеоских подручја и запошљавањем сељака у индустријске комплексе у ери пароле „индустријализације и електрификације“. Аутор закључује да је у време постојања Управе за радну снагу НР Србије 1948. године проблем радне снаге постао најважнији партијски проблем (147–151). Овде се бави и проблемом обезбеђивања радне снаге за брање кукуруза у Војводини.

У току 1951. и 1952. дошло је до динамичног процеса реорганизације службе посредовања рада. Тада је донета Уредба о организацији службе посредовања рада (29. марта 1952) на основу које су на простору Србије формирана 83 бироа рада. Други период интересантан у реорганизацији службе, био је 1952–1955. година. Године 1963. извршена је нова реорганизација службе формирањем Завода за запошљавање радника Народне/Социјалистичке Републике Србије, када је овај завод формиран као самостална установа. Он је преузео целокупну имовину и службе Бироа за посредовање рада Народне Републике Србије, који је укинут.

Посебна тема монографије је рад и развој Завода у привредној реформи 1965. године. Тај део књиге обилује статистичким показатељима и подацима о инвестицијама у отварање нових радних места. Уз то се и даље континуирано прате незапосленост и запошљавање у земљи, тако да је овај проблем могао бити сабран у једно поглавље, као самостална тема. Аутор излаже и резултате истраживања тзв. историје свакодневног живота (на стр. 441, на пример, налази се табела о броју дана годишњих одмора чиновника Завода за запошљавање радника НР СРС 60-их година).

Павловићева монографија се хронолошки завршава 2002. годином. Његов посао у изучавању транзиционих токова наставља књига др Дубравке Стајић *Тежобна транзиција*, објављена 2004. године у библиотеци „Нова“ Слободана Машића, која се бави светом рада у транзицији, па и тржиштем рада, радним законодавством у условима приватизације, синдикатима, као и многим другим транзиционим појавама, посебно у делу који носи назив *Свети рада у транзицији* (9–154).

Ваљало би да истраживачи модерне историје, у упознавању са темом о којој је реч, придруже ову књигу напред приказаним, јер она својом проблематиком као да природно затвара истраживачки проблем.

Смиљана Ђуровић

ПРИКАЗИ

ГЕНОЦИД У 20. ВЕКУ НА ПРОСТОРИМА ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ЗЕМАЉА, Зборник радова са научног скупа, Београд 22–23. априла 2003, Музеј жртава геноцида, Институт за новију историју Србије, Београд 2005, 506.

Циљ одржавања научног скупа „Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља“ је био представљање резултата истраживања једне од кључних тема савремене историје југословенских народа, али и историје овог дела Европе у том периоду. Последња деценија 20. века је показала да процеси који су у осталим деловима Европе завршени током и непосредно после Другог светског рата, нису завршени и на простору бивше Југославије управо у вези са њеним разбијањем и са стварањем нових националних држава на њеном тлу. Скуп је требало да буде и место сучељавања различитих мишљења о догађајима и процесима који су предмет изучавања и других националних историографија, односно историчара из других држава бивше Југославије. Нажалост, то се није догодило тако да зборник одражава пре свега резултате српских истраживача.

Зборник се највећим делом односи на геноцид и друге злочине почињене над српским народом на готово целом његовом етничком простору током три периода: у Првом и Другом светском рату и у периоду разбијања државе и грађанских ратова на простору СФР Југославије од 1990. до 1995. године. Поједина саопштења односе се на геноцид почињен над јеврејским и ромским народом, док је једно саопштење посвећено злочинима над немачком националном мањином (фолксдојчерима). Правни аспекти геноцида и других злочина углавном нису заступљени у објављеним радовима иако су делимично изложени на самом скупу.

На скупу је поднето 41 саопштење, али нажалост нису сва до-

стављена редакцији тако да је зборник штампан без неких вредних радова. Зборник садржи 38 саопштења разврстаних у следеће целине: *Корени и узроци геноцида у 20. веку*, *Злочини против човечности (рајни злочини, злочини геноцида) у Првом и Другом светском рату*, *Инијердицијални аспекти*, *Злочини геноцида крајем 20. века и Геноцид у историографији и методологији истраживања*. Редакција неке радове није узела у обзир за објављивање, јер тематски и садржајно нису били у складу са концепцијом скупа и зборника.

Иако би истраживања историчара из других националних средина сигурно допринела потпунијој тематској, хронолошкој и просторној покривености целог југословенског простора, то не умањује значај и домете истраживања представљених у овом зборнику. Тим пре што је српски народ током сва три поменута периода био изложен масовном уништавању и другим облицима терора међу којима и злочину највишег степена—геноциду. Трагични резултати тих процеса, који још нису завршени, као што је уништење српског народа на делу Србије под протекторатом Уједињених нација, на Косову и Метохији, најбоље се могу видети упоређивањем етничких карата и распрострања српског народа на почетку и на крају крвавог 20. века. Та поређења су поражавајућа и морала би да буду пред очима свима онима који одлучују о садашњости и будућности српског народа, било да се ради о његовим предводницима, било о међународним чиниоцима.

Структура зборника, како је то уобичајено, заснована је на тематско-хронолошком критеријуму. Уводни радови су посвећени неким од идеолошких аспеката геноцидних удара на српски народ. При томе је представљена идеологија само једног екстремног национализма, хрватског, која је по свему судећи била најмилитантнија, као и поразни резултати које је њено остварење има-

ло по српски народ током 20. века. Радови у зборнику показују да је реч о континуитету једне политике у чијој идеолошкој и политичкој основи је изузетно важну улогу имао верски (римокатолички) чинилац.

У зборнику су исцрпно приказани злочини над српским народом у самој Србији и у бројним логорима Аустро-Угарске и Бугарске током Првог светског рата. Тиме су умногоступно допуњена истраживања ове веома значајне и релативно мало проучаване теме. Поменути радови показују, уз остало, да су масовни злочини у периоду од 1914. до 1918. остали потпуно некажњени и да су у име помирења и заједничког живота у новоствореној југословенској држави гурнути у заборав. Исти је случај био и са међународним институцијама које су биле дужне да организују суђења за ратне злочине што је учињено тек 1945. године после новог, много крвавијег рата. Ако су жртве и њихови најближи били принуђени на заборав, то није био случај и са починиоцима. Некажњени злочин је практично постао позив на нове злочине, тако да су се они у још већем обиму поновили у Другом светском рату. О континуитету злочина над Србима говоре и сама места на којима су они вршени. Тако је мало аустријско место Маутхаузен крај Линца постало један од симбола страдања Срба током оба светска рата. Исти је случај био и са бројним другим стратиштима на просторима насељеним компактним српским становништвом, пре свега граничним. Показало се да је циљ организатора и починилаца масовних злочина током сва три ратна периода био да одвоје Србе са обе стране Дрине, Уне и Саве.

Иако је геноцид над српским народом током Другог светског рата и до сада привлачио пажњу наших истраживача, зборник показује да је то тема која и даље захтева велике истраживачке напоре, дугорочне и континуиране, као и, што је посебно важно, мултидисциплинар-

не. О томе сведоче и досадашњи резултати на прикупљању података о свим жртвама и страдалима током Другог светског рата. Нажалост, то је посао који ни после 60 година од завршетка рата још увек није обављен чиме су и даље отворена врата разним манипулацијама и злоупотребама пре свега у политичке сврхе.

Радови у зборнику посвећени темама страдања током Другог светског рата умногоступно допуњују досадашња сазнања о злочинима на готово целом српском етничком простору. То се пре свега односи на немачко окупационо подручје у Србији, на Косово и Метохију, односно део Србије прикључен Албанији, као и на усташку хрватску државу. У оквиру немачке окупационе политике у Србији представљено је и уништење јеврејског народа на овом подручју. Показало се да је то проблем неодвојив од спровођења целокупне окупаторове репресивне политике, као и од општег плана нацистичке Немачке за уништење европских Јевреја. У зборнику је представљен и један аспект теме која је до скоро била практично непостојећа у нашој историографији: страдање немачке националне мањине у Југославији после окончања Другог светског рата.

Треба нагласити још једну одлику овог зборника радова која га умногоступно издваја од сличних публикација. Овде је учињен напор да се проблематика злочина и геноцида као његовог најтежег облика прикаже из угла разних научних дисциплина. То посебно карактерише прилоге о најновијем периоду страдања деведесетих година. Уз остало, ови радови показују од колико је значаја прикупљање историјских извора непосредно после извршених злочина, разуме се, уз одговарајућу методологију У том случају је истраживачима увелико олакшан рад, а њихови резултати имају много већу научну утемељеност и вредност. Последња деценија 20. века је показала да наши државни органи нису били

организовани ни изблиза на потребном нивоу, а значајни научни домети у том погледу углавном се свode на ентузијазам и напоре појединаца и појединих институција. Резултати тих истраживања делимично су приказани и у овом зборнику и чине значајан прилог изучавања наше најновије историје. Они нису само од значаја за историјску науку, него и за друге научне дисциплине. Неки од ових прилога су сасвим актуелни, с обзиром на кривичне процесе који се воде пред судовима у земљи и иностранству и могу да допринесу расветљавању веома значајних аспеката скорашњих догађаја.

Радови посвећени страдањима током деведесетих година прошлог века на подручјима нових независних држава, Хрватске и Босне и Херцеговине, сведоче о континуитету геноцидних политика према српском народу. У овом сегменту се свакако осећа највећи недостатак истраживања из других националних историографија, које о томе такође износе своје резултате. Тада би се много потпуније видели разорни аспекти остварења политичких амбиција свих екстремних националистичких идеологија на простору бивше Југославије чије болне последице су и даље великим делом део свакодневице нас и наших суседа.

Један од необично важних аспеката геноцидне политике према неком народу је било и остало уништавање његове културне баштине и са њим нераскидиво повезаног духовног идентитета и институција, у првом реду цркве. Када је реч о Србима, то се пре свега односи на Српску православну цркву чије страдање је и током 20. века било део страдања целокупног народа. И о тој важној теми постоји вредан рад у овом зборнику. Тематској разноврсности зборника допринесе и радови о злочинима над ратницима заробљеницима у Другом светском рату, прикупљању и истраживању историјске грађе о холокаусту, затим критички осврт на литературу и објављене историј-

ске изворе о Јасеновачком логору, о музејско-меморијалном обележавању страдања на подручју Војводине и о методолошким проблемима на пројекту истраживања страдања цивилног становништва током Другог светског рата у Војводини. Актуелизовање проблема геноцида у југословенској историографији друге половине осамдесетих година прошлог века је увелико одсликавало политичку и интелектуалну климу једног времена тако да је историографски приказ полемика о тој теми обогатио зборник. По природи ствари, део саопштења има мање или више изражен полемички тон, док је један рад потпуно посвећен оспоравању метода и резултата истраживања одређене проблематике у појединим историографским делима.

Овај зборник радова је значајан не само за научну, него и ширу јавност, јер овакви радови имају и своју стручну, и не мање важну јавну функцију. Научно истраживање прошлости и у складу са тим њена рецeпција у јавности морају да буду императив сваког зрелог друштва, ма колико нам се понекад чини да су околности за то неповољне. Овај зборник указује и на преку потребу организованог и континуираног истраживања свих аспеката наше савремене историје, посебно њеног најтрагичнијег дела обележеног геноцидом. Резултати тих истраживања не би смели да остану само у уским научним и стручним круговима, него би морали да буду трајно присутни у јавности.

Милан Кољанин

Ranka Gašić, BEOGRAD U HODU KA EVROPI. KULTURNI UTICAJ BRITANIJE I NEMAČKE NA BEOGRADSKU ELITU 1918–1941, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2005, 289

Истраживање културне историје српског народа у 20. веку добило је на замаху, отварајући нове хо-

ризонте сазнања. До објављивања књиге др Ранке Гашић *Београд у хо-ду ка Европи* у српској историографији преовладавало је мишљење да је пораст британског културног утицаја на југословенску престоницу био приметан тек после 1935. године, када се почела интензивно одвијати политичка, пропагандна и културна утакмица између Трећег рајха и Велике Британије. Било је радова који су констатовали да се на пољу технологије у београдској привреди највише осећао утицај Чеха и Немачке, али је немачки културни утицај на елиту, до појаве ове монографије, остао у домену недовољно истражених области. Компаративно сучељавање две империјалне политике и две супротстављене идеологије на туђем, југословенском тлу, уводи читаоца у свет „борбе идеја“, како се то тада називало, у области културне политике Британије и Немачке. Књига сведочи и о перцепцији и рецепцији те појаве у очима београдских елитних кругова.

Мултидисциплинарни приступ теми који не обухвата само културну историју у ужем смислу, већ и посебна историографска подручја модернизације и европеизације Београда преко англосаксонског и германског утицаја, допустио је аутору да створи посебну структуру књиге. Поред исцрпног предговора (5–14), књигу чине тематске целине посвећене организацијама и удружењима која су ширила претежно немачке и енглеске утицаје у друштву (15–66). Он се ширио преко уметности, у свакодневном животу и комуникацијама (67–136), педагошким утицајима немачког и англосаксонског говорног подручја преко школовања и стручних специјализација (137–186), да би се кругови новог стеченог историографског сазнања о страним утицајима затворили темом трансфера знања и технологије (199–227). Посебан допринос квалитету књиге дају прегледни анекси података о породицама и појединцима који су преко школовања ди-

ректно били изложени страним утицајима (229–250), а допуњени су и списком дисертација одбрањених на германском говорном подручју у Немачкој, Швајцарској и Аустрији у међуратном периоду (251–258). На крају, дат је сажет синтетички закључак (259–265) уз резиме на енглеском, индекс личних имена, изворе и литературу (266–289).

На почетку књиге др Ранка Гашић дефинисала је разлике између немачког утицаја, који је на српским просторима опстајао од времена средњег века утичући на обликовање српског културног модела и енглеског настојања да се културно афирмише пред широм публиком које почиње тек у времену непосредно после Првог светског рата, користећи околност да је немачки културни утицај тада био потиснут. После смрти краља Александра 1934. године, до тада доминантан француски утицај потиснут је у корист енглеског. Процеси европеизације и модернизације српског друштва праћени су кроз широку палету веза, контаката и узора не само кроз науку, образовање и уметност, већ и на пољима свакодневице, комуникација и друштвеног ангажовања организованих група и истакнутих појединаца који су промовисали стране културне утицаје.

Културна сарадња Београда са Немачком и Великом Британијом одвијала се преко троструке организационе мреже. Прву карику у ланцу чинили су Немачка академија из Минхена и Британски савет из Лондона. Други ниво утицаја обезбеђивала су мешовита друштва из Београда, Немачке и Енглеске. Трећа инстанца, институти створени у Југославији као центри културне пропаганде, били су плод избијања Другог светског рата и сукоба немачког и британског утицаја. Немачка академија имала је Одбор за Југоисток који се старао о културној размени и настави дотадашњу политику организовања курсева језика, отварања немачких школа и утицао је на из-

бор лектора на Универзитету. У исто време Британци су, преко Британског савета, организовали англо-филска друштва, слали своје предаваче у иностранство и делили годишње стипендије за учење језика у Британији. Обе организације имале су монопол на гостовања стручњака и познатих личности, али су се Немци о томе договарали са државним ауторитетима, док су Британци тежили неформалном приступу преко мреже друштва. Немачки културни утицај био је мањи од британског, јер су организовали само 8 мешовитих друштава у Југославији у поређењу са 27 британско-југословенских. Зато је утицај Берлина био јачи у економији и политици Југославије пред Други светски рат. Број мешовитих друштава у Британији и Немачкој био је много мањи у поређењу са југословенским просторима. Прво мешовито удружење Немаца и Југословена основано је 1921. године у Франкфурту на Мајни на иницијативу Хермана Вендела. Оно се бавило углавном сарадњом на културном плану. Берлинско удружење, настало 1939. године, имало је циљ сарадњу на привредном и политичком плану. Енглеско-југословенско друштво из Лондона било је једини пандан немачким удружењима, а постојало је од 1928. године и примало је само Енглезе. Под утицајем Ситон-Вотсона, хтело је да учврсти кохезију Краљевине СХС, подржавајући политику Албиона у Средоземљу, а касније дајући подршку опозицији. Највећи домет англофилској пропаганди у Београду дало је Удружење пријатеља В. Британије и Америке, основано током 1930. године. Кнез Павле Карађорђевић био је формални покровитељ свих англофилских удружења. Она су финансирана преко чланских улога, буџетских средстава југословенске државе и средстава Британског савета. Свет британских књига и палета бројних друштвених активности привлачиле су београдску публику. Немачка је парирала оснивањем Немачког науч-

ног института који је почео са радом 1940. године. Британци су тада створили свој Југословенско-британски институт са циљем да централизују пропаганду, иако је формално само организовао курсеве језика. Шири енглески утицај омогућен је и подржан радом хуманитарних, верских и културно-пропагандних организација још током Првог светског рата.

Друга тематска целина књиге посвећена је утицају две земље на уметност, комуникације и свакодневни живот Београда. У трећој деценији 20. века експресионистички правац у уметности био је идејно везан за Немачку, а англосаксонски правци нису били заступљени, са изузетком маргиналног утицаја Волта Витмана. Музичке иновације младих композитора, школованих у Прагу и под утицајем Беча, одвојиле су се од српске музичке традиције. Сукоб франкофонских традиционалиста и експресионистичких модерних у књижевности био је већим делом одраз посредног немачког утицаја, јер је и он стигао углавном преко француске културне сцене, мада су писци из Војводине били изложени директном немачком утицају. Само двоје сликара школовало се у Енглеској, док је за остале Минхен био обавезна дестинација. Архитекти модерног правца и зенитизам у књижевности отворили су сарадњу са међународним уметничким круговима. Музичка публика познавала је класични немачки репертоар, док модерну немачку музику није ценила. Продор англосаксонске музичке баштине, захваљујући труду енглеског ђака Косте Манојловића, догодио се између 1927. и 1937. године, а тада је и цез имао бројне поклонике. Хорска протестантска музика била је подручје у коме су утицаји Берлина и Лондона били упоредиви, а тих година публици у Београду представљена је и немачка барокна музика. Ипак је немачки утицај у музици био јачи од енглеског по броју концерата и извођача. Балет и опера били су под утицајем Беча, али су Бернارد

Шо и Вилијем Шекспир остали фаворити публике наклоњене позоришту. У ликовним уметностима интересовање за немачко савремено сликарство било је велико, али се није могло такмичити са бројем оних који су фаворизовали италијанску или француску уметност. У домену медија, радио је представљао редак пример преплитања немачког и енглеског утицаја. Бечка класика и амерички џез били су заступљени у програмима радио станица. Новине, које су у Београду излазиле на немачком и енглеском, биле су намењене обавештавању странаца, али и пропаганди супротстављених држава. На филмским платнима Берлин је био иза Холивуда све до 1940. године када су југословенске филијале америчких филмских кућа затворене због рата. У свакодневном животу енглески утицај био је јачи од немачког. Лондон је постао престоница мушке моде, док су Немци имали предност у квалитету још увек ретких радио апарата. У спорту је такође владао мешовити утицај пошто су бечки фудбал и америчка кошарка имали своје присталице. Београд је био умрежен у низ међународних организација под англосаксонским утицајем, какве су биле групе скаута и ротаријанаца.

Поглавље о педагошким утицајима показује да су немачки утицаји били јачи у домену отварања мешовитих школа, док су Енглези покушавали да им парирају са предшколским образовањем. Енглеске институције биле су намењене становништву града, а у немачким институцијама предност су имали припадници немачке националне мањине. Немачки језик био је други страни језик у образовању просечног Београђанина, али је око 3.000 људи научило и енглески преко неформалних образовних институција. Универзитетска катедра за англистику била је предмет интересовања студената пред Други светски рат, који су и на тај начин исказивали антифашистичка осећања. У високом образовању

Немачка је имала предност, иако је школовање студената у Британији трајало током целог међуратног периода. Знање из техничких наука, медицине и ветерине стицало се у земљама немачког говорног подручја, а српски фондови у Британији, заостали из времена Првог светског рата, служили су за финансирање студената из Југославије јер Британци нису показивали склоност ка финансирању настајања југословенске елите по знању. Економија, трговина и банкарство, а касније и рударство, биле су области знања по које се одлазило у Велику Британију. Немци су били заинтересовани за слање Југословена, просветних радника, на летње курсеве из биологије, хемије и физике. Средином тридесетих, Британски савет омогућио је краћи боравак наставницима стажистима на курсевима у Британији, а нешто касније почели су да додељују једногодишње стипендије. Више десетина стручњака из Београда боравило је тада у Немачкој и Аустрији на стручним усавршавањима и обликовало је научне институције по немачким узорима. Само десет научника Краљевине Југославије боравило је због усавршавања на енглеском говорном подручју између 1925. и 1939. године. Висок ниво научне сарадње са Немачком илуструје податак да су на немачком говорном тлу одбрањене 62 докторске дисертације. Долазило је и до трансфера знања. Преко 50 Немаца предавало је на Београдском универзитету, а било је и оних који су остали повезани са светом уметности.

После студије Ранке Гашић остаје потреба да историчарска струка одговори на још увек отворена питања природе и домета превлађујућег француског и занемареног совјетског културног утицаја у Краљевини Југославији. Књига *Београд у ходу ка Европи* биће истраживачима културне историје путоказ који треба следити.

Љубомир Пејровић

Слободан Селинић, БЕОГРАД 1960–1970: СНАБДЕВАЊЕ И ИСХРАНА, Институт за новију историју Србије, Београд 2005, 529

Књига мр Слободана Селинића о снабдевању и исхрани у Београду од 1960. до 1970. године представља допуњен магистарски рад одбрањен на Катедри за историју Југославије Филозофског факултета у Београду. Књига је резултат преданог и исцрпног истраживања које је изложено на преко 500 страница, у осам делова који су подељени на већи број ужих тематских целина. О преданости аутора и темељности истраживања сведочи обиље података, анализа и закључака, али и позамашан списак извора и литературе на крају књиге (507–512), као и кратак осврт на изворе и литературу и тешкоће током истраживања изложен у *Предговору* (9–19). Аутор је користио 21 фонд у београдским архивима (реч је о фондовима савезних, републичких, градских државних и партијских органа, привредних организација и удружења, итд.); девет наслова објављених извора (стенографских белешки, статистичких прегледа, записника, итд.); шест листова (*Полиџика*, *Београдска недеља*, и др.); 82 наслова литературе (књиге и чланци), међу којима су историографски радови, али и социолошке, демографске, економске студије о друштвено-економским променама, демографским кретањима, развоју привреде, урбанизацији и стандарду грађана у Југославији и Београду после Другог светског рата, посебно 60-их година 20. века.

Поред основног текста, књига садржи и корисне прилоге. На почетку се налази списак скраћеница (5), а на крају регистар привредних организација (513–519), који представља велико олакшање због бројних привредних, снабдевачких, трговинских организација и предузећа чије се оснивање и рад детаљно прате и анализирају. Аутор се потрудио да читаоцу приближи време и тему

о којој пише помоћу десетак фотографија (520–527), и две на насловној страни из фотоархиве Танјуга, на којима се виде поједини мотиви из Београда 60-их година о којима се говори у тексту – модернизација али и борба старог и новог у свакодневном животу и исхрани становника града. На тим фотографијама можемо видети прву самопослугу у Београду 1958, први тетра-пак 1964, модерни експрес ресторан, наспрам пијачних тезги и запрехних возила на улицама града, као што су то гледали и становници Београда 60-их година.

Свакодневни живот Београђана аутор ставља у опште оквире политичких и друштвено-економских збивања у Југославији и Београду после Другог светског рата, које прегледно излаже у *Уводу* (19–48). Он указује на значајне државно-правне и политичке прекретнице, партијске одлуке и смернице и економске, демографске и друштвене процесе чије токове прати од 1945, у педесетим и нарочито шездесетим годинама. Посебно разматра политику Партије на селу, у економији и пољопривреди и последице бројних одлука и реформи (нарочито привредне реформе из 1965) на снабдевање, исхрану и животни стандард све бројнијег становништва Београда.

У првом делу *Развој Београда после Другог светског рата*, (49–108) детаљније се анализира развој Београда у послератном периоду. После представљања организације власти и административног развоја града, посебна пажња се обраћа на демографски и просторни развој, који је довео до великог и неконтролисаног пораста броја становника и територијалног ширења београдских општина, што је произвело бројне комуналне и стамбене проблеме, грађење нехигијенских „дивљих насеља“ и отежало снабдевање, исхрану и прилагођавање досељеника који су долазили углавном са села, без образовања и запослења, са старим навикама које су тешко и споро мењане. Опис привремених страћара у

каљугама, без воде, канализације, осветљења, начињен на основу писања тадашње штампе, сликовито сведочи о одсуству плана урбанизације и проблемима са којима су се сусрეტале градске власти у време када се годишње у Београд досељавао читав мали град претежно пољопривредног становништва из унутрашњости.

На живот становника Београда знатан утицај су имале и основне одлике привредног развоја града, међу којима се посебно истичу негативне као што су застарелост, нерентабилност, лоша квалификациона структура, нетржишни односи, лоше инвестиције, које ни привредна реформа из 1965. није успела да превазиђе. На крају овог дела, аутор о животу у граду проговара кроз низ података о просвети, култури, здравству, спорту, изградњи инфраструктуре, фабрика, станова, стандарду, животу елите, путовањима, доласцима странаца и функционисању самоуправног система у Београду током 60-их година.

После давања општих одлика развоја града и оквира живота у граду, аутор се у другом делу, *Пољопривреда Београда*, (109–212) приближава основној теми представљајући београдску пољопривреду, грану која је имала задатак да обезбеди исхрану и нормално, правовремено снабдевање главног града, разматрајући њен развој, структуру, резултате и проблеме. Овде се пре свега указује на лош положај пољопривреде у привреди града, велике задатке који су јој постављани и мала улагања, нерентабилно пословање, губитке и задуженост и бројне проблеме и лоше услове који су утицали на слабе резултате. Посебна пажња је посвећена оснивању и пословању пољопривредних организација (задруге, пољопривредна добра, комбинати), пре свега ПКБ-а, чијем развоју је дато значајно место у овом поглављу и у књизи уопште. Анализирајући рад задруга и комбината, аутор прати њихов развој, ин-

теграцију, однос са прехранбеном индустријом и трговинским предузећима, финансијско пословање, број и структуру запослених, пораст броја стручњака, споро и неравномерно повећање механизације, примену агротехничких мера и научно-истраживачког рада и пораст инвестирања државе и предузећа у развој и модернизацију пољопривредне производње. На крају, у посебном делу текста и помоћу неколико табела, дају се детаљни подаци о пољопривредним површинама и кретању производње и приноса појединих култура на друштвеним и приватним имањима у околини Београда у посматраном периоду.

У трећем делу, *Град и село* (213–291), аутор прати међусобне утицаје Београда и околних села, њихову зајамну зависност и прелазна мање модернизације, урбанизације и идеологије кроз живот и рад сељака и његов контакт са великим градом. У ствари, аутор не прати само прожимање села и града, већ и сарадњу приватног и друштвеног сектора пољопривреде кроз откуп земље, улазак у задруге, кооперацију, примену самоуправног социјализма и рад и структуру Савеза комуниста на селу. Намеће се закључак да су комунисти имали бројне проблеме и грешке на селу и да је самоуправни систем и ту показивао своју нефункционалност. У овом делу посматра се и однос сељака и државе кроз увођење здравственог осигурања пољопривредника, које је упркос тешкоћама у спровођењу представљало значајно побољшање услова живота и рада на селу, и кроз врсте, висину и разрез пореза и доприноса, који су показивали велику оптерећеност сељака. Директан утицај модернизације и урбанизације Београда на становнике околних села показао се највише приликом забране кретања запрежних возила у граду 1961/62, која је имала саобраћајни и хигијенски значај, али је поставила и проблем транспортних средстава и даљег учења сељака у снабдевању града.

Селинић у четвртом делу, *Трговина и снабдевачка предузећа* (293–336), даје преглед развоја трговинских и снабдевачких предузећа Београда непосредно после рата и током 60-их година. У овом времену спровођене су револуционарне мере и постављани темељи социјалистичке трговине, вршен обавезан откуп, прогањана црна берза, осниване задруге, укидан приватни трговачки сектор, вршена интеграција државних предузећа, итд. Аутор истиче да је власт придавала велики политички значај трговини због сталног контакта са грађанима и потребе за подизањем њиховог стандарда, тако да је упркос заосталости и великим кадровским и техничким тешкоћама, лошим условима и губицима, током седме деценије остварен видан напредак у снабдевању Београђана, повећан продајни простор и отворено на десетине модерних самопослуга и киоска.

У петом делу, *Снабдевање Београда прехрамбеним производима* (337–378), говори се о снабдевању града неопходним количинама основних животних намирница (хлеба, меса, млека и млечних производа и воћа и поврћа), организацији производње и дистрибуције и тешкоћама које су стално пратиле овај процес. Уочава се да је највише проблема било у производњи довољних количина хлеба, али истовремено да је 5% хлеба бацано, да су биле честе nestaшице, да су цене расле као и губици снабдевачких предузећа, да су производњу пратили застарелост, лоши хигијенски услови, лош квалитет, али и да је снабдевеност града ипак расла.

Места за снабдевање и исхрану грађана (379–414), тема су шестог дела у којем је посебна пажња посвећена пијацама, које су после рата сматране за „остатак прошлости“, „нужно зло“ које је требало, али није било могуће укинути због поремећаја у снабдевању града. Поред анализе услова и начина њиховог пословања, аутор даје и леп приказ

свакодневног живота на пијацама, нехигијене, сналажења и рада прекупаца и сељака и њиховог односа са грађанима. Аутор пажљиво анализира и пословање и проблеме ресторана друштвене исхране (радничких, службеничких) који су одражавали жељу друштва да обезбеди исхрану на радном месту и упркос лошим условима, неопремљености, губицима и некономичности задржавани у оквирима појединих предузећа. Исте проблеме у раду имали су и млечни и експрес ресторани, студентске и ђачке мензе и угоститељски објекти градских излетишта и купалишта.

У седмом делу, *Београд и групи југословенски градови* (415–438), Селинић анализира систем формирања цена у Београду и на југословенском тржишту уопште, указујући на одржавање ниских цена животних намирница у главном граду зарад очувања стандарда грађана и социјалног мира. Посебну целину чини испитивање места Београда на југословенском тржишту прехрамбених производа, навођење сличности и разлика са осталим градовима, праћење набављања робе из удаљених крајева у унутрашњости ради обезбеђивања снабдевености и уочавање проблема који су из тога проистицали (цене, губици...).

У последњем делу, *Исхрана становника Београда* (439–481), говори се о квалитету, хигијени и количинама основних намирница у исхрани Београђана. Поред примитивних услова производње и продаје, нехигијене, варирања квалитета, непоштовања прописа, закидања на мери, повремених nestaшица, пропадања и бацања хране и слабих резултата инспекције, аутор закључује да је у посматраном периоду ипак дошло до побољшања квалитета, хигијене, асортимана и паковања прехрамбених производа у Београду. Аутор је овде направио и мали екскурс, описујући стање у годинама после рата, рационарирано снабдевање, поделу становништва на категорије по тежини и значају рада и из-

давање потрошачких карата, трудећи се да истакне немаштину и страх од глади који је постојао у народу и посебно чињеницу да су тај страх и сама глад током 60-их углавном надвладани. Међутим, анализирајући исхрану становника, посебно појединих категорија (студенти, ђаци, подстанари, самци) аутор износи да је квалитет исхране био незадовољавајући, а учешће појединих намирница и хранљивих материја у исхрани неравномерно и недовољно. Селинић говори о опсесији исхраном, посебно уочи празника и током припреме зимнице, о новим производима, паковањима, шпекулантима и повременим несташицама, наглашавајући велику присутност грађана у јавности по овим питањима, постојање критике и исмевања у медијима, лишеном идеолошког набоја, али и важност доброг снабдевања за власт.

На крају, у *Закључку* (483–493), који је преведен и на енглески језик (495–505), аутор своди резултате демографског развоја, модернизације и урбанизације Београда, у кратким цртама излаже развој стандарда, снабдевања и исхране становника, стављајући у први план чињеницу да је 60-их година побеђена глад и постигнут значајан, иако непотпун, организациони, технички, економски, али и цивилизацијски и културни напредак у снабдевању и исхрани, који се огледао у повећању квантитета и квалитета робе, ширењу продајног простора, унапређењу хигијене, увођењу нове амбалаже, упознавању нових врста воћа (јужно), едукацији грађана путем медија о значају исхране, итд.

Изношењем бројних података и детаљних анализа о исхрани и снабдевању Београда 60-их година, али и сликовитим приказима живота у граду, проблема у производњи и снабдевању храном, недостатака и напретка у квалитету и квантитету исхране, Селинић је дао обиман, значајан и изворно у темељен допринос изучавању друштвене историје

Југославије и свакодневног живота Београђана у периоду када се Београд развијао у модерну метрополу, борећи се са бројним препрекама, тешкоћама, остацима прошлости и последицама непланског и неконтролисаног развојка.

Драгомир Бончић

Момчило Исић, **ОСНОВНО ШКОЛСТВО У СРБИЈИ 1918–1941**, књ. 1, Београд 2005, 533

Основна школа представља темељ образовања и битан елемент за развој једног друштва. У Србији прве половине 20. века она је често била и једини извор писмености, једини „светионик у мору незнања и непросвећености“. О основном школству у српској историографији постоји неколико радова. Њихова заједничка карактеристика је да су пре свега фрагментарног карактера, везани за одређену територију или краћи временски период. Момчило Исић, један од наших најплоднијих аутора последњих година, већ се дуже бави историјом образовања. Његова последња књига, *Основно школство у Србији 1918–1941*, намењена је попуњавању поменуте празнине.

Монографију чине предговор, увод, три веће целине подељене на неколико мањих, закључак на српском и енглеском језику, индекс географских и личних имена као и списак извора и литературе. Књига садржи, већ по добром обичају аутора, велики број табела. Њихов број прелази 70 а простиру се на више од 120 страница. Табеле садрже велики број података и територијално обухватају Србију без Војводине. Писац се служи поделом на Северну (подручје преткумановске Србије) и Стару Србију (територије које су припале Србији после балканских ратова – Косово, Метохија и Рашка).

У уводу је реч о стању основног школства у току и непосредно

после Првог светског рата. Аутор говори о материјалном разарању школа током рата и губицима које је претрпео наставни кадар. Говори се о покушају окупатора да изгради свој образовни систем, намерном уништавању српских књига, претварању школа у болнице, стамбене зграде, коњушнице. После ослобођења и уједињења разматрају се проблеми различитости школских система области које су ушле у нову државу. Године су прошле у усаглашавању школског система, на наставни план, и то привремени, чекало се неколико година а Закон о народним школама донесен је тек 1929. године. Монополизација и унификација уџбеника није ваљано заживела ни до краја посматраног периода.

У првом поглављу насловљеном *Материјална основа* аутор анализира финансирање школа, њихову распрострањеност, изградњу и одржавање, као и опремљеност. Буџети основних школа били су скромни а њихова реализација непотпуна. Средства која је обезбеђивала општинска управа била су нередовна и хронично су каснила. Било је случајева да је реализација буџета била мања и од 14%. Прелазак финансирања на бановине, 1936. године, готово да и није донео бољитак. По Исићу за то је било потребно подизање економске снаге сељаштва, најбројније друштвене групе у држави, али и свеопштег културно-просветног живота како би се значај школе у довољној мери разумео. У погледу подизања школа држава је заостајала за прираштајем становништва. О томе најбоље говори податак да се у Старој Србији током тридесетих година прираштај повећао за 43,92% а мрежа школа за само 2,25%. Укупан закључак аутора је да је у обрађеном периоду (1918–1941) више вођено рачуна о повећању капацитета постојећих школа а мање о изградњи нових. Зграде често нису биле наменске а број њихових учионица кретао се у просеку

око две по школи. Саме учионице ни по квалитету ни по површини нису задовољавале стандарде. Чак ни Београд, по много чему напреднији, није имао довољан број школа и учионица у односу на своју ђачку популацију. Током целог рада приметна је тенденција аутора да што уверљивије прикаже стање ондашњих школа. Честим и дугачким цитирањем извора он нам бирањем карактеристичних докумената илуструје атмосферу времена о коме говори. Нарочито су упечатљиви извештаји школских надзорника о скромности намештаја, наставних средстава и учила. Било је школа која осим каквих-таквих клупа нису имале ништа друго. У времену оскудице и немаштине писаца највећи напредак региструје у набавци књига чији се фонд увећао и по неколико пута.

Део монографије *Ушмељеност основне школе* прати, пре свега, однос родитеља и деце према школи. Непросвећено сељаштво тога доба углавном није схватало значај основног школства. Највише неуписане деце имали су најсиромашнији окрузи, као и они са већинским несрпским становништвом. Посебан проблем био је неуписивање женске деце. Реч је о доминантом мишљењу сељаштва да женској деци није потребно школовање. Нешто веће уписивање бележи се школске 1930/31. када је први пут вршен упис по новом Закону о народним школама, који је предвиђао обавезно школовање све здраве мушке и женске деце. И поред извесног напретка број уписаних девојчица на крају посматраног периода био је далеко мањи од броја уписаних дечака (Северна Србија 43,10%, Стара Србија 29,95%). У одељку који се бави ученицима посматра се њихов начин живота, исхрана, хигијена, болести од којих су најчешће боловали. Говори се о дуготрајном пешачењу до школа, напорним обавезама у пољу и кући са којима се почињало још од малих ногу. Поред тешкоћа и брига писац каже да су у тој и таквој шко-

ли за многе доживљени „скоро једини тренуци среће и радости“ током детињства. Аутор повезује повећан број изостанака деце са села, у пролеће и јесен, са радовима који су се обављали у том периоду. Систем новчаног кажњавања изостанака оцењује неуспешним, како код богатије тако и код сиромашније деце. Посебно су интересантни случајеви богатих домаћина који су унапред тражили износ казне да би плаћањем обезбедили да им дете не похађа школу. И поред извесних побољшања проценат неуписане и нередовне деце остао је прилично висок тако да писац закључује да ни уочи Другог светског рата четворогодишња основна школа није у потпуности заживела. Имајући све то у виду јасно је да су покушаји са продужним школовањем, Вишом основном школом и Вишом народном школом, били унапред осуђени на неуспех. У наставку писац нас упознаје са пролазношћу ученика у Србији. Помало је поражавајући податак да је већина деце у Србији завршавала са добрим успехом (у Северној Србији 44,99% а у Старој 47,71%, подаци школске 1939/1940), а да је њихова укупна пролазност била испод 70%. Сви ови подаци говоре у прилог ауторовој тези о недовољној утемељености основне школе у Србији између два рата.

Последње поглавље *Учитељи и њихов рад* бави се једним од стубова система образовања – учитељем. Ратом проређени, са платом „малом до злочина“ њихов рад превазилазио је објективне могућности. Недостатак учитељског кадра био је један од великих проблема основног школства. Просечан број учитеља кретао се око 2 по школи што се није поправило ни до почетка Другог светског рата. Аутор у овом делу разматра полну и квалификациону структуру учитеља, њихов материјални положај, (не)сталност и ваншколски рад. С обзиром на патријархалну заосталост српског села занимљиво је погледати број жена

учитеља. Њихов број се кретао између 40% и 45%, али је знатно варирао од средине до средине. У неким урбаним срединама (Београд) њихов број је био осетно већи од мушких колега док их у неким просветно заосталијим срединама готово да није ни било. Сталност учитеља, поред њиховог лошег материјалног положаја, била је њихов, и не само њихов, велики проблем. Премештања неподобних од стране власти била су веома честа, а аутор бележи да су она била најбројнија у изборним годинама. Тако је 1935. године премештено чак 1900 учитеља. Бележе се и примери кад локална средина стаје у одбрану свог учитеља од самовоље власти. Ваншколска активност представљала је посебну обавезу и изазов. Као често и једини интелектуалац у месту, учитељ је морао бити свестрани „информатор“, енциклопедија у малом. У свом „мисионарском“ раду многи од њих били су прави народни просветитељи, неко ко је служио за пример, неко код кога се радо долазило по савет. Учитељи су често били ангажовани у бројним културно-просветним и хуманитарним организацијама, на развоју земљорадничког задругарства, унапређења пољопривреде и слично. Аналфабетски течајеви, организовани за описмењавање за школу прераслих особа, по аутору нису дали задовољавајуће резултате због малог броја полазника у односу на укупан број неписмених. Ипак, у ширењу писмености Исић види најзначајнији резултат учитељевог рада. Прецизан учинак тог рада тешко је одредити због различитости утврђивања броја писмених у евиденцији 1931. и 1940. године и неодржавања пописа планираног за 1941. годину.

Књига Момчила Исића обилује извештајима са терена, подацима и статистикама, што довољно говори о напорима аутора да што боље илуструје и приближи читаоцу проблем основног школства у Србији за период од 1918. до 1941. године. Ретко се срећу књиге које, као ова, од

прве до последње странице одишу атмосфером времена о коме се говори. Иако је овом монографијом испунио једну белину у нашој историографији, аутор ту неће стати. У припреми је и зборник грађе који ће садржати прописе, уредбе, законска решења, извештаје школских надзорника и изасланика министарства. Читајући ову књигу можемо лакше разумети и жилаво опстајање неких стереотипа у нашем народу који ни до данас нису потпуно превазиђени.

Бојан Симић

Josef Wolf, ENTWICKLUNG DER ETHNISCHEN STRUKTUR DES BANATS 1890–1992, Wien (Österreichisches Ost-und Südosteuropa-Institut) 2004

Дело о коме ће бити речи у овом приказу је на одређени начин специфично. Оно се формално није појавило као самостално дело, већ као пропратни текст етничким картама Баната из серије *Атлас источно и југоисточно Европе* у издању Аустријског института за источну и југоисточну Европу. Ми ћемо се у овом приказу позабавити пре свега „пропратним текстом“ – не само зато што он обухвата 155 страна формата А4, већ и зато што су карте пре свега визуелно средство које је тешко и незахвално описивати речима.

У делу постоје четири карте урађене у пропорцији 1:400.000 а које представљају бројчани распоред појединих народности у Банату 1890, 1930/31, 1949/53/56, 1990/91/92. године. Године из којих потичу подаци нису потпуно исте због различитог времена пописивања становништва у појединим земљама. На картама је свака нација обележена посебном бојом, тако да су једнонационална насеља једнобојна, док су мултиетничка представљена у више боја. При том су сродне националне групе обележене сличним бојама (нпр.

Јужни Словени жућкасто-зеленкастим нијансама). На тај начин корисник стиче очигледну представу о географском распореду и бројчаној снази појединих националности широм Баната.

Уредници издања Теде Кал (Thede Kahl) и Петер Јордан су међутим били свесни чињенице да карте, колико год упечатљиве и приступачне, не говоре све; штавише били су свесни да саме карте, баш као и статистике на којима су засноване, без анализе и објашњења могу да заведу посматрача и да чак послуже као основа за погрешне, или намерно лажне закључке. На све замке картографских приказа етничке структуре у свом уводу је указао Петер Јордан, објаснивши зашто су се аутори карата определили за „дијаграмски“ метод приказивања. Нема сумње да је резултат рада аутора карата Јозефа Волфа и Хорста Ферстера (Josef Wolf i Horst Fyrster) импресиван и да ће за будуће истраживаче овог историјско-географског региона бити од велике помоћи.

Још је међутим импресивнији „пропратни текст“ Јозефа Волфа који обухвата 155 страна. Табеле се налазе на стр. 156–198, регистар и регистарске табеле на 199–340, док се списак коришћених извора (углавном пописа и карата) и литературе протеже од стр. 341 до 470! Већ сам број страна на којима је наведен материјал на основу кога су настале карте и „пропратни текст“ говоре о озбиљности рада који је пред нама и објашњава зашто су речи „пропратни текст“ стављене у знаке навода.

Сам „пропратни текст“ (који се налази после Методичких напомена П. Јордана на три стране) чини други и најважнији део публикације која објашњава карте. Аутор, Јозеф Волф из Института за подунавско-швапску историју и географију (Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde) из Тибингена, кроз преглед географије, историје и миграција у Банату кроз векове обја-

шњава настанак етничке структуре становништва приказане на картама. Први део главног текста књиге (7–30) приказује кратку историју Баната, са посебним акцентом на његовој политичкој припадности и управно-административној поделу, увек држећи на уму како су се оне одражавале на структуру становништва. Истовремено, аутор прати и политичке концепције водећих кругова појединих нација у односу на националну будућност и територијалну припадност и организацију покрајине.

Други део (30–59) приказује насељавање Баната припадницима различитих народа – како спонтано, тако и планско, од стране државе и феудалних земљопоседника, при чему је посебна пажња посвећена периоду од истеривања Турака 1717. При том долазе до изражаја не само распоред припадника појединих етница (који се уосталом током времена мењао), већ и различито порекло њихових припадника, условљено различитим крајевима из којих су досељеници долазили. Волф указује на многобројне разлике које се због тога јављају у дијалектима, ношњама итд. код група исте народности. Трећи део се бави оним што аутор назива систем насељавања (Siedlungssystem). Под тим он подразумева плодове људске интервенције у природни и географски простор: распоред села и градова, начин њихове изградње, распоред атара, парцела итд., па све до стилских обележја изградње кућа. Уз својеврсно јединство културног пејзажа које је на тај начин током времена настало, аутор примећује и подрегионалне специфичности – пре свега на подручју Војне границе. У склопу овог „културно-географског“ дела, Волф се осврће и на суседство Баната које са Банатом дели низ етничких, верских, културних, а делом и политичких преграда.

Наредни сегмент се бави територијалном поделом Баната између 1920. и 1990/92, њеним последни-

цама по распоред и бројност становништва, сада подељене историјске покрајине. У том периоду је дошло до бурних политичких дешавања која су битно изменила етничку структуру и распоред становништва који су настали током претходних 200 година. Неки од феномена који су на то утицали били су: исељавања, колонизација Срба и Румуна, ратови са пропратним губицима (укључујући геноцид над Јеврејима и протеривање односно депортације Немаца), политичка самовоља у мирнодопским условима (депортације припадника различитих народности са румунско-југословенске границе за Бараган), индустријализација, урбанизација и др. На демографске и етноструктурне промене изазване наведеним факторима аутор се још једном осврће у наредном сегменту пуном бројчаних података (99–102).

Последњи део „пропратног текста“ (102–155) посвећен је различитим народностима које су настањивале или још увек настањују Банат. У овом делу Јозеф Волф се осврће на њихово насељавање, али и на питање националног идентитета, језика, распореда и др. На тај начин он је комплементаран са делом текста који говори о насељавању, а омогућава читаоцу да боље упозна народе о чијем досељавању и распореду је било раније речи.

Рад Јозефа Волфа *Развој етничке структуре у Банату 1890–1992* много је више од „пропратног текста“ за четири етнографске карте. Чак и ако се занемаре врло корисне табеле и регистри, он је толико богат материјалом да би му одредница „монографија“ много боље пристајала од скромног назива који му је додељен. Рад је плод велике студиозности и труда и због тематске свеобухватности сигурно ће постати стандардни преглед насељавања, насеља и становништва Баната у новом веку. Издавачи су свакако били свесни овога, тако да су се потрудили да ова публикација буде доступна и публици која не влада немачким

језиком, објавивши и паралелно издање на енглеском под насловом *Development of Ethnic Structure in the Banat 1890–1992*.

Зоран Јањетиновић

Тома Миленковић, ШКОЛОВАЊЕ ДЕЦЕ ЕМИГРАНАТА ИЗ РУСИЈЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1919–1941, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004, 481

У издању Завода за уџбенике и наставна средства из Београда појавила се књига др Томе Миленковића с циљем да, по речима аутора, „пружи што комплетнију и систематичнију слику редовног васпитања и образовања деце и омладине из Русије у Југославији између два рата, почев од дечијих јаслица па до завршетка универзитета.“

Рад се темељи на грађи различитих фондова Архива Србије и Црне Горе, Архива Српске академије наука и уметности, Архива Србије, Историјског архива Београда, посебној врсти извора али у исто време и литературе тј. бројним споменицама већих руских школа, периодичним публикацијама бивших ученика руских средњих школа у Југославији, југословенској и руској емигрантској штампи, и то пре свега оној која је излазила у Београду.

И поред жеље аутора да пружи што комплетнији увид у систем васпитања и образовања деце емиграната из Русије у Краљевини СХС/Југославији, то није било могуће. Поред архива и библиотека у Љубљани, Загребу и Сарајеву, истраживачу нису биле доступне архиве руских школа чија се богата грађа налази у Државном архиву Руске Федерације у Москви.

С друге стране, већ на основу садржаја књиге, може се закључити да се обради расположивих података приступило на врло систематичан начин.

Путем Претходних обавештења аутор пружа обиље драгоцених информација. Без увида у податке о досељавању, распоређивању на тлу Краљевине, бројном стању, националној и верској припадности, професионалној структури комплетне руске емиграције, као и старосној структури избеглица школског узраста, немогуће је озбиљно приступити проблематици којом се бави ова књига.

Аутор нас упознаје са низом различитих, како сам каже, „чисто руских“ институција које су се бавиле избегличком проблематиком. Њихова политика „није била централизована и довољно осмишљена“. Ради се о институцијама „чији делокруг рада није био прецизно одређен а надлежности дефинисане и разграничене. У пракси је управо због тога долазило до преплитања тј. међусобног сметања и неефикасности“. С друге стране, „југословенске власти су неспремне дочекале долазак бројних избеглица из Русије, због чега су биле принуђене да импровизују, усвајају једна организациона решења па их касније напуштају и траже боља“.

Ослањајући се на „недовољно информативна новинска обавештења“ аутор пружа оскудне информације о систему предшколских установа. Овом делу рада недостају подаци који омогућавају увид у живот и рад јаслица, обданишта и вртића.

То се не може рећи за наредна два поглавља која се односе на развој специфичног школског система који су руски емигранти изградили прилагођавајући га својим потребама али и захтевима средине.

Аутор нас упознаје са околностима под којима долази до заснивања руских основних школа на територији Краљевине, проблемима са којима су се суочавале, институцијама које су их оснивале и финансирале, смештајним капацитетима, разлозима због којих су се често селиле али и гасиле, организационим проблемима, разлозима пораста и пада

броја ученика, социјалним саставом, верском и националном опредељеношћу, проблемима са држављанством, ваннаставним активностима, наставним плановима и програмима али и озбиљним проблемима због њихове неусклађености са плановима и програмима прописаним од стране државе за домаће, како основне тако и средње школе. Поред руских нису занемарене ни југословенске школе које је похађао завидан број основаца из редова руске емиграције, као ни разлози који су наводили емигранте да своју децу уписују у домаће школе.

Велики део књиге посвећен је систему васпитања и образовања у средњим школама. Највише деце емиграната припадало је средњошколском узрасту. Систем и тип руских средњих школа на територији Краљевине био је више него специфичан. Ово се пре свега односи на чувене кадетске корпусе (Руски, Донски, Кримски) и девојачке институте (Донски, Харковски). Поред школа насталих на тлу Русије пре Октобарске револуције 1917. године, које су по њеном избијању напустиле земљу и уточиште нашле на тлу Краљевине, постојале су и класичне гимназије које су емигранти основали по доласку у Краљевину. Ни овде не треба занемарити чињеницу да је одређен број средњошколаца похађао домаће школе. У обиљу података који се односе на оснивање, смештај, унутрашњу организацију, материјалну снабдевеност, бројно стање, националну и верску припадност, социјални положај, здравствене прилике, педагошки кадар, владање, успех, ваннаставне и ваншколске активности, наставне планове и програме који ни у овом случају нису били усклађени са онама које је прописивала држава за домаће средње школе и факултете, посебну пажњу треба скренути на историјате поменутих кадетских корпуса и девојачких института, на трагичне судбине њихових питомаца „малих“, „обичних“ људи, у овом

случају деце, које је, не њиховом кривицом, чудан сплет животних околности одвојио од куће и породице.

Са избеглицама из Русије није стигао, као организациона целина, ниједан факултет или њему сродна школа. Емигранти нису основали ниједну самосталну емигрантску универзитетску институцију. Аутор нас упознаје са читавим низом препрека које су емигранти морали савладати да би се уписали на неки од универзитета у Краљевини. Њихови проблеми нису се завршавали уписом на неки факултет или вишу школу. Велики број академица пристигао је у Краљевину без родитеља. Ако су имали породице, у многим случајевима оне су биле на рубу egzистенције или настањене ван универзитетских центара. Социјални положај руских студената био је на ниском нивоу. О томе сведоче описи општежитија (домова), у којима су живели и мензи, у којима су се хранили. Не изостају подаци о организовању руских студената, распореду по факултетима, успеху.

Изградња система васпитања и образовања деце емиграната из Русије имала је политичку позадину. Сукоби различитих групација унутар руских емигрантских кругова, неспоразуми између њихових утицајних представника са представницима владајућих кругова у Краљевини у вези са тиме до које мере би власти у Краљевини требало да утичу на изградњу поменутог система, сукоби на унутрашњополитичкој сцени Краљевине око става према руској емиграцији и њеном положају, значајан су аспект проблема којима се бави аутор али су и тема за себе.

Књига др Томе Миленковића представља допринос изучавању руске емиграције и друштвене историје Краљевине СХС/Југославије, али и деце као друштвене групе која у више него ретким случајевима привлачи пажњу наших историчара.

Сања Пејровић Тогосијевић

Бранислав Божовић, СТРАДАЊЕ ЈЕВРЕЈА У ОКУПИРАНОМ БЕОГРАДУ 1941–1944, Српска школска књига, Београд 2004, 343

Уништење Јевреја у Европи које су спровели нацистичка Немачка и њени сателити и савезници током Другог светског рата, познато по еуфемизму „коначно решење јеврејског питања“, једна је од централних историографских тема од друге половине 20. века. Нешто касније, шездесетих година, страдање Јевреја у Србији и другим деловима Југославије је ушло у видокруг наше историографије. Међутим, тек после две деценије почело је систематско истраживање ове проблематике захваљујући већој доступности историјских извора и заснивању југословенског научног пројеката о логорима у којем је тема страдања Јевреја имала значајно место. Од друге половине осамдесетих година почело је објављивање низа историографских радова искључиво или делимично посвећених теми страдања Јевреја у окупираној Србији, иако су деvedесете године биле изразито неповољне за научни рад. Међу истраживачима који су управо у овом периоду објавили вредне историографске радове о разним темама везаним за период окупације Србије и Београда и деловање репресивног апарата свакако је и Бранислав Божовић.

У својим монографијама *Београд под комесарском управом 1941. године* (Београд 1998) и *Специјална полиција у Београду 1941–1944* (Београд 2003) Б. Божовић је детаљно обрадио први период окупационе и квислиншке управе у Србији и Београду као и најважнију репресивну установу квислиншке полиције. У том склопу Божовић је значајну пажњу посветио и питању прогона и уништења Јевреја у Београду. Тај проблем аутор је посебно обрадио у обимном чланку *Специјална полиција и страдања Јевреја у окупира-*

ном Београду 1941–1944. (Зборник 8, Јеврејски историјски музеј, Београд 2003, 77–173). Овако исцрпна истраживања репресивних органа у окупираном Београду подстакла су аутора да на целовитији начин обради један тако важан историографски проблем као што је страдање Јевреја у Београду у Другом светском рату.

Књига Бранислава Божовића *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944*. резултат је ауторовог напора да истражи репресивне установе које су имале кључну или помоћну улогу у процесу уништења Јевреја у окупираној Србији. Ауторово истраживање је усмерено на Београд, центар окупационе управе у коме је највећим делом спроведено и уништење Јевреја са целог немачког окупационог подручја у Србији. Стога је ово истраживање уједно и прилог целовитом проучавању ове теме.

Књига је у складу са темом подељена на три дела. У прва два дела обрађене су две кључне окупационе установе преко којих је спроведен процес уништења Јевреја, немачка полиција и оружане снаге. Тема трећег дела је главна квислиншка полицијска установа која је помагала окупатору у спровођењу овог масовног злочина, специјална полиција. После *Прегљовора* др Милана Ристовића (5–11) и *Увога* (13–21), следи први део под насловом *На удару Гестапоа* (25–113). Детаљно и веома прегледно аутор је анализирао структуру, личности и деловање најважније окупационе установе која је организовала и, сама или у сарадњи са другим установама, спровела уништење Јевреја у окупираној Србији и Београду.

Анализу улоге Гестапоа у „коначном решењу“ аутор је, сасвим оправдано, посматрао у оквиру деловања целокупног немачког полицијског апарата оличеног у Главном уреду за безбедност Рајха на овом питању. Тако је и анализа деловања Гестапоа у Србији у уништењу Је-

вреја, којој је посвећен највећи део ове главе, добила одговарајуће место у глобалној анализи овог процеса. Аутор је показао да је Гестапо у Србији и Београду имао улогу главног организатора репресивних мера против Јевреја и да их је преко својих органа највећим делом и спровео. Процес уништења окончан је масовним убијањем свих преосталих Јевреја, углавном жена и деце, заточених и логору на Београдском сајмишту (Јеврејском логору Земун) до 10. маја 1942. Веома исцрпно је извршена анализа свих фаза овог процеса, приказане су све установе, главни организатори и извршиоци. На крају главе су веома информативни и корисни прилози са списковима практично свих извршилаца злочина из редова Гестапоа, као и структура ове установе.

Специфичност „коначног решења“ у окупираној Србији, како је аутор јасно показао, била је у томе што је убијање јеврејских мушкараца извршено од стране немачких оружаних снага (Вермахта) у оквиру крвавог гушења устанка у јесен 1941. У масовним стрељањима према ужасној сразмери од 100 „комуниста“ за погинулог, односно 50 за рањеног немачког војника или фолксдојчера, жртве су осим Срба били и Јевреји и Роми. Стога је Б. Божовић у другом делу књиге *Удео Вермахта у уништавању Јевреја – окупирана Србија 1941* (117–200) дао исцрпан приказ деловања главних немачких војних и војноокупационих установа и јединица које су учествовале у прогону и уништењу Јевреја у Београду и Србији. Веома значајни су ауторови закључци који показују место војноокупационе управе у овом процесу и њену складну сарадњу са полицијским надлештвима, пре свега Гестапоом, у спровођењу „коначног решења“. У овој глави аутор је користио обрнуту временску перспективу, тако да је своје излагање почео приказом улоге Вермахта у „коначном решењу“ на суђењу у Нирнбергу 1945/1946. го-

дине, чему следи веома исцрпан приказ те улоге у окупираној Србији и посебно највећих егзекуција Јевреја октобра 1941.

У трећем делу књиге *Улога специјалне полиције* (203–269) исцрпно су приказани организација, структура и деловање централне квислиншке полицијске установе која је за окупатора имала помоћну, али важну улогу у спровођењу мера против Јевреја. Аутор је недвосмислено показао да је таква улога проистацала из чињенице да је српска полиција била добро организована и да је имала добро обучено и способно особље. Они су своју ефикасност показивали и у спровођењу мера против Јевреја, како због њиховог јеврејства, тако и због припадности антифашистичком покрету.

Саставни и веома важан део књиге су и Прилози (273–305). У њима могу да се нађу организационе шеме и личности најважнијих установа које су спроводиле „коначно решење“, као и подаци о послератним суђењима. Приложени су и факсимили најважнијих законских прописа којима је окупатор регулисао положај Јевреја и одузимање њихове имовине, затим прописи о организацији специјалне полиције, њена структура, органи и личности који су спроводили мере против Јевреја, као и табеле о Јеврејима у логору на Бањици. Књига се завршава резимеом на српском, енглеском, француском, немачком и руском језику (307–323), списком скраћеница, извора и литературе и *Реџистром личних имена* (325–336).

У оквиру целовитог приказа холокауста у окупираном Београду аутор је успео да прецизно одреди у којој мери су у томе учествовали локални органи. Иако се није упуштао у поређење улоге српске квислиншке полиције у уништењу Јевреја са улогом коју су одиграле полиције других окупираних земаља, јасно је истакао њену помоћну улогу, што, разуме се, ни мало не умањује њену одговорност. Ово питање је важно

не само због историографских него и због неких разлога који не спадају у домен науке. У време разбијања Југославије деведесетих година квазиисториографија је имала важну улогу. У приказу холокауста у хрватској јавности постало је готово стандардно тумачење да је српска квислиншка полиција била, безмало, главни извршилац уништења Јевреја у Србији која је тако постала прва европска земља „очишћена од Јевреја“.

Књига Бранислава Божовића *Стрдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944*, заснована је на исцрпним и опсежним истраживањима прворазредне архивске грађе, углавном похрањене у Историјском архиву Београда, затим у Архиву Југославије (Архиву Србије и Црне Горе) и Архиву Војноисторијског института. Аутор је користио и сву најважнију историографску литературу која се односи на тему његовог истраживања. У нашој историографији нема много радова у којима се на овако исцрпан, аналитичан, али истовремено и прегледан начин обрађује нека тема и да се она, с правом мером, прикаже у општем току догађаја. Аутор је успео да нађе равнотежу између представљања догађаја у свој њиховој разноврсности и приказа особа на које су се ти догађаји односили. Захваљујући овој персонализацији пред читаоцем се појављује низ ликова организатора и извршилаца злочина и њихових помагача, а с друге стране, ликови њихових жртава.

Због настојања да што детаљније прикаже улогу сваке од помених установа у „konačном решењу јеврејског питања“, у рукопису постоје извесна понављања, која су из поменутог разлога вероватно неизбежна. С друге стране, овакав приступ је донео целовит и изузетно аналитичан приказ кључних окупаторских и квислиншких установа које су спроводиле или помагале процес уништења Јевреја. Рукопис је написан лепим и одмереним стилем, а из-

лагање је, колико то сама тема дозвољава, интересантно и пријемчиво ширем кругу читалаца. Стога треба истаћи да је књига Бранислава Божовића вредан допринос изучавању теме страдања Јевреја у окупираном Београду и Србији, а наша јавност је добила једно значајно историографско дело о Другом светском рату.

Милан Кољанин

Војо Ступар, СЈЕЋАЊА И СВИЈЕДОЧЕЊА О НОБ У СРЕДЊОЈ БОСНИ И ПОДГРМЕЧУ 1941–1945, Београд 2004, 449

У издању београдске Фото Фугуре 2004. појавила се књига Војо Ступара, предратног комунисте, резервног официра војске Краљевине Југославије, активног учесника Априлског рата, а затим и припадника партизанског покрета.

У уводном делу *Сјећања* Војо Ступар описује детињство, школовање, породицу и ближе и даље рођаке, прихватање левичарских идеја и активности у комунистичком покрету пред избијање рата. Говорећи о свом одрастању и фамилији, писац сведочи и о животу на ондашњем босанском селу, заосталости, патријархалности, тешкој оскудици, али и сложеним националним и верским приликама и неслагањима становника различитих конфесија која ће до потпуног и трагичног изражаја доћи у Другом светском рату.

Као резервни официр Ступар је мобилисан априла 1941. године. Врбаска дивизија и делови Унске дивизије Југословенске војске, које су се налазиле у рејону Бања Луке, требало је да возовима буду пребачени до Нашица и да ту остану као резерва јединицама које су се налазиле на граници са Мађарском. Недостатак материјалних средстава, оружја и горива, спорост у концентрацији војних снага, национална подвојеност у војсци и лоша организација су утицали, како сведочи аутор, да све оно

што се априла 1941. године догађало више личи на слабо организоване маневре него на прави рат. На вест о капитулацији, војници Ступарове чете су се разишли својим кућама, а он се, преко Сарајева и Јајца, обучен у цивилно одело, обрео у Бања Луци. Сумњив као комуниста, убрзо је био ухапшен. После петомесечног боравка у затвору у Бихаћу, Ступар је успео да се пребаци до свог родног Рујишка где се прикључио партизанима.

Централни део Ступарових *Сјећања* је посвећен његовом учешћу у Другом светском рату. Аутор потресно описује ратне страхоте и усташке злочине над српским становништвом, рад на ширењу устанка и како каже „борбу за сваког човека“, повезаност партизанског покрета са локалним становништвом, прве партизанске и партијске састанке и конференције, подвојеност и колебање народа у симпатијама према четницима, односно партизанима, али и прилазак појединих четника партизанском покрету. Говорећи о активности партизана, аутор посредно сведочи и о свим страхотама грађанског рата – борбама, пре свега са четницима, али и о страху народа од војски и војника које су на територији Босне у Другом светском рату биле бројне. Исцрпљени у борбама, десетковани и гладни, војници Ступарове чете, укупно њих десетак, пребацили су се 1942. године на планину Мотајицу. Посебну пажњу аутор посвећује обнављању Бањалучког одреда и партизанским активностима у Босни у другој половини 1943. године, које су резултирале ослобађањем релативно велике територије у централном делу Босне. Октобра 1943. Ступар је постављен за политичког комесара 14. средњобосанске НОУ бригаде, а десет месеци касније преузео је исту дужност у 39. дивизији чији се штаб налазио у Мркоњић Граду. Писац детаљно описује организационо и бројчано јачање покрета и завршне партизанске акције у 1944. и 1945.

години – ослобађање Приједора, Љубије, Бања Луке, Босанског Новог, улазак у Загреб и одлазак дивизије за Цеље, одакле се вратила у Бихаћ.

Сјећања и свједочења Воје Ступара представљају још једно у низу мемоарских дела посвећених Другом светском рату. Писана једноставно и читљиво, доступна су и најширој читалачкој публици. Описујући свој животни пут, аутор посредно сведочи и о приликама у Краљевини Југославији, страдањима у Другом светском рату, али и о судбини многих комуниста који су, попут њега, 1948/1949. били ухапшени и послати на Голи оток. Ступар, да како из своје перспективе, говори о страдању и патњама „обичних“ људи у рату, па стога његове успомене представљају корисну допуну постојеће мемоарске литературе.

Ивана Добривојевић

Alan H. R. Baker, GEOGRAPHY AND HISTORY, BRIDGING THE DIVIDE, Cambridge University Press, Cambridge 2003, 296

Развој модерне светске историографије довео је до поновног преиспитивања односа међу разним гранама историјске науке. Многа од тих питања имају предисторију док нека представљају отварање нових и до сада неистражених односа. Британска историографија је недавно књигом Алана Бејкера *Географија и историја, преиспитивање појма*, отворила питање поновног преиспитивања појма историјске географије и његовог односа према појму историографије окружења (environmental historiography). Пре ове књиге један од заступника идеје преиспитивања појмова, Џон Мекнил, тврдио је да су обе дисциплине повезане не само сличним питањима него и околностима да се обе служе у великој мери истим методолошким апаратима.

Зато се сматра да су оба истраживачка поља толико блиско повезана да су историчари географије могли у формирању основних циљева историје окружења тако што су је уопштено дефинисали као интердисциплинарну област. Последње две деценије није било јасно да ли су то дисциплине са одвојеним идентитетима и какве су њихове међусобне везе. Да би се тај проблем решио било је потребно сазивати бројне конференције научног карактера и отворати осетљива питања односа две науке у часописима који су се бавили географским истраживањима. Понекад су те расправе откривале повезане идеје унутар дисциплинарних граница, фокусирајући се на заједничке истраживачке проблеме, теоретске радове или методологије. Други истраживачи приступали су проблему са друге тачке гледишта дајући већу критичку ноту идентификацији слабости у основним концептима, наративним стиловима и географском знању историчара природног окружења. Већина ових дискусија остала је готово непримећена од стране историчара окружења или, у најмању руку, научна заједница још увек чека да добије кохерентан одговор. Испада да су историјски географи више писали о историји природног окружења, него што су се историчари природног окружења бавили историјском географијом.

Сасвим је могуће да су историчари природног окружења имали мало тога да кажу о историјској географији због тога што је било компликовано обухватити пространо поље сличних предмета научног интересовања, теоретске инспирације и методолошких разматрања. Сврха Бејкерове књиге управо се налази у томе да је превазишла већину проблема који су се постављали у очекиваном дијалогу две научне гране. Аутор нуди посебно поглавље књиге, које се бави историјом природног окружења и географијом, пра-

вљи користан увод у поддисциплине и литературу која се односи и на историјску географију и на историју окружења посебно. Аутор није имао намеру да напише историју историјске географије, или сабијен портрет научних поља у дијалогу, већ је кроз серију више елегантних есеја дотицао проблеме историјске географије и теме које су на различите начине повезане са радом историчара. Наслов књиге је већи, али и мањи допринос од онога који би упућен читалац очекивао, јер суштина књиге налази се у позиву на интердисциплинарно размишљање које се креће око осовине једне подређене дисциплине историчареве струке. Аутор поседује довољно знања да се бави развијањем облика начина учења историјске географије, пошто је деценијама био предавач на Кембриџу и основао је часопис *Журнал за историјску географију*. Његова истраживања кретала су се ка проучавању сељачке Француске 19. века и аспеката братственичких организација и социјалне покретљивости.

У овој књизи Бејкер се ослонио на француску и англоамеричку литературу у покушају да одговори на питања која већ дуго заокупљају истраживаче. Прво од тих питања бави се дефинисањем историјске географије. Да ли је она поддисциплина, различита врста знања или је само служавка географије са посебним освртом на време као провинцију историје? Постоји и друга могућност да се она посматра са тачке примарног простора географског фокуса. Бејкеров одговор је врло суптилан. Он одговара да историјска географија садржи географску анализу прошлости. Њени методи и начини истраживања позајмљени су од историје а њени проблеми из географије. Теме обухватају локацију, окружење, пејсаж и регион који се најчешће наслањају и прелазе једно преко другог повезујући се са становиштима суседних дисциплина.

Сваки од есеја следи различиту трајекторију и дизајн, али сви заједно повезани су уводним концептима из истраживања и расправа које имају циљ да допуне илустрацију низа аргумената. Есеј о месту није само позив на рационалан приступ истраживању локације и простора него приказује како историјски географи мапирају феномене, анализирају различите односе и картографишу промене дистрибуција и феномена током времена. Бејкер радо користи израз „културни пејсаж“, а неки одважнији историчари географије усудили су се да проговоре о простору пејсажа као о идеологији и самим тим отворили су нови простор за истраживање.

Читаоци књиге могу да науче како историчари покушавају да раде са просторним концептима да би разумели дифузију идеја у науци и књижевности и да схвате да постоји проблем недовољне употребе речи „простор“ како у посебним историјам простора тако и унутар различитог разумевања појма „пејсажа“ међу научницима који се баве архитектуром, историјом и антропологијом. Оно што се може замерити аутору јесте да је овлаш прешао преко веза хуманистичких и социјалних наука са историјском географијом. Тако остајемо ускраћени за одговоре на питања како нова социјална историја утиче на историјску географију и зашто неки концепти постструктуралистичких идеја цветају у неким областима историјске географије у свету док је у другим областима те исте науке постструктурализам остао занемарена чињеница. Ови недостаци су вероватно последица тематске организације књиге која више покушава да стави нагласак на континуитет идеја током времена, него да истражи преломне тачке и дисконтинуитете.

Бејкерова дискусија о везама историје природног окружења и историјске географије полази од закључка да су се географи дуго

бавили односом и проблемима између човека и његовог простора и да су нови правци истраживања, које подстичу историчари екологије или историчари природног окружења, на неки начин већ били у фокусу истраживања других дисциплина. Уопштено гледано, из књиге провела ауторово разочарење што историчари природног окружења нису обратили пажњу на радове из историјске географије. Показало се да је могуће реконструисати околину и њене промене, које су биле присутне у физичкој географији, преко студија људских модификација природног окружења и културне анализе тог истог окружења. Поента књиге јесте доказивање вредности проучавања људске околине коју су чинили историчари географије за историчаре природног окружења, али смо остали ускраћени за одговор да ли историчари географије могу учити од историчара окружења. Још један недостатак оваквог приступа је одбацивање могућности отварања питања како историчари природног окружења користе базичне географске концепте простора и места, региона или пејсажа. Није истражено ни испитивање географских техника у историографији природног окружења. Због тога остаје отворен проблем да ли се може говорити о исцрпљивању ових питања у случајевима када још није јасно како ће историја природног окружења бити схваћена у својој органској повезаности са другим модерним историјским дисциплинама као што су социјална историја, урбана историја или економска историја. Остаје утисак да историчари географије немају јасну представу о темама везаним за природно окружење, наравно, због тога што није био нити ће њихов доминантни правац ићи даље у развоју ове историјске дисциплине.

Љубомир Пејровић

ИНФОРМАЦИЈЕ

Међународни научни скуп: THE INTERNATIONAL HISTORY OF THE BANDUNG CONFERENCE AND ORIGINS OF THE NON-ALIGNED MOVEMENT, Свети Стефан, 13–16. мај 2005.

Од 13. до 16. маја 2005. године на Светом Стефану је одржан међународни научни скуп о Бандуншкој конференцији и коренима покрета несврстаности. Скуп су организовали The Cold War Studies Centre – London School of Economics and Political Science, International Center for Advanced Studies – New York University, Одељење за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду и Архив Србије и Црне Горе, уз подршку Cold War International History Project – Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington DC, USA и The Ford Foundation, New York, USA.

Подстакнути 50-годишњицом одржавања конференције афроазијских земаља у индонежанском граду Бандунгу априла 1955. године, њеним значајем у хладноратовским међународним односима и утицајем на касније организовање несврстаних земаља, водећи светски експерти и научне институције из области историје хладног рата одлучили су да скуп организују у сарадњи са београдским научним установама на територији бивше Југославије, као једне од најзначајнијих држава у покрету несврстаности.

Организатори скупа су међу својим програмским циљевима имали истраживање узрока, тока, завршетка и последица хладног рата кроз разне активности, на глобалном нивоу и са различитих аспеката, са акцентом на ширење истраживања хладноратовске историје ван искључивог посматрања две суперсиле, њихових односа и сукоба, испитивање положаја и улоге остатка света и малих земаља, откривање нових извора, превазилажење уског политичког, дипломатског и војног приступа и изучавање економског, друштвеног и културног аспекта хладног рата и укључивање историографија и истраживача других земаља, пре свега земаља „трећег света“, у савремене светске историографске токове. У складу с тим и са улогом и значајем социјалистичке Југославије у међународним односима после Другог светског рата, још од 2002. године постоји тежња да се у оквиру програма „југословенска иницијатива“ српска и црногорска историографија интегришу у светску научну заједницу, да се укључе у међународну размену знања, да се промовишу резултати рада домаћих историчара и документи из домаћих архива учине приступачним домаћим и страним научницима. У оквиру тих напора крајем 2003. године у Београду је одржан међународни научни састанак „Велике силе и мале државе у хладном рату 1945–1955 – случај Југославије“ у чије резултате, поред објављеног зборника радова (Београд 2005), спада и наставак деловања и сарадње

домаће и међународне научне заједнице кроз научни скуп о којем је реч и друге активности и контакте.

На скупу на Светом Стефану учествовало је двадесетак научника из земље и иностранства. Страних учесника је било 14 и то углавном из универзитетских и научних центара у Великој Британији (Лондон, Единбург) и САД (Њујорк, Вашингтон, Филадельфија, Флорида), а по један из Сингапура, Осла и Загреба. Шест домаћих учесника дошло је из научних установа у Београду и Подгорици. Треба поменути да је на скупу, поред еминентних научника, учествовало и шесторо младих истраживача, студената постдипломских и докторских студија на Катедри за историју Југославије Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Током два дана, у оквиру шест радних седница, поднето је 16 реферата, вођене су живе и инспиративне стручне дискусије о дотакнутим проблемима и изнето је мноштво нових питања, идеја и могућих приступа у истраживању хладног рата и покрета несврстаних и улоге Југославије и земаља трећег света у хладноратовским међународним односима. Реферати се могу поделити у три групе: прву су чинили општи прегледи развоја и значаја међународних односа у периоду хладног рата, развоја и улоге несврстаности, места Бандуншке конференције и појединих земаља, догађаја и проблема у овим оквирима (*Arne Vestad, Michael Cock*); друга обухвата неколико излагања о односу појединих држава – суперсила и земаља трећег света – према Бандуншкој конференцији и покрету несврстаних и њихово сагледавање у контексту регионалних односа, криза и конфликта (*СССР – Vladislav Zubok, Индокина – Stein Tonnesson, Јапан и САД – Kweku Ampiah, Индонезија и Трећи свет – Vedi Renandi Hadiz, Индија и Нехруово схватање несврстаних – Robert McMahon, САД и Бразил – Jim Hershberg*); у трећу групу спадају излагања која са разних аспеката третирају улогу и ставове Југославије у односу на Бандуншку конференцију и организовање покрета несврстаних земаља (*Развој југословенског концепција несврстаних – Драган Богетић, Пути од уједначавања југословенске дипломатије са афро-азијским земљама ка дефинисању политичке несврстаних – Љубодраг Димић, Титова путовања у Азију и Африку 1954. и 1958. – Светозар Рајак, Развој културне сарадње Југославије и несврстаних земаља – Мирослав Перишић и Момчило Митровић, Однос југословенске политичке емиграције према политици несврстаних – Мира Радојевић, Реакција југословенске јавности на Бандуншку конференцију – Слободан Селинић и Драгомир Бонџић, Прва конференција несврстаних земаља у Београду 1961 – Ђорђе Борозан*).

На скупу су преовладала политичка, дипломатска и војна питања, али је у неколико излагања била приметна тежња да се историја међународних односа после Другог светског рата и почетак, развој и завршетак хладног рата сагледа са аспекта ширих друштвених, економских, културних и демографских кретања и промена. Поред рефе-

рата М. Митровића и М. Перишића о културним везама несврстаних земаља и Ведија Хадиза о социо-економским кретањима у неразвијеним земљама трећег света током и после хладног рата на примеру Индонезије, треба посебно истаћи излагање Metta Connellija (које се не може сврстати ни у једну од наведених група), а које говори о демографским кретањима у земљама трећег света и спровођењу контроле становништва у постколонијалним друштвима, под утицајем међународних и невладиних организација и у односу на тежњу држава за убрзаним развојем.

На скупу су анализирани ток Бандуншке конференције, њени основни циљеви, одлуке и резултати, са посебним акцентом на антиколонијалној, антиимперијалистичкој платформи, тежњи за независношћу тек ослобођених афро-азијских држава, избегавању опасности од нуклеарног оружја и уништења света, улози Уједињених нација у међународним односима и на борби за мир и неутралност у хладноратовском сукобу великих сила.

Ипак, може се рећи да је учеснике скупа више од саме Бандуншке конференције интересовало испитивање линије која је водила од Бандунга 1955. ка Београдској конференцији 1961, односно генеалогича самог покрета несврстаних. У том контексту, више пута је истакнут значај изучавања несврстаности, посебно улоге Југославије и Јосипа Броза Тита у дефинисању и организовању овог покрета. Значај покрета је сагледаван како кроз инсистирање на независности, суверенитету, деколонизацији, неутралности, безбедности, миру и разоружању, тако и кроз истицање новог концепта економског развоја, превазилажења привредних неравномерности, залагања за помоћ неразвијеним и „активну мирољубиву коегзистенцију“. Посебна пажња је посвећена развоју југословенске спољне политике, њеном усмеравању ка несврстаности и сарадњи са удаљеним земљама Азије и Африке и политичким, дипломатским, економским и културним циљевима и резултатима те сарадње.

У дискусијама су посебно дотакнута питања значења појмова „мир“ и „активна мирољубива коегзистенција“, могућности неутралности и искрености захтева за разоружавањем у хладноратовским дебатама и сукобима. Расправљано је и улози малих држава у хладном рату, избегавању поједностављивања проблема на сукоб великих сила, утицају појединих догађаја, ратова, држава, личности и сусрета на обликовање покрета несврстаних и његове циљеве. На крају је, приликом свођења резултата рада и доношења закључка, дат преглед свих наведених тема и проблема о којима је расправљано, уочени су недостаци и пропусти (слабо истражена предисторија Бандуншке конференције, недовољно испитана и истакнута улога Кине, значај земаља северне Африке, деловање општих друштвених процеса, недостатак биографије Јосипа Броза итд.) и постављена су нова питања и смернице за даљи рад, истраживање и размишљање.

И поред ових недостатака, резултати скупа представљају снажан подстицај за даље изучавање и разумевање историје хладног рата и покрета несврстаности и њихово посматрање изван визуре искључиво великих сила и њихових геополитичких, идеолошких и војно-стратешких интереса. Скуп је дао нови импулс како за даља истраживања, отварање архива, објављивање извора и сарадњу националних историографија, тако и за ширење приступа, рушење стереотипа и сагледавање социо-економских, демографских, културолошких, религијских и цивилизацијских димензија хладног рата и покрета несврстаних и уочавање њихових последица на менталитет, идеје и свакодневни живот људи током друге половине 20. века на разним меридијанима подељеног и сукобљеног света.

Драгомир Бонцић

Међународни научни скуп: СРБИЈА (ЈУГОСЛАВИЈА) 1945–2005
– ИДЕОЛОГИЈЕ, ПОКРЕТИ, ИСКУСТВА, Сомбор, 4–6. мај 2005

Поводом 60 година од завршетка Другог светског рата и победе антифашистичке коалиције, у Сомбору је одржан међународни научни скуп *Србија (Југославија) 1945–2005. Идеологија, покрети, искуства*. Скуп је организован у склопу програма којим се Србија и Црна Гора придружила осталим земљама света у свечаном обележавању веома значајног јубилеја – тријумфа над нацизмом и фашизмом. Покровитељи манифестације били су Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије, Министарство културе Републике Србије, Скупштина општине Сомбор и Руски центар за међународну научну и културну сарадњу у Београду. Скуп је приређен у згради Скупштине општине Сомбор и трајао је три дана, од 4. до 6. маја 2005. године.

Укупан број учесника и пријављених реферата на скупу био је 25. Један од пријављених реферата није презентован. Поред научних радника из Србије учешће су узели и научници из Русије (3), Бугарске (1), Мађарске (1), Канаде (1) и Италије (1).

Скуп је био подељен у три радна дана – среда, четвртак и петак. Свечано отварање било је заказано за среду у 12 часова, а поздравне говоре учесницима су упутили председник општине Сомбор др Јован Славковић, председник Организационог одбора скупа др Момчило Павловић, заменик министра културе Мирољуб Радосављевић Ригец и заменик директора Руског дома у Београду др Димитриј Сергејев. После свечаног отварања представљена су три реферата чиме је у 13.30 часова окончан први део првог радног дана. Скуп је настављен у 17 часова и трајао је до 19 часова уз излагање 6 реферата. Током другог и трећег радног дана седнице су одржане од 9 до 12 часова. У четвртак је саопштено 10 реферата, а у петак 5. Последњи дан био је предвиђен за ширу дискусију и сумирање резултата због чега је и број излагача био мањи. Скуп се одвијао у сагласности са програмом, без кршења утврђеног редоследа. У зависности од провокативности историографских тема обрађених у представљеним радовима на појединим седницама развијала се динамична полемика у делу предвиђеном за дискусију.

Чин који је симболично допунио рад скупа била је посета споменику у Батини на територији Хрватске, подигнутом у част југословенских и совјетских жртава палих у току пробоја немачке линије на Дунаву од 1. до 11. новембра 1944. године.

Презентовани радови на научном скупу били су подељени у две готово једнаке целине. Прва половина реферата односила се на питања у вези са Другим светским ратом. Теме су биле разноврсне: завршне борбе за ослобођење Србије, историографске полемике око вред-

ности и значаја покрета отпора у окупираној Србији, комунистички национални концепт из 1945. године, совјетска позадина у рату, учешће бугарских јединица у завршним борбама за ослобађање Србије, статистички подаци о броју страдалих припадника Краљевине Југославије у рату, култ Драже Михаиловића, слика непријатеља и савезника у Србији 1941–1944. године, колаборација и покрети отпора у француској и италијанској историографији и друго.

Друга половина радова односила се на период социјалистичке Југославије, а спектар проучених питања такође је био разноврстан: прилагођавање Југословенске армије на мирнодопске услове живота по завршетку рата, европско и српско грађанство од 1945. до 1950. године, југословенска политичка емиграција у Великој Британији од 1945. до 1955. године, слика Немаца у послератним уџбеницима историје, промена слике совјетског војника на страницама југословенске штампе у време разлаза са СССР-ом, обележавање Дана победе 9. маја у Југославији у периоду 1945–1955. године, место Југославије у ратним плановима СССР-а и земаља народне демократије, југословенски концепт несврстаности и Бандуншка конференција, рад са децом немачке националности после рата, споменици и гробља НОР-а (1947–1965), узроци распада Југославије и друго.

Називом *Србија (Југославија) 1945–2005 – игеолоџија, њокреџи, искусиџа*, скуп је имао циљ да сугерише на промену политичких и друштвених околности под којима се у нашој земљи прославља 60-годишњица од завршетка Другог светског рата. Распадом социјалистичке Југославије током 90-их година прошлог века и формирањем националних држава на њеној територији значајно се променила визура погледа на претходну, заједничку историју. Нови политички токови и укидање идеолошких стега у историографском дискурсу донели су бројна преиспитивања. Такође, криза кроз коју наша земља пролази већ извесно време и њен пољуљан међународни углед наметнули су историчарима обавезу трагања за узроцима таквог стања. Из тог разлога наводимо и напомену једног учесника скупа о томе да се у нашој земљи Дан победе 9. мај не може славити у истом свечарском расположењу као код других држава победница из круга савезничке коалиције.

Из поменутих разлога теме које су на скупу изазвале највише пажње и полемика јесу контроверзна питања наше историографије о улози и значају личности Јосипа Броза Тита и Драгољуба Драже Михајиловића на обликовање српске историје током Другог светског рата. Први реферат који је саопштен на скупу, *Србија на крају рата* др Момчила Павловића, подстакао је највећи број учесника на дискусију. Исказана је подељеност мишљења око два питања – колики је био степен Титове одговорности за учестало савезничко бомбардовање српских градова током 1944. године и да ли је тај Титов чин био политички мотивисан. О проблему савезничког бомбардовања, што је иначе новија тема у нашој историографији, поново је дискутовано после рада

др Милана Терзића *Кули Драгољуба Драже Михаиловића*, само са становишта Михаиловићеве одговорности за исте догађаје. И поред настојања да се аргументима превазиђе сучељеност мишљења, коначни ставови остали су неусаглашени што нас наводи на следеће закључке: неопходност историчара, а са њима и целог друштва, да се отворено суочавају са комплексним питањима из прошлости, али и на то да се та прошлост одмерава са највећим степеном научне одговорности и стручности; неопходност избегавања црно-белих пројекција у историографији посвећеној Србији у Другом светском рату такође је један од ставова које је истакао др Коста Николић у раду *Бићка за прошлост 1945–1991*. Да огромне тешкоће око утврђивања научне истине и доношења изнијансираног суда нису проблеми који постоје само у нашој историографији већ да се са питањем колаборације у Другом светском рату с великим напором суочавају и знатно развијеније историографије, као што су француска и италијанска, указао је реферат мр Станислава Сретеновића.

Пажњу на скупу изазвао је рад руског академика Вениамина Васиљевича Алексејева о обиму совјетске привредне производње током Другог светског рата. Рад представља прилог веома контроверзној теми о опсегу и значају америчке ратне помоћи Совјетском Савезу и негира став америчких научника о условљености совјетске победе савезничком помоћи. Такође, пажњу је привукао и реферат др Вениамина Фјодоровича Зиме о менталитету народа у Русији за време Великог отаџбинског рата. На велика страдања народа у Совјетском Савезу указао је фрапантан податак да је око 3,5 милиона људи у тој земљи страдало од последица глади изазване ратом, пре свега у опседнутом Лењинграду.

Осим радова који су се бавили историјским контроверзама приметно је да је велики део њих настојао да употпуни слику прошлости коју имамо о југословенској држави, посебно када је реч о социјалистичком периоду. Рад др Драгана Богетића на прегледан начин осветлио је спољнополитички положај Југославије од 1945. до 1961. године и генезу југословенске политике несврстаности. Др Бојан Димитријевић је истакао да је војска била најорганизованија институција југословенске државе непосредно по завршетку рата, док је др Никола Б. Поповић узроке распада СФРЈ проналазио у неуспешним пројекцијама југословенских комуниста о решавању компликованог националног питања. У вези са рефератима о послератној Југославији излагачи су били мање заинтересовани за питања из историје социјалних процеса, културе и привреде и основну пажњу усмерили су на утицаје државног система на друштво. Ово је посебно било карактеристично за представнике млађе генерације истраживача који су се занимали за механизме пропаганде и изградње стереотипа јавног односа према државним празницима или споменицима. Из целине радова остао је запажен реферат мр Макса Бергхолца *Сјоменици и гробља НОР-а (1947–1956)*

не само по квалитету, који је био својствен и другим рефератима, већ по приступу теми и занимљивом стилу излагања.

Међународни научни скуп је без сумње испунио очекивања. У свечаној атмосфери и уз присуство заинтересованих посматрача, учесници скупа су афирмисали принципе научности и толерантне и аргументоване академске полемике. Дат је допринос развоју историографије о југословенској држави, отворени су нови приступи и теме у проучавању њене прошлости и афирмисане су нове стајне тачке у посматрању тока историјског збивања, посебно кад је реч о савременом осврту на прошлост. Нека од спорних питања остала су нерешена, али то је уобичајено за историју као науку. Представе које формирамо о прошлости нису никада коначне, већ се стално надограђују и усложњавају. Такође, увек остаје и питање које се крије иза бескрајног мноштва фактографских података о грешкама и одговорности најистакнутијих југословенских вођа из времена рата, а то је питање дубљих и трајних историјских појава и процеса у српском друштву који су омогућили да се та прошлост обличи на себи својствен начин.

Посебну захвалност учесници скупа дугују Скупштини општине Сомбор која је са великом предусретљивошћу и способношћу за организацију учинила изузетно пријатним тродневни боравак у свом граду. Упознавање са историјом Сомбора, обилазак галерије Милана Коњовића, посета позоришној представи и пријем у част гостију само је део пажње коју су љубазни домаћини посветили гостима.

Из наведених разлога међународни научни скуп „Србија (Југославија) 1945–2005 – Идеологија, покрети, искуства“ представљао је за учеснике потпун догађај, а шира научна и читалачка јавност биће детаљно упозната са његовим стручним достигнућима по објављивању зборника радова.

Горан Антонић

Група приређивача, СКРИВАНА ИСТОРИЈА 1–10, Институт за савремену историју, Београд 2004.

У издању Института за савремену историју, 2004. године појавила се десетотомна библиотека садржана од наслова који на нов и друкчији начин говоре о збивањима у Србији током Другог светског рата. Већина наслова изашла је пред српску читалачку публику у дијаспори, протеклих година. Напор редакције био је усмерен према веома вредним и значајним историографским и мемоарским књигама које су остале ван видокруга српске научне и шире културне јавности, а не представљају суву апологију генерала Драже Михаиловића и равногорског покрета. Приликом избора наслова руководили смо се и значајем које су те књиге имале у периоду када су објављене, без обзира на проток времена од њиховог првог појављивања. Неке од тих књига биле су чак и забрањене, а неким је било забрањено уношење у тадашњу Југославију.

Од наслова који су нам били на располагању за прво коло, покушали смо да одредимо књиге које би покривале све најзначајније сегменте из историје равногорског покрета, али и Другог светског рата у Југославији: од политике западних савезника (Јован Ђонових, *Моје везе са Дражом Михаиловићем*, Радоје Вукчевић, *На сугубоносној раскрсници*) односа Осовине према Михаиловићу (Иван Авакумовић, *Михаиловић према немачким документима*), преко унутрашњих односа и грађанског рата (Недељко Плећаш, *Рајне године*, Драган Сотировић, Бранко Јовановић, *Србија и Равна Гора*) до идеологије покрета и ратне свакодневице (Живко Топаловић, *Србија под Дражом*).

Књига Милоша Младеновића, *Лажни идоли, варљиви идеали*, представља изузетно узбудљив мемоаристички запис о ратним догађајима на југу Србије. Иако је био „обичан човек“ Младеновић је оставио можда најаутентичније сведочанство о страхотама грађанског рата и супротстављеним идеологијама. Његова судбина (до 1943. ратовао је у партизанима, а затим је прошао голготу слома националних снага и отишао у емиграцију) симболично представља одблесак српских подела и ратне трагедије која се преломила преко обичних људи.

Редакција је одлучила да објави и друго издање *Биографије генерала Михаиловића*, из пера Бојана Б. Димитријевића и Косте Николића, обогаћене новим, потпуно непознатим фотографијама.

Ни о једној другој земљи која се борила у Другом светском рату није у иностранству написано толико књига, расправа и сећања (савезнички официри, војници, књижевници, новинари) као о Југославији. Било је, наравно, објављених сведочења савременика који су боравили у Југославији и чије су приче ишле у прилог Михаиловићу. Те књиге

су, међутим, превиђане или занемариване на рачун првих, остајући на друштвеној и научној маргини. Стога посебно указујемо на преведене наслове Алберта Сајца, пуковника америчке војске (*Mihailovic – Hoax or Nero?*) *Михаиловић – преварант или херој* и Цаспера Рутама, мајора британске војске (*Missfire*) *Пуцањ у њразно*. Ова два савезничка официра провела су доста времена на терену Србије где су ефективну команду имале јединице ЈВуО. Њихова сведочанства, посебно Ц. Рутама која су први пут објављена већ 1946. године, представљају упечатљив запис о ратним догађајима.

Приређивачи, др Коста Николић и др Бојан Б. Димитријевић су се трудили да максимално поштују аутентичност првобитног рукописа, па нису вршене интервенције у самом тексту, осим где је то било неопходно (исправљање грешака или прилагођавање стила савременом српском језику). Такође, определили смо се за варијанту писања научног предговора у коме смо дали основне биографске податке за сваког аутора, указали на значај дела и дали шири историографски контекст теме о којој се пише, у складу са достигнућима савремене историјске науке и постојећих знања. Изузетак представља књига *Лажни идоли, варљиви идеали* где је било неопходно дати шире коментаре о времену и људима о којима је аутор писао. За ову књигу био је одговоран познати књижевник Иван Ивановић, и сам лично везан за крај у коме се одвија радња књиге.

На крају треба додати да је читав пројекат реализован уз подршку Министарства културе, које је показало поверење према Институту и редакцији ове библиотеке и издвојило средства за штампање.

Редакција изражава своје научно очекивање да ће наслови објављени у библиотеци *Скривана историја* свакако постати и део шире културне баштине српског народа.

Бојан Б. Димитријевић
Коста Николић

IN MEMORIAM

ДР СЛАВОЉУБ ЦВЕТКОВИЋ
(26. јун 1933 – 1. јануар 2005)

Одлазак из живота др Славољуба Цветковића, познатог у југословенским историографским круговима под надимком Цакан, значи и одлазак из онога што историчари називају догађајном историјом, а византијска догматика би назвала Живим животом или Живом историјом.

Од сада његово научно дело и научна делатност настављају да делују и трају у историјској и културној баштини српског народа 20. века, али исто тако и целог југословенског историјског простора модерног доба. Хронологија тачно омеђена казала би да је овај научник својим делом прешао границе два миленијума. Да је успео да заврши вишедеценијски велики пројекат *Балканска комунистичка федерација*, на коме је радио прилежно и систематично, темељно, користећи и компаративни метод – онда би вероватно превагнуло да хронолошки припада 21. веку. Радећи на овој теми, Цветковић је имао намеру да суштински реши једном за свагда питање проблема балканске интеграције модерног доба, односно да објасни историју југоистока Европе у 20. веку. Но, десило се оно што је природно – историјски нужно, Цакан је поделио судбину историје Балкана и Југославије. Нити је он успео да заврши ово дело, до кога му је интимно највише било стало, нити је за његовог живота остварена балканска интеграција, него се чак распало и њено већ створено језгро – југословенска државна интеграција. Догађај је несумњиво дубоко утицао на његову личну судбину, као и на судбину већег дела напредне југословенске интелигенције, оставивши међу њом пустош као да је кроз њихове животе и дело прошао ураган велике моћи, по пустоши коју је оставио раван природној стихији цунамија.

Др Славољуб Цветковић је рођен 1933. године у Кочанима, тада Вардарској бановини Краљевине Југославије, где је његов отац био на служби, да би се са родитељима преселио у Београд 1935. године, где се школовао и живео свој активни животни век. Завршио је Филозофски факултет у Београду, група историја, у време када је овом катедром и историографијом суверено владао Васо Чубриловић, који је био и председник комисије пред којом је Цакан 1965. одбранио докторску дисертацију *Мајредни омладински њокреј 1919–1928.* као прву дисертацију из историје комунистичког и револуционарног покрета. Научни век проживео је, прво, у Одељењу за историјске науке Института друштвених наука у Београду, а од 1969. године у тада формираном

Институту за савремену историју, у ком периоду је прошао сва научна звања.

Цветковић је припадао историчарима који су били чврсто убеђени да се може научно истраживати савременост, а спознавањем процеса дугога трајања искорачити и према историји будућности, из чега би онда практична људска делатност могла да има користи. Упорно се, међутим, одупирао намерама својих београдских скојеваца да уђе и јавно у политички живот земље. Њега је пре свега и заувек интересовала историјска наука, а за бављење њом је платио можда и превисоку цену, која се најчешће испољавала у неразумевању појединих партијских другова и колега научника. Порив за политичким функцијама је све време социјалистичког периода развоја Југославије међу историчарима и осталом интелигенцијом био тако јак да су Цаканово одбијање да уђе у политику сматрали чудним, поготову кад се зна које све материјалне бенефиције и монопол је у нашој недовољно културно развијеној средини доносила, и данас доноси политичка функција. А Цакан је хтео да буде слободан научник без обзира што је то значило и живети вечито на ивици егзистенције.

Био је један од оснивача и члан елитног језгра исијеваца, тј. припадника историографске школе савремене историје у Београду, школе која је настала и развијала се у тешким условима борбе за материјалну егзистенцију научника, али и сукобљена са владајућом историјом филозофије која се темељила на неприкосновености историјске дистанце. Ова историографска школа се појавила као посебан феномен друге половине 20. века у југословенској историографији, и била у исто време и расадник научника који су прихватили методологију и филозофију историје ове школе у касније насталим тзв. републичким и покрајинским историографијама на простору СФРЈ. Радећи на главном научном пројекту фундаменталних истраживања *Историја Југославије у 20. веку*, који се радио у Институту за савремену историју у Београду, др Славољуб Цветковић је оставио дела трајне вредности, међу којима се истиче наведена докторска дисертација, која је објављена у издањима Института, као и још значајније по опсегу и ширини истраживачког захвата књиге *Идејне борбе у КПЈ 1919–1928 и Југославија 1939–1941. Совјетска присујиноси у југословенском политичком животију на јошешку Другоџ свејскоџ райи*.

Др Славољуб Цветковић је био један од чланова чувеног Другог научног тима, који је радио заједно са осталим на изради историјске синтезе *Историје Савеза комуниста Југославије*. Необјављивањем научних расправа вођених у овом тиму, као и на нивоу целог пројекта, у неповрат су отишле можда најзанимљивије методолошке и историографске расправе вођене у историјској науци друге половине 20. века. Неуважавањем одређених ставова и методолошких захтева Другог научног тима, посебно Славољуба Цветковића, неповратно је урушен значај објављене синтезе, која није успела да испуни главни циљ: да ре-

презентује нашу историографију у свету, али и нашу историју у недостатку и одсуству историјске синтезе *Историје Југославије*.

Цакан је био и на челу великог пројекта критичко-научног објављивања историјске грађе за историју КПЈ, који је резултирао објављивањем циклуса књига велике научне вредности, не само за историју комунистичког покрета, него и историју Југославије и општу историју. И ово је био општејугословенски пројекат. Судбина објављених књига је, међутим, доживела крај највећим делом на градском отпаду у току гашења издавачке куће „Комунист“ почетком 90-их година у време првог транзиционог таласа. Међу објављеним књигама грађе С. Цветковић је приредио две књиге *Конгреси, конференције и седнице централних органа СКОЈ-а*, књ. 1, 1919–1925. и књ. 2, 1925–1941.

Цаканова методологија рада одликовала се посебношћу у том смислу што је интерпретацију градио током архивских истраживања дуго и мукотрпно, држећи готов текст у меморији, а да га није записивао, осим ако је имао потребу да саопшти неке резултате на научним скуповима. Записивао је само исписе из архивских докумената, без ознаке зашто их је исписао. Тако је са његовом смрћу умрла у његовом мозгу готова студија о Балканској комунистичкој федерацији, коју се, после завршених истраживања у Архиву Југославије управо спремао да диктира „наизуст“, што би казали Руси. Генерације научника које интересује модерна историја ће због овога бити оштећене и осећати непремостивост ка Цветковићевој спознаји до које је био дошао и сакупио је вредно као пчеле у кошници мед. Поразност ништавила нестанка људског живота још је већа кад се суочимо на овај начин са очигледношћу спознајне смрти коју доноси собом када су у питању научници. Онај ко се буде прихватио да настави рад на изучавању Балканске комунистичке федерације, мораће да зна да ће се суочити са једном врстом уклете теме, јер је др Милена Гецић умрла када је отворила своја истраживања, а др Славољуба Цветковића је задесила смрт када је управо био завршио истраживања. Кад се појави нови храбар млад научник, мораће прво да се упозна, ако то буде могуће, са исписима М. Гецић и С. Цветковића, па да настави тамо где су они стали. Али, то ће вероватно бити неки нови, други путеви спознаје.

Са Цветковићем је нестао један од можда највећих ерудита историографије модерног доба у Југославији (данас екс-Југославији), кога је као таквог уважавао такође велики ерудита наше историјске науке Бранко Петрановић, видећи у њему истинског такмаца. Познавао је добро не само социјалистички и комунистички покрет, него и целокупну историју Европе и општу историју модерног доба, посебно се интересујући за хуманистичке поруке, али и бриљантно разоткривајући сложене и испреpletене нити тајни политике, као када је на пример интерпретирао догађаје 27. марта 1941. године у Југославији. Последњи Цаканов текст је постхумно објављен у књизи *Зла и неправде Југославији* (2005) под насловом *Идејне основе Хајског трибунала* (уводни

текст у књизи више аутора). Под овим, можда превише актуелним, насловом крије се међутим суптилна анализа и синтеза политике Сједињених Америчких Држава и великих сила на југоистоку Европе, односно југословенском историјском простору, па према томе и Србији и српском етничком простору. Цакан је добро познавао и разумевао често скривене и мимикриране процесе дугог трајања присутне у токовима историје 20. века, много боље него што су то разумевали често они који су му некада били и жестоки опоненти, било из скучених ракурса позитивизма гледајући на његове синтезе и анализе, или а приори одбацујући његове резултате из идеолошких разлога.

Тек ће будућност историографије савремене историје Југославије показати значај Цакановог научног дела. Бојимо се да ће проћи генерације истраживача пре него што се појави онај који ће моћи да настави тамо где је овог историчара зауставила неминовност краја људског живљења на овој планети. Његови резултати ће, међутим, остати трајна културна баштина једне посебне појаве која се испољила у другој половини 20. века као историографска школа савремене историје у Београду.

Др Смиљана Ђуровић

ИСТОРИЈА 20. ВЕКА, 2005, 1

Издавач
ИНСТИТУТ ЗА САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ
Београд, Трг Николе Пашића 11

За издавача
Момчило Павловић, директор

Коректура и припрема за штампу
Младен Аиковић

Тираж: 300
Прво издање

Обим 17,5 а/т

Формат 17x24 см

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ИСТОРИЈА 20. века : часопис Института
за савремену историју / главни и одговорни
уредник Бојан Б. Димитријевић. - Год. 1, бр.
1 (1983)- . - Београд (Трг Николе Пашића
11) : Институт за савремену историју,
1983 - (Београд : Тројан комерц). - 24 см

Полугодишње. - Настао спајањем:
Istorija 20. veka (1959) = ISSN 0535-8930
и Prilozi za istoriju socijalizma = ISSN
0522-8042
ISSN 0352-3160 = Историја 20. века
(Београд. 1983)
COBISS.SR-ID 11831554

У трошковима издавања часописа учествовало је Министарство науке
и заштите животне средине Републике Србије, Београд

Рукописи се не враћају

Штампа: „Тројан комерц“, Београд